

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В. О. Таран, В. М. Зотов, Н. О. Рєзанова

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

Рекомендовано

*Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2009

ББК 87.6я73
Т 19
УДК 101.1:316 (075.8)

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18-Г-272 від ??.06.2006)*

Рецензенти:

Жадько В. А. — доктор філософських наук, професор;
Кривега Л. Д. — доктор філософських наук, професор.

Таран В. О., Зотов В. М., Резанова Н. О.

Т 19 Соціальна філософія: Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 272 с.

ISBN 978-966-364-781-4

Зміст навчального посібника включає в себе матеріал нормативного курсу філософії, передбаченого навчальною програмою для вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації. Включені до посібника теми соціально-філософського характеру розкриваються з урахуванням нових підходів у вітчизняній і зарубіжній науково-філософській літературі.

Актуальні проблеми соціальної філософії, що висвітлюються у посібнику, подано з врахуванням специфіки викладання курсу філософії в юридичних вузах системи МВС України.

Навчальний посібник розрахований на курсантів, студентів, магістрів, ад'юнктів та викладачів юридичних вузів системи МВС України.

УДК 101.1:316 (075.8)
ББК 87.6я73

ISBN 978-966-364-781-4

© Таран В. О., Зотов В. М., Резанова Н. О., 2009
© Центр учбової літератури, 2009

Вступ

Людина є соціальною істотою, яка живе і діє в суспільстві. Рівень розвитку суспільства, всі соціальні катаклізми, які відбуваються в ньому, позначаються на кожному члені суспільства, на його долі. З давніх давен мудреці і філософи мріяли про створення такого суспільства, в якому б не було соціальних протиріч і існувала соціальна гармонія.

На жаль, такі мрії поки що виявилися нездійсненими. Проте в історії філософії і в історії культури людства накопичився величезний досвід осмислення соціальних проблем, який потребує свого вивчення і класифікації. Цим власне і займається соціальна філософія, яка покликана надати людині орієнтири відносно її життя в суспільстві та взаємодії з іншими людьми.

Аналіз соціальних процесів показує, що вони корінним чином відрізняються від природних і біологічних і мають особливі якості. Домінантою соціального розвитку виступають соціальні протиріччя, які вступаючи між собою в боротьбу, спонукають суспільство до невпинного розвитку і самовдосконалення. Одним із основних завдань соціальної філософії саме й є виявлення, прогнозування тих соціальних протиріч, які можуть привести до того, чи іншого стану суспільства.

Особливістю сучасного стану філософської думки в Україні є те, що вона змушена критично переглядати та переоцінювати попередні надбання соціальної філософії. Як визнають більшість вітчизняних філософів, від старих стереотипів соціологічна думка України вже відійшла, але нових поглядів ще не виробила. Пропонований навчальний посібник є однією із спроб окреслити сучасний стан і зміст актуальних проблем соціальної філософії. Ця спроба ґрунтується на аналізі великого матеріалу соціально-філософської думки другої половини ХХ століття.

У посібнику розглядаються найновіші підходи до вирішення тих чи інших проблем соціальної філософії (оцінка деяких філософських течій, проблеми визначення і поглиблення категоріального апарату соціальної філософії, аналіз актуальних проблем соціальної філософії тощо). Складні питання соціальної філософії автори намагалися викласти просто і зрозуміло, але з певними елементами проблемного підходу.

Важливою особливістю посібника є те, що його зміст побудований логічно, чітко і послідовно, тобто так, що наступні теми і висновки спираються на попередні та розкривають більш поглиблено їх зміст.

Посібник сплановано таким чином, що кожна тема містить план, основні поняття, питання для самостійного опрацювання, контрольні питання для перевірки засвоєного матеріалу, рекомендовану літературу і тести для самоперевірки набутих знань.

Автори посібника сподіваються, що ретельне і вдумливе опрацювання студентами теоретичного матеріалу посібника може стати імпульсом для заглиблення у животворне море соціальної філософії. Зичимо успіхів!

Автори посібника

СУСПІЛЬСТВО

План

- 1.1. *Поняття суспільства.*
- 1.2. *Суспільство як саморозвинута система.*
- 1.3. *Розвиток суспільства у просторово-часовому вимірі.*
- 1.4. *Закони історії.*
- 1.5. *Єдність і багатоманітність суспільно-історичного процесу.*

Основні поняття: суспільство, соціум, соціальна реальність, соціальний факт, соціальний суб'єкт, соціальний організм, тип суспільних зв'язків, суперечності суспільного саморозвитку, потреби, інтерес, культура, цикл, тренд, точка біфуркації, аттрактор, соціальний закон, синергетичний підхід, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, монолінійність, поліцентричність, монадність.

1.1. ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Суспільство являє собою надзвичайно складне, суперечливе, багатоаспектне й історично мінливе явище. Поняття «суспільство» в філософії має не одне визначення:

1) суспільство — найзагальніша система зв'язків та відносин між людьми, що складається в процесі їхньої життєдіяльності («людське суспільство»);

2) історично визначений тип соціальної системи (первісне, робітничо-власницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільство);

3) специфічна форма соціальної організації, що склалася в процесі історичного розвитку даної країни.

Не випадково термін «суспільство» у філософській, економічній та історичній літературі вживається в різних значеннях, що відповідає поширеній практиці визначення явищ за допомогою розрізнення широкого й вузького розуміння понять, що їх відбивають.

У широкому розумінні суспільство — середовище цивілізованого перебування людини або олюдненої природи, штучно ство-

рене в результаті взаємодії розвинутої свідомості, цілеспрямованої діяльності людини й обставин, у які вона потрапляла або які створила навмисно. Можна сказати інакше: суспільство — це сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких виражається їх всебічна залежність один від одного.

Однак такого визначення буває недостатньо для конкретних науково-дослідних пошуків. Крім того широке розуміння суспільства «оминає» три взаємозалежні передумови, що блокують соціальне пізнання:

1) суспільство складається з конкретних людей і відносин між людьми;

2) суспільства є регіональними, територіально обмеженими едностями;

3) суспільства як групи людей або як території можуть спостерігатися ззовні

У вузькому розумінні: структурно або генетично певний тип спілкування, що постає як історично визначена кількість або відносно самостійний елемент стійкої цілісності.

Звідси вживання терміну суспільства в більш вузькому розумінні, котре дає можливість прив'язати його до конкретних умов і розглядати як конкретно-історичний засіб або форму самоорганізації і взаємодії людей та їх спільнот з приводу збалансованої реалізації особистісних потреб, спільних інтересів і суспільних ідеалів. У такому аспекті поняття «суспільство» може означати:

а) конкретну самостійну одиницю історичного розвитку (суспільство стародавнього Риму, середньовічної Іспанії, сучасної України тощо);

б) ту чи іншу сукупність соціальних організацій;

в) усе людство в цілому;

г) суспільство певного типу взагалі (феодалне, індустріальне, перехідне тощо).

Суспільство, незважаючи на тісний зв'язок із природою, відрізняється від будь-яких природних об'єктів і належить до позаприродного, або надприродного типу реальності, створюючи так звану соціальну реальність. Специфіка такої реальності полягає в тому, що вона охоплює собою всю сукупність умов суспільного життя, які виступають перед членами суспільства як надіндивідуальні, об'єктивно дані обставини їх існування. Соціальна реальність складається з багатьох явищ, котрі називаються соціальними фактами — особливим типом явищ, що мають місце тільки в суспільстві, тільки у сумісному житті людей. Е. Дюркгейм пропонує розглядати соціальні факти як речі. На відміну від природ-

них речей, соціальні речі володіють подвійною визначеністю. З одного боку, в них, як і в природних явищах, також є матеріальна визначеність, тобто їх можна розглядати як реальність, що існує окремо від людини й характеризується об'єктивно притаманними їй властивостями. Але, з другого боку, всі явища соціальної реальності мають ще й духовну визначеність і передають певний «смысл», «значення», оскільки їх «опредмечує» людина.

Соціальна реальність має складну структуру. Основними елементами цієї структури виступають:

— самі люди, їх об'єднання, відносини, дії — головна складова соціальної реальності, її творча сила;

— мова — код, завдяки якому люди передають інформацію один одному;

— світ матеріальних артефактів (*від лат. arte* «штучний» та *factus* «створений»)

— сукупність штучно створених об'єктів на відміну від об'єктів, що виникають у природі природним шляхом, це штучно створений людьми ареал існування, «друга природа», в якій перебуває людське суспільство;

— природні явища, залучені до сфери соціальної діяльності;

— колективні уявлення — загальні погляди, уявлення, установки, що є поширеними в суспільстві й більш-менш поділяються його членами. Різновидом колективних уявлень є соціальні стереотипи — спрощені, схематизовані образи певних суспільних явищ та об'єктів, що отримали широке визнання в суспільній думці.

Французький філософ та соціолог Е. Дюркгейм так характеризує суспільство: суспільство — це найбільш могутній фокус фізичних і моральних сил, який тільки існує у світі. Ніде в природі не зустрічається таке багатство різноманітних матеріалів, сконцентрованих в такій мірі. Не дивно, тому що з суспільства виділяється своєрідне життя, яке, реагуючи на елементи, що його складають, перетворює їх і підіймає до найвищої форми існування.

Американський соціолог П. Сорокін визначає суспільство як не тільки сукупність декількох одиниць (осіб, індивідів тощо), але припускає, що ці одиниці не ізольовані одна від одної, а знаходяться між собою в процесі взаємодії, тобто впливають одна на одну тим, чи іншим чином, стикаються одна з одною і мають між собою той чи інший зв'язок.

Його співвітчизник Н. Смелзер в своїй праці «Соціологія» визначає певні умови, які повинні виконуватись, щоб соціальне

об'єднання можна було назвати суспільством. До цих умов належать: а) певна територія; б) поповнення суспільства головним чином за рахунок дітонародження; в) розвинута культура і г) політична незалежність.

Соціальна філософія, як одна з галузей філософського знання, визначає специфіку і тенденції розвитку людського суспільства, механізми його утворення та закони існування, місце в ньому людини, соціальну будову суспільства, рівні і форми його організації, спрямованість та сенс людської історії, духовні основи суспільства.

Суспільство є надскладною системою, яка формується в міру розвитку здатності людей відокремлювати себе від природи. Філософія визначає три основні групи факторів, які обумовлюють розвиток людського суспільства:

- праця (специфічно людська доцільна діяльність);
- спілкування (колективний характер діяльності і життя);
- свідомість (пізнання, інтелект, духовний зміст людської діяльності).

Внутрішня складність та мінливість феномена «суспільство» зумовили появу численних тлумачень його сутності на рівні поняття, що відповідало певним етапам розвитку соціального пізнання людства.

Етимологія «суспільства» пов'язана з *лат.* «соціо», яке означає з'єднати, об'єднати, затіяти сумісну працю. Звідси первинне значення поняття «суспільство» — спільність, союз, співпраця. На думку Платона, суспільство є об'єднанням людей для задоволення своїх потреб і є засобом реалізації потреби людей одне в одному. Арістотель називав людину «політичною твариною» в тому розумінні, що тільки люди спроможні добровільно і свідомо об'єднуватися в суспільство. Разом із тим не кожна спільність людей є суспільством, але кожне суспільство — це так чи інакше є самоорганізуюча, самоуправляюча спільність. Звідси суспільство слід розуміти як продукт цілеспрямованої й розумно організованої сукупної діяльності великих груп людей, об'єднаних на основі не формальної спільності, а сукупних інтересів і договору. Однак, оскільки і політична сутність людини, і сукупні інтереси й суспільний договір найбільш активно реалізуються на рівні державної організації людей, то й соціум стародавніх мислителів (Конфуцій, Платон та інші) ототожнювали з державою. Подібна тенденція зберігалася упродовж усього середньовіччя і лише у творах Н. Макіавеллі держава постає у вигляді однієї зі складових соціуму як більш широкого й фундаментального утворення.

Дійсно, *соціум* у сучасній філософській літературі розглядається в контексті виділення специфіки людської життєдіяльності з природно-тваринного світу. З огляду на це, соціум є особливим способом життя особливих істот — людей, головними чинниками якого є свідомість, діяльність і спілкування, а генетично-функціональний зв'язок між ними спонукає до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури. Держава ж є продуктом історичного розвитку соціуму, формою організації життя конкретного суспільства, оснований на праві й законі.

Поняття «суспільство» слід відрізнити і від таких понять, як «народ» і «нація». Народ — це форма спільності людей, об'єднаних спільним походженням, культурою та мовою. Нація — це форма організації життя одного чи декількох народів, що пов'язана з державністю, економічними, політичними й духовними відносинами людей. Разом із тим усі названі поняття взаємно перехреснюються й доповнюють одне одного.

Отже, в узагальненому вигляді суспільство — це сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями, або видом діяльності. Суспільство — це згусток зв'язків і взаємин, що склалися між людьми у процесі практично-господарської діяльності, соціального життя.

Необхідно розрізнити *філософський, історичний та загально-соціологічний підходи* щодо вивчення суспільства.

Історія розглядає суспільство переважно в діахронічному зрізі. Соціологія зосереджує увагу на зрізі синхронічному. Її в основному цікавить те, що визначається терміном соціальна структура. Це — спосіб організації та зв'язків окремих елементів соціальної системи в єдине ціле. Філософія визначає поєднання діахронічного та синхронічного зрізів при вивченні взагалі суспільства. Історія і соціологія, як, до речі, й інші суспільні науки, прагнуть пізнати суспільство як протиставлений суб'єкту об'єкт, фрагмент об'єктивної дійсності. Роблячи акцент на таких поняттях, як ціль, рушійні сили, сутність і спрямованість історичного процесу, філософія визначає світ суспільства крізь призму зв'язку й взаємовідносин з людиною — як основу і спосіб її буття і, водночас, її власне продовження. Тому філософію в розумінні суспільства відрізняє орієнтація не на суспільство саме по собі, не на відокремлене індивідне, а на з'ясування їх єдності, своєрідності всіх форм, рівнів і аспектів взаємовпливу та взаємоперетворення індивідуального й соціального, розв'язання суспільних та особистісних смисложиттєвих проблем, вироблення орієнтирів екзистен-

ційного характеру і виявлення таких умов вільної самоідентифікації та самореалізації людини, за яких зберігається і вдосконалюється суспільство.

Філософський зміст поняття суспільства полягає у визначенні специфіки типів зв'язків, що об'єднують індивідів у єдине ціле. Основними типами таких зв'язків вважають *духовні* (Августин, Фома Аквінський), *конвенціональні* (філософи XVII—XVIII ст.), *матеріальні*, побудовані на взаємодії людей (Маркс).

Вибір того чи іншого способу пояснення генези й функціонування суспільства залежить від вихідної світоглядної установки, у зв'язку з цим філософія суспільства — це друга сторона філософії людини. Людина — субстрат будь-якої форми соціальності від найпростішої спільності до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому філософський погляд на суспільство є невід'ємним від філософських проблем людини.

Таким чином, щоб зрозуміти феномен суспільства, необхідно усвідомити суперечності людини як соціального «атому», а далі розібратися в характері закономірностей, що об'єднують людей у єдине ціле, в суспільний «організм». Виділяють декілька *основних підходів* щодо пояснення таких зв'язків і закономірностей.

Один із них — *«ідеалістичний»*. Тут сутність зв'язків, що об'єднують людей в єдине ціле, розглядається в комплексі тих чи інших ідей, вірувань, міфів. Історія знала чимало прикладів існування теократичних держав, де єдність забезпечується єдиною вірою, яка в той же час стає державною релігією. Більшість тоталітарних режимів існувала на єдиній державній ідеології, яка створювала кістяк суспільного устрою. Спроби знайти таємну пружину великих історичних подій в умонастроях великих людей завжди привертала увагу. Віками святі й пророки, утопісти й учені намагалися спрямувати розвиток людства на «шлях істинний», Однак завжди на цьому шляху з'являлися перешкоди як у вигляді об'єктивних обставин, так і через саму природу людей. Значне місце в такому підході належить спробам зосереджувати увагу на провідній ролі в розвитку суспільства й історичного процесу народного духу (національного характеру), національної ідеї тощо. Досить поширеними є спроби пояснення історії через дію об'єктивно існуючого духовного — Світового Розуму, Абсолютної Ідеї, Абсолютної Волі, Бога. Щоправда, останнє найчастіше переносить рішення всіх життєвих проблем або в потойбічний світ, або у віддалене «світле майбутнє», в ім'я якого необхідно жертвувати сьогоденням.

Інший підхід — *«матеріалістичний»*. Він пов'язаний з філософським аналізом міжлюдських зв'язків і відносин, що виникають у відповідних природних умовах і за наявності тих чи інших вірувань, але мають визначальний характер.

Одним з різновидів такого підходу є *натуралістичний* підхід. Суть його полягає в тому, що суспільство розглядається як продовження закономірностей природи, світу тварин і в кінцевому рахунку — Космосу. Виходячи з цих позицій, тип суспільного устрою й хід історії визначається ритмами сонячної активності та космічних випромінювань (А. Чижевський, Л. Гумільов), особливостями географічного та природно-кліматичного середовища (Монтеск'є, Л. Мечніков), специфікою людини як природної істоти, її генетичними, расовими та статевими особливостями (прибійники соціобіології — Е. Уїлсон, Р. Докенс та ін.). У межах цього напрямку передбачається, що суспільство спроможне змінити форму свого буття, «піти» в Космос і там почати новий етап своєї еволюції (К. Цюлковський та інші «космісти»).

Можливий атомістичний погляд на суспільство як на сукупність індивідів, об'єднаних на основі того чи іншого договору. Хоч у «природному» стані людина людині вовк (Гоббс), люди, користуючись громадянськими законами, ідеями свободи й рівності, можуть забезпечувати собі існування. У цьому випадку суспільство являє собою конгломерат індивідів, пов'язаних умовними зв'язками.

В органістичній моделі суспільство розглядається як дещо цілісне, певна система, що структурується особливим способом, при якому цілісне не зводиться до суми частин. При такому розумінні людина реалізує себе в залежності від місця, що вона займає в суспільстві та від характеру участі в загальному процесі. Відносини людей визначаються не договором чи контрактом, а згодою членів суспільства (консенсусом), в якій враховуються об'єктивні закономірності історичного розвитку. В цьому плані справедливим стає твердження, що соціальні дії — це результат людських дій, але не людських намірів. На основі подібного підходу К. Марксом була сформульована концепція матеріалістичного розуміння історії, зміст котрої становить положення про спосіб виробництва, який складається об'єктивно, тобто незалежно від волі та свідомості людей.

Об'єднує людей у «соціальний організм» не загальна ідея або Бог, а продуктивні сили й виробничі відносини, зміни яких створюють основу суспільно-економічних формацій як етапів світової історії. Ці системоутворюючі фактори залежать, у свою чергу, від ряду природно-кліматичних умов, засобів спілкування, мови, куль-

тури тощо. Однак визначальним є суспільне буття людей, тобто своєрідна «соціальна матерія», що виступає як «реальний процес» життя людей. Матеріалістичне розуміння історії робить наголос на об'єктивності процесів, що відбуваються в суспільстві на принципах детермінізму, згідно з яким із певної форми матеріального виробництва «...витає, по-перше, певна структура суспільства, по-друге, певні відносини людей до природи. Їх державний устрій та їх духовний уклад визначаються як першим, так і другим» (К. Маркс). Суспільство можна вивчати як «природно-історичний процес», так само, як природознавство вивчає природу та її закони. Суспільні закони, на відміну від законів природи, виникають пізніше, реалізуються тільки у процесі свідомої діяльності людей, більш складні за механізмом прояву і мають ймовірний характер.

Марксизм, у принципі, не заперечує суб'єктивного фактору в історії і свободи волі, що логічно вихає з розробленого ним діалектико-матеріалістичного методу. Разом із тим на практиці слабкою стороною марксизму якраз і стала гіпертрофія об'єктивного моменту в історії та недостатня увага до суб'єктивно-психологічного фактора.

Доцільно виділити ще й *синергетичний підхід* як один з сучасних, що розглядає суспільство як соціальний організм. Згідно з таким підходом, суспільство є надскладною, диссипативною («диссипація» — від лат. *dissipare* «розсіювати») системою (системою відкритою, яка постійно взаємодіє з навколишнім середовищем і зберігає своє існування завдяки постійному обміну з нею речовиною та енергією), котра еволюціонує і має характерні для подібних систем спільні властивості. Причому ці властивості мають прояв у специфічному для суспільства вигляді.

Якщо говорити про *взаємодію з середовищем*, то, на відміну від замкнених стаціонарних систем, які зберігаються тим довше, чим менше відчувають вплив ззовні, суспільство є відкритою динамічною системою, котра, навпаки, зміцнюється завдяки такій взаємодії. Специфічною для суспільства формою взаємодії з середовищем є матеріальне виробництво. Воно служить основою різноманітних форм господарської діяльності людей, спрямованої на задоволення їх матеріальних потреб. Виробництво разом із розподілом і споживанням його продуктів створює економічну сферу суспільного життя. В ході історичної еволюції суспільства інтенсивність його обміну речовиною та енергією з середовищем («соціальний метаболізм») має тенденцію збільшуватися.

Самоорганізація людського суспільства історично відбувається як розвиток різноманітних форм управління соціальними про-

цесами. Особливості самоорганізації суспільства пов'язані з поняттям влади. Володіння владними повноваженнями є основою для виконання управлінських функцій з усіма наслідками. Боротьба за владу на різних рівнях суспільної структури становить сутність політики в широкому розумінні цього слова — політичної сфери суспільного життя. На вищому рівні структурної ієрархії суспільства перебуває державна влада.

В сучасній соціальній філософії усвідомлення поняття «суспільство» пов'язане з інформаційною революцією, з новим баченням світу. «Інформаційно-комп'ютерна революція реалізується як «процес інформатизації усіх сфер життя суспільства і життєдіяльності людини. В основі кожної соціотехнічної революції знаходяться свої особливі технологічні системи. Для інформаційної революції це інформаційні технології. Її кінцевим результатом повинно стати створення нової інформаційної цивілізації. При цьому все радикально змінюється: матеріальне виробництво і світогляд, побут і освіта, спілкування і мистецтво змінюють не тільки свої зовнішні риси, але й внутрішні механізми — зміст діяльності, — пише А. І. Ракітов в праці «Філософія комп'ютерної революції». Формується загальнопланетарна цивілізація на засадах, з одного боку, єдності і неподільності світового співтовариства, з другого — множинності, відносної незалежності і різноманітності народів, культур.

Головна особливість *інформаційних процесів* у суспільстві полягає в тому, що людей, які володіють свідомістю і розумом, інформація набуває особливої «надприродної» якості — смислу. Виникнення смислу є крок, що створює новий тип інформаційних процесів, котрого у природі без людини немає і котрий з'являється тільки в суспільстві. Наділяючи смислом явища навколишньої дійсності, люди перетворюють їх на знаки, за допомогою яких кодується інформація. При цьому особливе місце тут належить мові як кодовій системі. Втілена в мові та інших знакових системах інформація стає соціальною інформацією, носієм котрої виступає вже не окремий індивід, а все суспільство. Інформаційне середовище в людському суспільстві — це культура. Її збереження забезпечується механізмом соціальної пам'яті. Суть останньої полягає в тому, що накопичена попередніми поколіннями інформація не щезає разом з ними, а зберігається в культурі, і кожне нове покоління помножує її. Завдяки цьому в суспільстві стає можливим те, що неможливе у тваринному світі — прискорене зростання обсягу інформації, що перебуває в розпорядженні людини як родової істоти.

1.2. СУСПІЛЬСТВО ЯК САМОРОЗВИНУТА СИСТЕМА

Те, що суспільство являє собою складну систему, котра розвивається на своїй власній основі, не викликає сумніву сьогодні так само, як і раніше. Така система розглядається як усе, що має стосунок до системної характеристики суспільства як певної цілісності, яка об'єднує індивідів різноманітними зв'язками і відносинами. Хоча індивід також являє собою систему, однак у даному випадку системність розглядається на більш «високому» рівні — на рівні держави, етно-національних та соціально-класових утворень, таких елементів структури суспільства, як політика, право, економіка тощо.

В розумінні поняття «суспільство» потрібно виділяти два аспекти, два виміри — індивідуальний і соціальний. По-перше, суспільство — це самі люди в їх суспільних відносинах. Всі суспільні явища є врешті-решт результатом дій індивідів, їхніх цілей, бажань, думок, вільного вибору. Причому діють ці індивіди не відокремлено один від одного, тому суспільство є не просто сукупністю індивідів, а відкритою системою їх спілкування, взаємозв'язків і взаємодій. По-друге, суспільство є такою системою, що здатна до саморегуляції. Процес упорядкування та організації суспільних відносин породжує відносно самостійні і незалежні від індивідів форми суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людиною і природою (виникає система норм і правил, прав і обов'язків, заборон і дозволів).

Саме така суперечлива особливість суспільної реальності — бути продуктом взаємодії індивідів, відбитком їх суб'єктивності (цілей, інтересів, бажань) і разом з тим незалежним від них надіндивідним, об'єктивним утворенням — обумовлює специфіку соціальної закономірності (соціальної детермінації), що якісно відрізняється від закономірностей природи. Суспільне буття та історія людства, оточуючий нас предметний світ складаються з зусиль конкретних індивідів, є результатом їх діяльності, продуктом конкретно-історичної форми відношення людей до природи. Проте саме цей результат стає об'єктивною умовою людського існування. Незважаючи на те, що люди самі творять свою історію і суспільне життя, форма «включення» їх в суспільно-історичний процес обумовлена не тільки ступенем освоєння ними культурної спадщини, не тільки їх суб'єктивними прагненнями, свободою вибору, але й об'єктивними умовами матеріального виробництва, досягнутим рівнем суспільного розвитку, в тому числі — рівнем

суспільної свідомості. Отже, те, що має назву «соціальної детермінації», є фактором залежності людей від продуктів та результатів їх власної діяльності. Із сукупної діяльності індивідів розвиваються нові об'єктивні історичні обставини, які, в свою чергу, визначають наступний розвиток людей. Тим самим, не існує закономірних тенденцій історії без діяльності людей. Люди знаходяться в залежності від об'єктивних умов і обставин життя, але разом з тим створюють і змінюють ці обставини.

Говорячи про причини саморозвитку суспільства як цілісної системи, доцільно виділити ряд провідних суперечностей, що виступають збуджувальними моментами її розвитку. Очевидно, що основу таких суперечностей слід шукати у природі суб'єктів суспільного розвитку. Як відомо, під поняттям суб'єкт у філософії розуміють носія предметно-практичної діяльності й пізнання, джерело активності, спрямованої на самого себе та об'єкт. Суб'єктом суспільного розвитку виступає й окрема особистість (особливе місце займає видатна та історична особистість), і соціальна група (мала, середня, велика), і народ, і соціально-етнічні спільності.

Особливістю ж соціального суб'єкта є наявність у нього потреб та інтересів, які надають йому біологічної та соціальної активності. *Потреби* визначаються як нестача, брак чогось необхідного для підтримки життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, і це викликає здатність до подолання цієї нестачі, як стан, за допомогою якого здійснюється зв'язок організму чи соціального суб'єкта з оточуючим середовищем, а також як внутрішній збуджувач активності. *Інтереси* — це властиве людині ставлення, що виражає позитивну чи негативну спрямованість її активності, діяльності, історичної творчості на пошук, вибір, використання або створення шляхів, засобів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольнити людські потреби. Таким чином, інтереси разом із потребами виступають збуджувальною силою історичної діяльності соціального суб'єкта. Важливим положенням соціальної філософії слід вважати висновок про безкінечний процес зростання потреб, причиною якого є взаємозв'язок між виробництвом і споживанням людиною матеріальних та духовних благ.

Виходячи з особливостей існування людини, необхідно виділити таке джерело саморозвитку суспільства, як *суперечність між природною і культурною організацією людини та людських спільнот*. Незважаючи на рівень свого історичного розвитку, людина завжди залишається частиною Природи і Космосу, специфі-

чним проявом феномену життя. Цю обставину необхідно врахувати при інтерпретації всіх суспільних явищ, адже будь-які проекти будови і перебудови життя людей повинні ґрунтуватися насамперед за все на необхідності підтримки життя всієї біосфери та можливостей існування й розвитку кожної людської істоти. Звідси вимога, щоб вітальність як імперативна установка на підтримку самого феномена життя була стрижневою, визначальною цінністю суспільного розвитку, навколо якої формується загальна проблема життя і смерті. Разом із тим уся історія людства свідчить про те, що процес підтримки умов життєдіяльності людини сполучається з інтенсивним процесом перетворення природи. Це створює особливу частину «окультуреної» («другої») природи, яка є результатом і продуктом діяльності людей. Іншими словами культура — це природа, оброблена особливим, людським способом з метою задоволення тих чи інших потреб. Але культура не зводиться до речей, вироблених людиною. Вона поширюється і на суспільні відносини, і на продукти духовного виробництва.

Суттєвішою філософською ознакою предмета культури є його подвійність, двоякісність. Адже будь-який феномен культури є чуттєво-надчуттєвим, несе в собі систему природних і соціальних якостей. У такій подвійності — суть культури як суспільно-історичного способу адаптації людини до світу, причому ця характеристика відноситься і до самої людини. Живучи у світі культури, будучи сама культурним явищем, людина залишає після себе феномени матеріальної або духовної культури. Таким чином вона спілкується і з минулим, і з сучасним, і з майбутнім, залучаючись до руху світової історії.

Говорячи про культуру як спосіб існування суспільства й людини, необхідно врахувати проблему її генези і структурних особливостей. Очевидно, що в процесі антропосоціогенезу протягом тривалого часу ведучим компонентом у культурі була технологія забезпечення життєвого циклу людини, її вітальних потреб. При зовнішній схожості тілесних функцій людини і тварини саме в біологічних процесах починався й розширявся водорозділ біологічного та соціального. У процесі задоволення біологічних потреб формувалася тілесна культура людини як базовий фундаментальний шар культури. Невипадково найбільш стародавні моральні заборони — табу були пов'язані з харуванням і статевою поведінкою людини як передумовою становлення культури. Забезпечення себе їжею та водою, захист від погодніх і кліматичних явищ, ритуалізація статевих та дітонароджувальної функції вимагали все досконалішої організації життя общини.

Поступовий перехід від привласнювального типу господарства до виробляючого означав зростання потенціалу другої сторони культури — її соціальних форм. Нова стадія такого розвитку вимагала принципово нової організації культури, сутністю котрої було забезпечення технології діяльності шляхом управління людьми. У цьому полягає глибинний смисл феномена влади та ідеї державності. Таким чином, історичні зміни організації культури як удосконалення технології виживання сприяли соціальному розвитку людини й суспільства в цілому.

У контексті суперечності природи і культури слід розглядати й такий механізм саморозвитку суспільного життя, як *розподіл праці*. Охоплюючи всю сферу суспільного виробництва з його основними компонентами — виробництвом матеріальних благ, відтворенням самої людини, відтворенням матеріальних суспільних зв'язків і духовним виробництвом, розподіл праці, який на кожному етапі розвитку історії мав свою специфіку та особливості впливу на різні сфери суспільного життя, можна вважати одним із основних двигунів суспільного прогресу. Спочатку він мав статевий і віковий характер, але потім безперервно ускладнювався включно до високоспеціалізованих форм праці в сучасному комп'ютеризованому виробництві. Завдяки розподілові праці люди змогли забезпечити виживання первинної общини та кожного її члена, перевершуючи в цьому плані суспільства тварин.

Розвиваючи виробництво, людина все більше впливала на навколишню природу, змінюючи тим самим і свою власну природу. Людська праця є тим фактором, що не тільки задовольняє тілесні потреби, але й формує людське суспільство через систему суспільних зв'язків і відносин.

Розвиток і ускладнення трудової діяльності відбувається разом з еволюцією форм сімейно-шлюбної поведінки людей, котра безпосередньо пов'язана з відтворенням людини. У цьому процесі спостерігається чітка тенденція безперервного і прогресуючого зростання населення планети, що слід розглядати як реалізацію особливого механізму виживання людини в умовах жорсткого тиску навколишнього середовища. Разом з тим подібна тенденція містить у собі ряд особливих і суттєвих суперечностей. Серед них — невідповідність у цілому темпів зростання населення темпам розвитку матеріальних умов його існування; неоднакові темпи зростання населення в різних регіонах земної кулі: більша динаміка його зростання у слаборозвинутих країнах з обмеженими природними ресурсами, недостатня народжуваність населення у високорозвинутих країнах; масові міграції; економічні, політичні

та військові конфлікти тощо. Все це в цілому складає *демографічну проблему*, розв'язання якої фактично означає знаходження дійових шляхів саморегуляції кількісного складу народонаселення, як обов'язкової умови розвитку і виживання людства.

Ще складнішим для аналізу є джерело саморозвитку соціальних систем, пов'язаних із *суспільними відносинами*, що виникли в ході трудової діяльності людини. У контексті проблеми саморозвитку суспільства особливе місце посідає аналіз мотивів та спонукань до праці й діяльності, оскільки цей момент значною мірою визначає ставлення людини до світу й до себе. Виділяють декілька провідних мотивів та спонукань:

- 1) підтримка власного існування і виживання індивіда;
- 2) продовження життя роду;
- 3) задоволення самої потреби у праці, праця заради творчості, що несе радість і відчуття повноти буття;
- 4) боротьба з іншими людьми за привласнення продуктів праці або заради допомоги людям.

Таким чином, вирішальним моментом, що визначає власне структуру соціуму, є фактори, завдяки яким стало можливим само його народження і існування: праця, спілкування, свідомість. Вони лежать не тільки в основі визначення трьох сфер життєдіяльності людей, але й — відповідних до них суспільних відносин.

Суспільне життя відбувається в трьох основних сферах, або реальних процесах життєдіяльності, — в матеріально-економічній, соціально-політичній і духовно-культурній. Потрібно підкреслити, що визначення трьох основних сфер суспільного життя має певною мірою відносний, умовний характер, тому що реальна людська життєдіяльність — це тісний взаємозв'язок і взаємовплив цих сфер. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя веде до створення деформованої моделі суспільства.

В процесі багатогранної життєдіяльності людей складаються певні суспільні відносини. М. Вебер суспільними відносинами називав «поведінку декількох людей, співвіднесену по своєму змісту один з одним і, що орієнтується на це. Відповідно соціальні відносини повністю і виключно полягають в можливості того, що соціальна поведінка буде носити доступний (осмисленому) визначенню характер... Тою самою ознакою даного поняття є — нехай навіть мінімальна — ступінь відношення даного індивіда до іншого. Зміст цього відношення може бути найрізноманітнішим: боротьба, ворожнеча, кохання, дружба, повага, ринковий обмін, «виконання» погодження, «ухилення», або відмова від нього, суперництво економічного, еротичного, або будь-якого

іншого характеру; класова, або національна спільність. Таким чином, поняття «соціальні відносини» як таке нічого не говорить про те, чи йдеться про «солідарність» діючих осіб, або про прямо протилежне».

Соціальні відносини охоплюють всі сфери суспільного життя та діяльності. Матеріально-економічні відносини включають в себе виробничі відносини, технологічні, відносини розподілу, обміну; соціально-політичні — політичні, правові, моральні, класові, національні, соціально-групові; духовно-культурні — моральні, релігійні, художньо-естетичні, наукові відносини. Суб'єктами суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти, саме їх інтереси та потреби лежать в основі суспільних відносин.

Суспільство, як єдність соціального і індивідуального, спрямоване, по-перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого соціуму і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації і розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб. Основні сфери людської життєдіяльності обумовлюють основні функції суспільства: забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (зростання добробуту, матеріального достатку); регулювання і організацію суспільних відносин (соціально-політичні, етичні гарантії виживання людства, упорядкування і нормалізації політичних, правових, моральних відносин); духовно-культурний розвиток людей.

Суспільне життя в своїй сутності є творчим процесом створення і розвитку людиною, як суспільно-історичним суб'єктом, соціальних умов свого життя. В цьому процесі розвивається і сама людина, збагачуються її можливості, вдосконалюються здібності. Така особливість людського буття визначається в соціальній філософії поняттям «суспільне виробництво». Суспільне виробництво не обмежується лише економічною сферою (матеріальне виробництво), воно є разом з тим і розвитком різноманітних суспільних відносин та соціальних інститутів (виробництво форм спілкування) і процесом формування і розвитку духовної сфери людства, суспільних форм свідомості (духовне виробництво). Отже, основні сфери життєдіяльності в їх взаємозв'язку — це і є реальний процес суспільного виробництва як виробництва життя, його суб'єкта — суспільної людини.

Це питання торкається ряду ключових питань, зокрема таких, як сенс життя, свобода, право, труд, рівність, власність, капітал, влада, держава, експлуатація тощо, які безпосередньо або опо-

середковано мають відношення до основних мотивацій діяльності людей, що зумовлює саморозвиток усіх сфер суспільного життя.

Значна роль у саморозвитку суспільства належить *суперечності об'єктивного та суб'єктивного*, що виступають у діалектичній єдності і створюють специфічний механізм самоорганізованої системи. Основу такого механізму складають нерівномірність, нелінійність, відкритість, здатність до постійної перебудови внутрішньої структури суспільства. Взагалі суспільство являє собою багаторівневу систему, в котрій відбуваються складні процеси конструювання та руйнування, де на зміну сталості в розвитку приходить період нестійкості, саморуйнування тих чи інших елементів соціальної системи. Постійний процес суспільнотворчих, суспільноконструктивних і суспільноруйнівних процесів являє собою «внутрішню логіку» самоорганізації соціальної системи. За умови нормального функціонування всіх чинників системи саморегуляції суспільства воно постійно самовідновлюється. Коли ж взаємозв'язок елементів системи порушується, суспільство втрачає здатність адекватно реагувати на зовнішній вплив. У результаті відбувається гальмування динамізму саморозвитку суспільства.

Діалектика об'єктивних умов та суб'єктивних факторів у цьому процесі займає провідне місце й реалізується в ході їхнього постійного розвитку і зближення, взаємопереходів один в одного, з одного боку, через об'єктивізацію суб'єктивного, з іншого — через суб'єктивізацію об'єктивного.

Функціонування суспільства як саморегульованої системи відбувається на основі *діалектичної єдності невпорядкованих, стихійних детермінант і впорядкованих, свідомих факторів*. Елементи невпорядкованості, стихійності в розвитку суспільства проявляються в неконтрольованих людьми процесах об'єктивного й суб'єктивного порядку, що діють як стихійні регулятори. Дія такого типу об'єктивних регуляторів тим глибша й ширша, чим менше процеси суспільного життя пізнані і рідше використовуються людьми у практичній діяльності.

Невпорядковане не слід розглядати як щось виключно негативне: в такому разі применшується значення невпорядкованих, стихійних зв'язків, котрі поряд з упорядкованими факторами завжди виступають необхідною умовою духовно-практичного освоєння світу. Невпорядковане, як об'єктивний фактор самоорганізації суспільства означає реальну можливість паритетної вза-

ємодії різноманітних детермінант суспільного розвитку. У свідомому, духовно-практичному освоєнні світу невпорядковане пов'язане зі свободою, альтернативністю прийняття рішень, передбачає можливість багатоваріантної діяльності суспільних суб'єктів. Таким чином, об'єктивна саморегуляція може містити в собі як конструктивні, творчі, так і руйнівні моменти. У той же час будь-яка абсолютизація ролі неупорядкованих, стихійних механізмів процесу об'єктивної саморегуляції суспільної системи пов'язана з недооцінкою свідомих факторів її регуляції, тобто активної ролі суспільного суб'єкта. При цьому, розглядаючи діалектичну єдність об'єктивного й суб'єктивного як двох протилежних моментів єдиного процесу суспільного розвитку, необхідно відзначити історичну тенденцію посилення ролі суб'єктивного фактора. Однією з передумов цієї тенденції є постійне поглиблення соціальним суб'єктом знань про природний і соціальний світ, виявлення та врахування у своїй діяльності суперечностей та законів суспільного розвитку.

У зв'язку з останнім доцільно виділити суперечність між *реальним та ідеальним*, що передбачає активну цілеспрямовану суспільноперетворюючу діяльність соціального суб'єкта як спробу матеріалізації певного ідеалізованого соціального устрою, котрий виникає внаслідок незадоволення недосконалістю реально існуючими умовами суспільного життя. Йдеться про те, що жодна система організації суспільства не є такою, що задовольняє інтереси всіх її соціальних суб'єктів. Тому вся історія розвитку людства містить у собі постійне намагання виявити і критично осмислити недоліки суспільного ладу, знайти їх причини та «вдосконалити» організацію суспільної системи. Подібне переосмислення може мати форму окремої ідеї або цілісної теорії, де фіксуються основні орієнтири «досконалої» організації суспільних відносин. Такими є всі відомі моделі суспільного устрою, включаючи як моделі, розроблені на теологічних засадах (буддизму, християнства й ісламу), так і «світські» моделі. Однак закономірним є той факт, що жодна ідеальна модель майбутнього «досконалого» суспільства неспроможна врахувати всіх факторів, у тому числі й непередбачуваних, стихійних, котрі впливають на суспільні процеси, а тому не може бути абсолютно досконалою. Крім того саме з причини активної діяльності соціальних суб'єктів результати реалізації тієї чи іншої ідеї або соціальної теорії завжди виявляються не такими, як планувалося, тобто в чомусь непередбачуваними. Останнє не тільки не приводить до формування

«досконалого» суспільства, але й потребує створення нової програми його перебудови, що робить цей процес безкінечним.

1.3. РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА У ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОМУ ВИМІРІ

В соціальній філософії по-різному вирішувались питання про основні чинники суспільно-історичного процесу. Як правило, пошук йшов в напрямку визначення певної єдиної детермінанти, або «мотора» історії, чи то буде техніка, чи економіка, чи свідомість, пізнання. В натуралістичних концепціях розвиток суспільства пояснювався біологічними законами, природними факторами, зокрема географічними чинниками, змінами народонаселення тощо. Інші концепції апелювали до людського розуму. Ідея про вирішальне значення людської свідомості є чи не найпоширенішою в соціальній філософії. Така ідея заснована на тому, що в суспільстві діють люди, наділені свідомістю і волею. Звідси — особлива увага до ролі пізнання і науки в історії, до ролі творчої діяльності особистості. Історичний розвиток пояснюється зростанням людської свободи, вдосконаленням моральних норм, поширенням нових культурних цінностей тощо. Сучасні західні філософи-технократи пояснюють соціальний розвиток прогресом техніки і технології. Марксистська соціологічна теорія спирається на той безперечний факт, що саме виробництво матеріальних благ забезпечує безпосереднє існування людини. Тому визначальна роль в історичній еволюції суспільства відводиться тут матеріальному виробництву, економічному фактору: рівню розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, рівню продуктивності праці.

Всі названі фактори є суттєвими і необхідними в соціальному розвитку, всі вони обумовлюють певним чином плин історичних подій. В еволюції суспільства важливі всі форми життєдіяльності — матеріально-економічна, політична, релігійна, моральна та інші — в їх історичній єдності і взаємозв'язку. Не заперечуючи величезний детермінуючий вплив техніко-економічних факторів, потрібно все ж зазначити, що не можна вказати єдиний визначальний чинник для всієї людської історії. На різних етапах соціального розвитку головним може стати будь-який з названих чинників.

Філософія історії (термін, уведений у науку Вольтером) як спроба осмислення суті розвитку суспільства, його ідеалів та цілей

виникла ще в античності і пов'язана з іменами Геродота, Фукідида, Полібія, Плутарха, Августина, Лейбніца, Віко та Монтеск'є, Гегеля, Шопенгауера, Шпенглера, Тойнбі та інших видатних мислителів минулого і сучасного. Усі вони так чи інакше намагалися знайти та обґрунтувати головний фактор історичного розвитку (монізм) або суми, системи багатьох факторів (плюралізм).

Як було давно відзначено, історичні події відбуваються в певному ритмі й начебто повторюються. Про це розмірковували ще цар Соломон у Екклезіасті, мудреці Стародавнього Китаю, Індії та інших країн. Так народилась ідея циклів історичного розвитку суспільства, яких описано чимало. Виділяють 4, 12, 36, 100 та 144-річні цикли. О.Чижевський спробував знайти зв'язок між хвильовим ритмом історичних процесів та 11-літніми циклами змін сонячної активності. На основі статистичного аналізу він довів, що більше ніж 60 % соціальних катаклізмів відбулися в періоди максимуму сонячної активності.

У XIX ст. європейські економісти відзначили, що хвилеподібні коливання економічної активності збігаються з періодом у 7—11 років («торгово-промислові цикли» Жугара). К. Маркс пов'язував природу таких коливань з особливостями капіталістичної економіки, яка внутрішньо схильна до криз перевиробництва. М. Д. Кондрат'єв розкриває більш тривалі циклічні процеси в економіці («довгі хвилі» М. Д. Кондрат'єва), котрі охоплюють приблизно 48—55 років. У культурі, згідно з дослідженнями С. Маслова, В. Петрова, О. Друккера, циклічні процеси з періодом у 50 років відбуваються синхронно кондрат'євським хвилям. Хвильові зміни в політичній сфері США були виявлені Ф. Клінбергом. Він стверджує, що американська зовнішня політика з кінця XVIII ст. до середини XX ст. послідовно пройшла 4 цикли з середньою тривалістю 48 років. А. Шлезінгер-старший простежив зміну хвиль лібералізму й консерватизму в суспільному житті США, яка охоплює приблизно 33 роки. А. Шлезінгер-молодший (син) виділив 30-літні хвилі політичного життя США, котрі він пов'язував зі змінами поколінь.

Один з відомих істориків нашого століття Ф. Бродель говорив, що історичні події — це пил, а головне — цикли і тренди (тобто довгі цикли у 100 і більше років). Філософський смисл таких вимірювань історії полягає в тому чи іншому розумінні характеру історії взагалі. Або історія тече лінійно від початкової точки (створення світу Богом чи іншою космічною силою) до кінцевого пункту — приходу Месії і тисячолітнього Царства Божія, або ж вона тече циклічно з «поверненням на круги своя» (Екклесіаст).

Виділяють декілька типів циклічності: маятниковоподібний рух, кругове, спіральне та хвильове (синусоїдне). Тип залежить від розмірів та масштабів суспільної системи: в малих домінують маятникові цикли, в середніх — кругові та спіральні, у великих — кругові та довгохвильові.

Якщо враховувати, що будь-яка велика суспільна система має свої підсистеми, котрі «живуть» за законами свого соціального часу, то кінцевий результат може виявитися дуже складним. Ще Кант уперше показав, що розумовість або закономірність історії — значною мірою питання масштабу, застосованого до неї. Якщо масштаб малий, на перший план виступають випадковості. Якщо масштаб великий, стають очевидними процеси, що наращуються, і можна навіть вказати на тенденцію.

Фахівці з системного аналізу вказують на таку закономірність соціальних систем, як відповідність циклів ряду чисел Фібоначчі (3, 5, 8, 13, 21...), відповідність фаз росту й перебудови як 67 % і 33 % тощо.

Цікавою є точка зору, згідно з якою основні події світової історії відбувались у країнах, розташованих біля 30 паралелі північної широти. На ній знаходяться єгипетські піраміди та Синайська пустеля, руїни Стародавнього Вавилону та гирло Євфрату, місце події «Махабхарати» та верхів'я Гангу, Лхаси і Янцзи, острів Пасхі та мексиканські піраміди, Бермудський трикутник та Канарські острови, які вважаються останками Атлантиди. Таким чином, простежується спроба пов'язати історію розвитку суспільства з просторово-часовими його координатами.

Для філософського аналізу історії суспільства вкрай важливо зрозуміти загальну траєкторію розвитку. Ще у 20-ті роки П. Сорокін висунув ідею про три види фундаментальних культур в історії людства: релігійної, проміжної та матеріалістичної. В релігійній лежить уявлення про Бога та рух історії під тиском трьох воль: Божої, бісівської й людської. Матеріалістична ґрунтується на чуттєво-сприймальній реальності як основі історичного руху, а друга є проміжною.

Перехід від однієї культури до другої відбувається через стадії: криза — крах — очищення — переоцінка цінностей — відродження. В наш час японський футуролог Ф.Фукуяма висунув поняття «кінця історії» як наслідку уходу з історичної арени міцних ідеологій і побудованих на їх основі держав.

Інші дослідники вважають, навпаки, що світ зараз опинився перед точкою біфуркації (точка біфуркації — це точка початку, розвилка, від *англ.* fork — «вилка»); в ній система повинна зроби-

ти вибір спрямування, за яким далі піде її еволюція), де співвідношення порядку й хаосу різко змінюється і настає ситуація непередбачуваності. При цьому вибір біфуркаційної «гілки» в суспільстві, на відміну від природних систем, залежить від суб'єктивного фактора — волі, свідомості, розуму людей. Рух за вибраною біфуркаційною траєкторією може бути нестійким, і тоді виникають нові локальні і глобальні біфуркації. Але існують траєкторії, які ведуть систему до стабільного стану. Такі стани називають аттракторами (*від лат. attractio* «тяжіння»). Аттрактори начебто притягують до себе систему. Таким чином, аттрактор виступає як «максимальний», кінцевий для вибраного варіанту еволюції стан, по відношенню до якого інші стани є перехідними, проміжними. Взагалі у зв'язку з виникненням ситуації непередбачуваності прогнозується конфлікт між існуючими на планеті цивілізаціями за ресурси, енергію, інформацію тощо.

1.4. ЗАКОНИ ІСТОРІЇ

Протягом історії соціально-філософської думки проблема виявлення закономірностей чи законів суспільного розвитку розглядалась як одна з визначальних. Ідеться не про юридичні закони, які встановлюються державною владою, а про об'єктивні закони дійсності, що існують незалежно від свідомості і волі людей. Адже знання таких законів дозволяло б пояснити й передбачувати перебіг подій.

Відповідь на це питання потребує «врахування» деяких особливостей протікання суспільно-історичних процесів. Перш за все необхідно враховувати, що, на відміну від природних процесів, які постійно повторюються в досить схожому вигляді, історичні явища є унікальними. В історії ніякі події не трапляються двічі, нічого не повторюється з абсолютною точністю. Тут можна говорити лише про повторення певних загальних тенденцій. Другою особливістю можна вважати ту, що, коли у природі «діють» стихійні сили, позбавлені свідомості та бажання, то історію створюють розумні істоти, які мають свободу волі. Таким чином, у суспільстві на хід подій впливають думки, емоції, інтереси, моральні принципи їх учасників. До того ж люди володіють свободою вибору й можуть в одних і тих самих обставинах поводитись по-різному. Звідси часто виникає критичне ставлення до висновку про наявність об'єктивних законів історії, оскільки поведінка людей визначається їх суб'єктивною волею, а відтак і до визнан-

ня думки, начебто людська історія не підкоряється ніяким законам.

Однак подібні особливості зовсім не означають, що людська історія не підкоряється ніяким законам.

Унікальність історичних явищ — безперечний факт, але її не треба абсолютизувати. Порівнюючи між собою різні суспільні події або різних людей, ми можемо знайти в них не тільки одиничні та неповторні, але й спільні, схожі риси. Безумовно, двох абсолютно однакових країн, монархів, революцій тощо бути не може. До речі, у природі теж навряд чи можна знайти дві абсолютно однакові зірки, річки, біологічні організми тощо, однак тут, у порівнянні з суспільством, треба говорити про суттєву різницю у співвідношенні, мірі, «пропорції» між одиничним і загальним. У будь-якому разі, коли є дещо спільне в різних історичних подіях, то у постійному повторенні в них певних загальних рис і полягає історична закономірність.

Свобода волі людини також не є абсолютною. Безумовно, поведінка людей залежить від їх особистісних суб'єктивних поглядів, схильностей, цілей. Але така свобода завжди є відносною, що визначається наявністю об'єктивних обставин, з якими доводиться рахуватися, а тому коректувати свої суб'єктивні наміри.

Люди звичайно прагнуть якимось чином покращити умови свого життя й досягти в ньому чогось більш значимого. Це стосується абсолютно всіх індивідів. Однак можливості реалізації суб'єктивних бажань та планів залежать від багатьох факторів і зумовлюються різними обставинами. Говорячи про існування таких обставин, слід враховувати насамперед те, що кожен індивід при народженні поза своєю волею потрапляє у світ соціальної реальності, котра склалася до його появи на світ. У ній відбувається розвиток його індивідуальної свідомості, в ній він формується як особистість. Соціальна реальність сприймається людьми як сукупність об'єктивних умов їх життя — об'єктивних у тому смислі, що вони виступають перед кожною людиною як даність, як незалежно від нею існуючі обставини її буття.

Переважна більшість людей швидше відчують своє безсилля перед об'єктивними умовами соціальної реальності, ніж свою спроможність вільно змінювати її. Справді, можливості кожної людини в цьому плані обмежені. Це знаходить прояв у тому, що наші бажання й думки обумовлені соціальною дійсністю. Навіть прагнення докорінно перетворити суспільство та будь-які проекти його перетворення виникають як результат відображення існуючої реальності. Зрозуміло, людина може фантазувати як за-

вгодно, однак здійснити на практиці можна лише те, що дозволяють об'єктивні закони буття. Адже на суспільство як частину природи і продукт її розвитку поширюються об'єктивні закони матеріального світу. Жоден із них не може бути порушеним у суспільному житті. Людина за допомогою розуму спроможна відкривати ці закони і знаходити способи їх використання для отримання необхідних результатів. Але скасувати закони природи неможливо.

Між подіями історії теж існують певні об'єктивно обумовлені залежності, котрі ніяка свобода волі не може змінити. Подібні залежності — це закони історії. Неможливо, наприклад, організувати машинне виробництво в суспільстві, яке не досягло відповідного рівня розвитку науки й техніки, або формувати національну спільність без належного рівня національної самосвідомості, або будувати громадянське суспільство без розвинутої демократії тощо. Таким чином, люди у відповідності до своєї волі можуть змінювати соціальну реальність, але лише в тих межах, котрі обумовлені об'єктивними законами як природи, так і суспільства.

Отже, в історії є свої закони. Однак ці закони характеризуються деякими важливими особливостями.

1. Необхідно враховувати, що на розвиток подій в історії індивідуальні та неповторні обставини здійснюють більший вплив, ніж у природі. Такі обставини є випадковими, тобто не мають однозначної необхідної обумовленості. Це означає, що історичні закономірності начебто «пробиваються» скрізь хаос випадковостей. Оскільки кожна історична подія містить у собі елемент невизначеної наперед випадковості, закони історії не можуть однозначно визначати одиничні події. Історична закономірність виступає лише як «рівнодіюча» маси випадковостей. Іншими словами, закони історії мають статистичний характер. Це ймовірні закони: вони не встановлюють, як, скажімо, закони механіки, єдино можливий хід історичних подій, але визначають лише ймовірність того чи іншого ходу.

2. Необхідно взяти до уваги, що історичні процеси, на відміну від природних, відбуваються не «самі собою», незалежно від людей. Історія твориться не богами або якимись невідомими силами — її творять люди. Їх суб'єктивні мотиви й задумки є невід'ємним компонентом історичних процесів. Якщо б люди не мали задумок, намірів і волі, не було б ніякої історії.

Звідси випливає принципова особливість законів історії: необхідною умовою їх дії є свідома діяльність людей. Іншими слова-

ми, суб'єктивний фактор включений до самого змісту історичних законів і є однією з реальних сил, що визначають закономірний розвиток історичного процесу.

Закони історії зумовлюють «множинність можливостей», які можуть по-різному реалізуватися, або зовсім не реалізуватися. Які з них реалізуються, а які ні — залежить від суб'єктивних задумок і дій людей. Більше того, зміни у свідомості людей стають фактором, який змінює соціальну реальність і тим самим — умови дії історичних законів. Тому «множинність можливостей» не має фіксованих, незмінних меж; нові ідеї та проекти суспільної перебудови, що знайшли підтримку в суспільстві, можуть сприяти появі нових можливостей. Закони історії, таким чином, припускають історичну творчість.

Залежність результатів дії законів історії від свідомості й волі дійових осіб призводить до того, що ці закони намічають лише загальну тенденцію щодо розвитку соціальних процесів у деякому напрямку або ймовірний вектор суспільного розвитку. Передбачувати майбутнє, спираючись на ці закони, можна лише в загальному вигляді, але не в конкретних деталях. Враховуючи вказану особливість законів історії, їх називають «законами-тенденціями» — на відміну від законів, котрі дозволяють точно розрахувати, що відбудеться за тих чи інших заданих умов.

1.5. ЄДНІСТЬ І БАГАТОМАНІТНІСТЬ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Питання про єдність і багатоманітність суспільно-історичного процесу є одним з провідних для соціальної філософії та філософії історії. Вирішення його лежить у площині таких проблем, як діалектика загального та особливого в історичному процесі, співвідношення конкретно-історичного та загальнолюдського. Одним з перших дослідників, який намагався дати найбільш обґрунтоване і всебічне розуміння проблеми єдності й розмаїття в історичному процесі, був італійський філософ XVII—XVIII ст. Джамбатіста Віко.

Його концепція стала прообразом майбутніх теорій циклічності в розвитку культур і цивілізацій. На відміну від класичного підходу епохи Просвітництва, Віко розглядає динаміку суспільно-ідеалістичної сутності натуралізму. Згідно з ідеями натуралізму, географічне середовище поширювало свій безпосередній вплив лише на момент формування особливого духовного складу

народу, тоді як реально діючою причиною історичного розвитку в усій його багатоманітності визнавався саме «дух народу», котрий формувався під впливом природного середовища. Виходячи з такої позиції, суспільний прогрес Віко пов'язує з поняттям ступеня розвитку народного начала в культурі, а народні звичаї і моральні настанови вважає реальним проявом «суспільної природи» людини. Разом із тим у концепції Віко відсутній принцип історизму в розумінні еволюції людського суспільства. Тому, за його переконанням, всі соціальні організми й культури у світовій історії, оскільки не мають історичної перспективи і приречені до неминучої смерті, є рівноцінними.

Протягом XVIII і першої половини XIX століття філософія в поясненні закономірностей суспільного розвитку в основному орієнтувалася на дві методологічні установки. По-перше, *натуралізм* у формі *географічного детермінізму* (Ш. Монтеск'є, К. Ріттер, Бокль, Г. Гердер, Л. І. Мечніков та ін.), або у формі *ідеалістичного натуралізму* (К. А. Гельвецій, Ж. Ж. Русо). По-друге, *об'єктивний ідеалізм* (І. Кант, Г. Гегель).

Натуралізм — напрямок у соціальній філософії, що ґрунтується на методах і висновках природознавчих наук. Закони, відкриті і сформульовані в межах цих наук, звичайно переносяться на суспільство й розглядаються як універсальні для розуміння і пояснення всіх соціальних процесів.

Методологічною основою географічного детермінізму є матеріалістичний монізм. Географічний детермінізм, особливо на перших етапах його існування, визнає провідним фактором як еволюції будь-якого конкретного суспільства, так і соціально-історичного розвитку суспільства в цілому географічне середовище. При цьому психологічним і культурним моментам відводиться другорядна роль. Однак визнається, що в подальшому, на вищих ступенях розвитку цивілізації, поступово набувають переваги розумові фактори.

Ідеалістичний натуралізм виходить з тези про первинність природи і про «природний стан» людини, коли всі люди були рівні та вільні, перебували у становищі, яке відповідало їх природі. Концентруючи увагу на здатності людини до вдосконалення, він обґрунтовує ідею про надзвичайну роль розумового фактору, який впливає на процес розвитку самої людини, а також усієї системи суспільних відносин (теорія суспільного договору), у тому числі інститутів приватної власності, влади, держави тощо. Результатом стає дуалістичне вчення про одвічне існування тілесного й духовного у природі.

Об'єктивноідеалістичні концепції розуміння історії ґрунтуються на абсолютизації ролі об'єктивно існуючого духовного чинника в розвитку людства й конкретного суспільства. У межах тієї чи іншої концепції таким чинником може бути Логос, Бог, Абсолютна Ідея, Абсолютний Розум, Абсолютна Воля тощо.

Починаючи з другої половини ХІХ століття соціальна філософія в погляді на історію розвитку людства найчастіше використовує *формаційний та цивілізаційний підходи*.

Формаційний підхід сформований у межах марксистської філософії. Саме її засновники К. Маркс та Ф. Енгельс вперше обґрунтували основні принципи формаційного аналізу суспільства та розробили відповідну систему категорій (суспільно-економічна формація, базис, надбудова, спосіб виробництва, продуктивні сили, виробничі відносини тощо). Формаційний підхід належить до так званого класичного, лінійного підходу, загальні принципи якого властиві і філософії історії Г.Гегеля. Як і в останнього, він ґрунтується на моністичному, універсалістському розумінні історії. Однак, якщо Гегель трактує всесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний процес розвитку Абсолютного Духу, то для формаційного підходу це природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій.

Термін «формація» був запозичений Марксом із геології. Імовірно з трьох джерел: а) власні заняття Маркса геологією; б) «Філософія природи» Гегеля п. 339; в) книга Дюро де Ля Маля «Політична економія римлян», де вживається поняття, що відповідає термінові «формація». Поняття «формація» в контексті аналізу історії людства охоплює два зрізи людського суспільства — суспільство як процес і як стан, структуру системи відносин між людьми. Термін «суспільно-економічна формація», за змістом відповідає марксистській діалектико-матеріалістичній концепції, згідно з якою матеріальний чинник розглядається як провідний в розвитку всіх сфер суспільного життя. При цьому суспільство розглядається як цілісна система відносин, в котрій визначальну роль відіграють виробничі відносини.

У працях Маркса і Енгельса визначення поняття «суспільно економічна формація» немає. Суспільно-політична формація розглядається ними як робоче поняття, яке дає змогу вирішувати конкретні пізнавальні чи практичні питання при аналізі суспільних процесів. Проте звичайно в марксистській літературі суспільно-економічну формацію розуміють як конкретно-історичний тип суспільства, що засновується на певному способі виробництва й виступає як ступінь прогресивного розвитку світової історії.

Уся ж історія розглядається як послідовна зміна суспільно-економічних формацій. Щоправда, їх класифікація викликає певні проблеми, що зумовлюється об'єктивною неможливістю «втиснути» різноманітні історичні й національні форми організації суспільного життя в уніфіковані схеми. У радянській суспільствознавчій літературі виділялося п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична. Однак самі засновники марксизму не дають чіткої класифікації суспільно-економічних формацій. Найчастіше термін «суспільно-економічна формація» К. Маркс застосовує до буржуазного суспільства. Але жодного разу — щодо первісного суспільства, для якого він використовує термін «суспільна формація». Суспільно-економічною формацією К. Маркс називає рабовласницьке, феодальне й комуністичне суспільство, але щоразу — в порівнянні з буржуазним суспільством, у зіставленні з ним. Крім того, у Маркса натрапляємо ще й на поняття «азіатський спосіб виробництва», що фіксує особливості суспільно-економічних відносин деяких азійських країн.

Нині «п'ятичленний» підхід до класифікації формацій у наукових колах викликає переважно критичне зауваження у зв'язку зі спрощеним підходом до лінійної історії людства, який несе в собі момент уніфікованості соціальних систем, а також елементи однобічного й фаталістичного погляду на історію. Разом із тим формаційний підхід має й певні позитивні моменти, розглядаючи суспільство як складну систему і привертаючи увагу до проблеми взаємодії та співвідношення в межах цієї системи матеріального й духовного чинників. Останнє надає живучості цьому підходові, зберігаючи за ним право на існування однієї з теоретичних моделей лінійного суспільно-історичного розвитку.

Іншим підходом до розуміння розвитку людського суспільства є так званий нелінійний, некласичний підхід — цивілізаційний. Щоб розібратися в цьому підході, необхідно звернутися до *поняття цивілізації*. За своєю етимологією термін «цивілізація» сягає корінням у латину. Він пов'язаний з такими поняттями, як «civiles» (громадянський), «civis» (громадянин), «civitas» (громадянське суспільство). У переосмисленому вигляді поняття цивілізація увійшло в науковий обіг у західноєвропейських країнах (Франція, Англія) з середини XVIII ст. в період бурхливого розвитку капіталізму і здобуття ним своїх орієнтирів у духовній сфері. В якості критерію прогресу затверджується ідея суспільного блага, заснованого на приматі розуму, що дозволяє людям домовитися між собою для забезпечення захисту своїх інтересів

(життя, безпеки, свободи, власності). Суспільний договір, на думку Ж. Ж. Русо, давав людству колосальні переваги, оскільки забезпечував усі блага цивілізації і насамперед розвиток індустрії, просвіти, науки тощо. Однак цивілізація закріпила економічну нерівність і політичне насильство, що призвело до «варварства», задоволення потреб тіла, але не духу. Потреби духу, як вважав Руссо, задовольняє лише культура за допомогою мистецтва і наук. Так уперше були чітко розмежовані поняття «культура» і «цивілізація».

Остання уявлялась як певний і необхідний етап у розвитку культури, але такий, що несе в собі глибокі протиріччя й обертається своєю протилежністю. Цивілізація втілювала в собі технологічний аспект культури зі ставкою не на якісні, а на кількісні параметри буття, з установкою на безмежний розвиток зі зміною цілей цього розвитку. Головне в цивілізації — безперервна зміна технології для задоволення так само безперервно зростаючих потреб і можливостей людства при законодавчій підтримці цього процесу.

Подібне уявлення про цивілізацію ґрунтується в цілому на успіхах і досягненнях науково-технічного прогресу у країнах Заходу та на ідеології ліберальної демократії. Однак уже на початку ХХ століття багато мислителів відчули трагічний розрив між цивілізацією і культурою. М. Я. Данилевський, О. Шпенглер, П. Сорокін відверто пишуть про кризу культури, котра розуміється як такий стан, коли життя породжує якісь нові форми діяльності, але люди не встигають до них адаптуватися або ж штучно консервуються застарілі схеми.

У цілому ж цивілізації розглядаються як певні історичні форми життєдіяльності соціальних організмів, котрі спочатку розгортаються як культурно-історичні типи, а на етапі зрілості стають цивілізаціями. Періоди існування цивілізацій не збігаються й відрізняються як за фазами розвитку, так і за часовим виміром. При цьому в той чи інший історичний період паралельно може існувати декілька цивілізацій з різним станом зрілості, ступенем впливовості й роллю в історичному процесі. Однак, як правило, виділяється будь-яка одна цивілізація, яка визначає суть історичної епохи. Щоправда, класифікація таких цивілізацій суттєво відрізняється в різних мислителів. Так, М. Данилевський виділяє 10 культурно-історичних типів або цивілізацій, які він розташовує у хронологічному порядку: 1) єгипетська; 2) китайська; 3) асиро-вавілоно-фінікійська, халдейська, або стародавньосемітська; 4) індійська; 5) іранська; 6) європейська; 7) грецька; 8) римська;

9) новосемітська, або аравійська; 10) германо-романська, або європейську. За О.Шпенглером їх 8: 1) китайська; 2) вавилонська; 3) єгипетська; 4) антична (вона ж — аполлонівська, або греко-римська); 5) арабська (магічна); 6) західна (фаустівська); 7) культура майя; 8) російська. А.Тойнбі налічує в історії понад 30 цивілізацій, з яких донині збереглося лише 6: 1) західна; 2) візантійсько-ортодоксальна; 3) російсько-ортодоксальна; 4) арабська; 5) індійська; 6) далекосхідна (китайська, японо-корейська).

Звернення до поняття цивілізації зачіпає проблему методологічного характеру, котра торкається вихідних принципів філософського аналізу суспільства в загальноісторичному процесі. З позицій сучасного трактування цивілізаційного підходу історичний процес постає насамперед не монолітною послідовністю, а поліцентричним процесом розвитку і зміни цивілізацій як культурно-історичних форм. При цьому кожна з цивілізацій розглядається як нелінійне утворення монадного характеру.

Такий підхід формується на основі урахування того, що будь-яка жива істота не є чимось одиничним, а постає як певна множинність самостійних істот, котрі однакові за сутністю, але відрізняються в явищі. Звідси й цивілізація розглядається як своєрідна монада історії. На підставі монадності цивілізацій уможливується плюралістичність цивілізаційного підходу. Це дає змогу уникнути однобічності, «центризму» — як європо-, так і сходу-центризму, як південного центризму, так і північного. Для сучасного цивілізаційного підходу основний інтерес становить розгляд цивілізацій як рівноцінних, хоч і самотутніх, виявів історичного існування людей. Акцент на унікальності, неповторності індивіда історичного масштабу дає можливість розглядати всю загальну історію людства в контексті багатства, різноманітності і неповторності форм організації спільнот.

Таким чином, теорія формаційного розвитку суспільства є історично обмеженою. Вона була адекватна епосі, яка пройшла під знаком і гаслом наукового і технічного прогресу (XVIII—XIX століття) і відображає об'єктивні тенденції саме цього періоду.

Потребам більш досконалого осмислення сучасного суспільства відповідає цивілізаційний підхід, що утверджується в сучасній філософії. В його основі лежить факт перетворення історії людства в глобальну, загальнолюдську історію. Раніше вона була історією окремих народів, племен, країн, регіонів, культур. Створення планетарної цивілізації — складний і досить суперечливий процес. Не випадково, що все частіше йдеться про цивілізаційну кризу сучасності. В соціології і філософії став вже загальноприй-

нятим поділ історії на період традиційної (аграрної), техногенної (індустріальної) цивілізації і нової, яка лише формується, але деякі ознаки якої дають підставу називати її постіндустріальною (інформаційною). Аграрна цивілізаційна революція, яка відбулася 6-8 тисяч років тому, здійснила перехід від споживацького типу життєдіяльності до продуктивного; індустріальна революція пов'язана з появою машинного виробництва (XVI—XVII століття); інформаційна революція, в яку вступають найбільш розвинені країни сучасності, є початком нової цивілізації.

Термін «цивілізація» досить багатогранний і не має однозначного і чіткого визначення. Іноді цивілізацію ототожнюють з поняттям «культура» (коли йдеться про китайську цивілізацію, шумерську, латиноамериканську тощо). Нерідко під поняттям «цивілізація» розуміється більш високий рівень розвитку суспільства, який йде на зміну його вихідному стану (варварству) і який пов'язаний з високим рівнем техніки і технології. Але у всякому випадку поняття «цивілізація» вживається для характеристики цілісності матеріальної і духовної життєдіяльності людей. Щодо цивілізаційного підходу, який ми розглядаємо, то під цивілізацією тут розуміється певне історичне утворення, відгалуження історичного розвитку, сукупність культур і соціумів, об'єднаних спільними ознаками. Чим же відрізняються типи цивілізацій від типів суспільно-економічних формацій?

На відміну від формаційної типології (членування) суспільства, яка базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, поняття «цивілізація» фіксує увагу не лише на економічній стороні, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства — матеріально-економічній, політичній, культурній, моральній. Основу цивілізації складає не лише економічний базис, але в більшій мірі — сукупність культурних зразків ціннісних орієнтирів, цілей, мотивів, ідеалів, що перетворюються в певні психологічні настанови людей. Типи цивілізацій більш глобальні, більш сталі утворення, ніж типи формацій. У межах одного типу цивілізації можливі формаційні відмінності. Розвиток цивілізації є більш могутнім, значущим, довготривалим процесом, ніж зміна формацій. Важливо підкреслити, що кожному типу цивілізації притаманні свої визначальні чинники розвитку, свій власний механізм детермінації.

Традиційна цивілізація охоплює періоди стародавності і середньовіччя — це Стародавня Індія і Китай, Стародавній Єгипет, держави мусульманського Сходу, середньовіччя тощо. Цей тип соціальної організації зберігся і до наших часів, багатьом країнам

третього світу притаманні такі риси традиційного суспільства. Для традиційної цивілізації притаманні такі риси і ознаки: аграрна спрямованість економіки; екстенсивний і циклічний типи соціального розвитку; високий рівень залежності від природних умов буття, зокрема від географічного становища; консерватизм в соціальних стосунках і способі життя; орієнтація не на розвиток, а на відтворення і збереження прийнятого порядку і наявних структур соціального життя; негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету; високий рівень залежності людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль; різка обмеженість індивідуальної свободи.

Техногенна цивілізація сформувалась на руїнах середньовічного суспільства. Екстенсивний тип соціального розвитку змінюється на інтенсивний. Найвищими принципами життя людини і суспільства стають зростання, оновлення, розвитку. Циклічний тип розвитку змінюється поступальним. Розвиток економіки на основі техніки, технології, науки перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Виникає нова система цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу і підкорення людиною природи стає провідною в культурі техногенної цивілізації. Цінністю стає сама новизна, оригінальність, взагалі все нове. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації: утверджується цінність свободи, принцип вихідної рівності людей, незалежно від соціального походження, автономія індивіда. Саме тут набувають особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основною настановою діяльності індивіда стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям через реалізацію своїх особистих цілей.

Техногенна цивілізація не тільки динамічна і рухлива, але й досить агресивна. Вона подавляє, підкоряє традиційні суспільства та їх культуру. І це не випадково, тому що серед провідних цінностей цієї цивілізації не останнє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природними і соціальними обставинами. Саме на цьому ґрунтується культ корисності і спрямованість на володіння товарами (речами, людськими здібностями, інформацією як товарними цінностями).

Еволюція західних суспільств ХІХ—ХХ століть виявила фундаментальну суперечність техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета (збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем) перетворює

людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Збільшилась частина не стихійних, а організованих зв'язків в суспільстві, зокрема духовне виробництво перетворилось на складну індустрію свідомості. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але з другого боку — та ж техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток і потреб, і здібностей людини, внаслідок чого відбувається гуманізація суспільства, заснованого на капіталістичній економіці. Таким чином техногенна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка здатна модифікувати, гуманізувати цей базис (проявом чого є розвиток економічного і політичного лібералізму — визнання принципу соціальної справедливості, створення механізму соціального захисту, обмеження влади буржуазії, демократичні свободи тощо). Надбудова (всупереч формаційній теорії) виявила здатність набувати все більшої незалежності від економічного базису.

По-друге, така цивілізація буде ґрунтуватися на іншій, ніж техногенна, системі культурних цінностей: на етиці ненасильства, на відмові від культу сили і панування, на толерантному ставленні до різних культурних традицій, на принципово інших засадах відношення до природи. Зростаюча цілісність і єдність людства буде супроводжуватися зростанням багатоваріантності і різноманітності культурного розвитку.

По-третє, нове суспільство буде засноване на розвитку нового типу соціальних зв'язків людей. Суспільство розрізнених, атомізованих індивідів зміниться на суспільство вільних соціальних спільнот, де людина стане будувати свої зв'язки, виходячи з міркувань вільного вибору, орієнтуючись на власні смаки і потреби.

По-четверте, технологічною основою майбутньої цивілізації будуть принципово нові процеси і об'єкти, які набули назви «синергетичних», тобто таких, що здатні до саморозвитку (комп'ютерні системи, біотехнологічні комплекси тощо).

З позицій цивілізаційного підходу як підходу послідовно нелінійного, історичний прогрес виявляється не в неухильному русі, поступальний характер якого визначається через позиції «нижче — вище», «гірше — краще», а в тому, щоб кожна цивілізація у процесі самовизначення й самоствердження, відтворила, відкрила для себе заново та збагатила своїм екзистенціальним досвідом неминущі інваріантні структури й цінності загальнолюдського рівня.

Питання для самостійного опрацювання

1. Культура і цивілізація.
2. Прогресистське, регресистське і циклічне тлумачення історії.
3. Роль перехідних моментів в історії розвитку суспільства.
4. Особливості розвитку українського суспільства на сучасному етапі.

Контрольні запитання

1. Яку роль відіграють потреби та інтереси як збуджувальна сила розвитку суспільства?
2. Дайте визначення поняття «суспільство»?
3. Назвіть основні суперечності суспільства, що сприяють його саморозвитку?
4. Розкрийте розуміння історичного процесу як множини цивілізацій?
5. Охарактеризуйте особливості монадологічного розуміння цивілізацій?
6. В чому полягає сутність лінійного і нелінійного підходів до розуміння історії?
7. В чому полягає сутність та суперечності демографічної ситуації в контексті саморозвитку суспільства?
8. Що спільного і яка різниця між поняттями «суспільство» і «соціум»?
9. Визначте сутність формаційного підходу?
10. Що таке суспільно-економічна формація?
11. Яке значення мають цивілізаційний і формаційний підходи в контексті аналізу сучасного стану України?
12. В чому різниця між історичним, загальносоціологічним і філософським розумінням суспільства?
13. Чи існують закони історії?
14. Чим відрізняються закони історії від законів природи?

Рекомендована література

1. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: В 2 т. — К., 1993. — Т. 1. — С. 3—30; Т. 2. — С. 256—308.
2. Бляхер Л. Нестабильные социальные состояния. — М.: РОС-СПЭН, 2005. — 208 с.

3. *Бойченко І. В.* Нелінійна соціальна філософія: цивілізація як монада історії // Філософські студії Київського університету. Вип. 1. — К., 1995. — С. 61—90.
4. *Винославська О. В.* Людські стосунки. Навч. пос. — К.: Еспада, 2006. — 144 с.
5. *Волович В. І.* Проблеми соціального розвитку українського суспільства // Вісник Київського університету. Серія: Філософія, політологія, психологія. — К. 1993. — С. 3—16.
6. *Гришнова О. А.* Людський розвиток. Навч. пос. — К.: Консум, 2006. — 308 с.
7. *Зарудний Є. О.* Філософія. Навч. пос. — К.: Кондор, 2007. — 200 с.
8. *Канак Ф., Лобас В.* Конфлікти та перехідний стан національного буття // Філософська думка. — 1999. — № 4. — С. 71—86.
9. *Канигін О. В.* Початок і кінець часів. Новий погляд на історію. — К.: АСК, 2005. — 448 с.
10. *Кармин А. С., Бернацкий Г. Г.* Філософія. — СПб.; Издательство ДНК, 2001. — С. 194—219.
11. *Катаєв С. Л.* Сучасне українське суспільство: Навч. пос. — К.: Атіка, 2006. — 200 с.
12. *Кривега Л. Д.* Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества. — Запорожье, 1998. — С. 86—107.
13. *Ларцев В.* Основні компоненти структури суспільства: структурофіксуюча складова // Людина і політика. — № 2. — 2001. — С. 51—61.
14. *Маркс К.* До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 13. — С. 5—9.
15. *Маркс К.* Начерки відповіді на лист В. І. Засулич // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 19. — С. 386—405.
16. *Навроцький В. В.* Логіка соціальної взаємодії. Монографія. — К.: Кондор, 2005. — 204 с.
17. *Рерих Н. К.* Культура и цивилизация. — М.: Международный Центр Рерихов, 1994. — 147 с.
18. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1991. — С.195-404.
19. *Таран В.О.* Ідеологія перехідного суспільства. — Запоріжжя, 2000. — С.12- 34.
20. *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії. — К., 1995. — Т. 1. — С. 14—54, 70—78, 147—151, 192—227, 245—254, 354—363.
21. *Хамитов Н.* Філософія: Бытие. Человек. Мир. — К.: Кондор, 2005. — 448 с.
22. *Шинкарук В. І.* Філософія і сучасні історичні реалії // Філософ. і соціол. думка. — 1992. — № 4. — С. 3—11.
23. *Шинкарук В. І.* Філософія незалежності і незалежна філософія // Віче. — 1992. — № 6.
24. *Шпенглер О.* Закат Европы. — М., 1993. — Т. 1. — С. 131—165, 262—266.

25. Шокін Г. В. Закони соціального розвитку і управління. — К.: МАУП, 2006. — 192 с.

26. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 29—58.

Тести для самоперевірки знань

I. Предметом соціальної філософії є:

1. Цілісна система у взаємодії всіх сторін суспільства
2. Лише функціонування соціальних інститутів
3. Закони виникнення основних сфер суспільного життя
4. Суспільно-виробничі відносини

II. Хто з філософів називав людину «політичною твариною»?

1. Платон
2. Сократ
3. Аристотель
4. Фейєрбах
5. К. Маркс

III. Яке з визначень найбільш влучно пояснює термін «суспільство»?

1. Об'єднання общин
2. Сукупність особистостей
3. Система, що само розвивається
4. Класова ієрархія

IV. Соціальна структура суспільства — це:

1. Сукупність соціальних спільнот
2. Сукупність класів
3. Диференціація соціуму за владною ознакою
4. Сукупність сфер діяльності

V. Суспільство — це:

1. Різноманітність форм буття людини
2. Сукупність кланів та класів
3. Форма життєдіяльності людей
4. Взаємодія людей заради загальної вигоди.

VI. Вчення про суспільно-економічну формацію створив:

1. О. Конт
2. Л. Гумільов

3. К. Маркс
4. О. Шопенгауер
5. М. Грушевський

VII. Суспільні закони, на відміну від законів природи:

1. Виникають пізніше
  2. Реалізуються тільки в процесі свідомої діяльності людей
  3. Більш складні за механізмом прояву
  4. Мають вірогідний характер
  5. Завжди діють стихійно
- Вкажіть помилкове твердження*

VIII. Термін «філософія історії» у науковий обіг ввів:

1. Вольтер
2. Ж.Ж. Русо
3. Геродот
4. Ф. Енгельс
5. І. Кант

IX. Формаційний підхід у поглядах на соціальну історію людства створив:

1. Г. Гегель
2. І. Кант
3. К. Маркс
4. О. Конт
5. М. Вебер

X. Складне суспільство — це таке:

1. Що утворене з декількох держав або країн
2. В якому існують багаті та бідні
3. Де є декілька рівнів управління
4. Де є декілька соціальних верств населення, що розташовуються зверху вниз із зменшенням доходів.

ОСНОВНІ СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ. МАТЕРІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СФЕРА

План

- 2.1. Теоретичні проблеми структури суспільства.
- 2.2. Матеріальне виробництво: поняття і основні елементи.
- 2.3. Продуктивні сили та виробничі відносини.
- 2.4. Техніка і науково-технічний прогрес.

Основні поняття: сфера суспільного життя, матеріально-економічна сфера, соціальна сфера, політична сфера, духовна сфера, детермінанта суспільного розвитку, моноказуальність, полі казуальність, праця, суспільне виробництво, матеріальне виробництво, спосіб виробництва, продуктивні сили, предмети праці, знаряддя праці, засоби виробництва, умови праці, оречевлена праця, жива праця, виробничі відносини, техніка, науково-технічний прогрес, технологічний детермінізм, технофобія.

2.1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Уся історія розвитку соціально-філософських поглядів на суспільство — від античних і до теперішніх часів — являє собою ряд спроб дати найбільш точне визначення феномена структури суспільства. Це не випадково, оскільки структурне дослідження суспільства в історичному контексті не має певних обмежень і містить у собі невичерпний евристичний потенціал.

У такому дослідженні неминуче переплітаються історичний і логічний, описово-емпіричний та абстрактно-логічний підходи, онтологічні, аксіологічні та гносеологічні аспекти тощо. Так, у структурному визначенні суспільства колись тимчасово перемагав абстрактно-теоретичний підхід (Ж.-Ж. Руссо). Потім ставав дуже впливовим натуралізм, відповідно до якого суспільство уявлялося як продовження і розширення природних зв'язків між індивідами (Л. Фейєрбах). На зміну останньому прийшов жорсткий класово-економічний детермінізм (К. Маркс).

Своє бачення структури суспільства сформулювали такі авторитети, як Аристотель (спільність людей, об'єднаних соціальними інтересами), О. Конт (результат чинності закону функціонування складних систем), Г. Гегель (громадянське суспільство, засноване на сукупності економічних відносин).

Пізніше досить великої популярності набула теорія соціальної дії М. Вебера і Т. Парсонса. У ній не абстрактні індивіди, а сама соціальна дія вважалася центроутворюючим чинником суспільства, який складається з суб'єкта, конкретної ситуації і поточної орієнтації цього суб'єкта

Підхід М. Вебера ґрунтується на спробі пояснити:

1) за допомогою яких осмислено співвіднесених дій (чи то з об'єктами зовнішнього або власного внутрішнього світу) люди, які володіють специфічними успадкованими якостями, намагаються здійснити своє прагнення, обумовлене, крім інших причин, і цими якостями; якою мірою і з якої причини їм це вдається або не вдається.

2) які зрозумілі нам наслідки подібне (обумовлене спадковістю) прагнення має для осмислено співвіднесеної поведінки інших людей?

Т. Парсонсу проблема бачилася майже так само. Основний зв'язок із соціальною системою, вважає він, здійснюється через особистість; головна зона проникнення — це статус членства. Суспільство може бути самодостатнім тільки тією мірою, в якій воно може «покластися» на те, що діяння його членів будуть служити адекватним «внеском» у його соціетальне функціонування. У випадку взаємовідносин особистості і суспільства їх абсолютна інтеграція необхідна не більше ніж в інших випадках взаємообміну, що припускають взаємодостатність.

Поряд із парсонівською, сучасне трактування соціальної дії, на думку Г. Тернборна, постає як сукупність ситуацій і сукупність імовірних дій, що мають хоча б дві альтернативи. Таким чином, сучасне суспільствознавство в порівнянні з минулим філософії безмежно розширює та генерує нові тлумачення суспільства й основних компонентів його структури. При цьому воно критично оцінює попередні концепції щодо розуміння структури суспільства, відзначаючи, що, по-перше, у формальному плані фактично кожна з відомих концепцій суспільства претендувала на істину в останній інстанції і тому досить слабо була пов'язана з концепціями-попередницями і навіть сучасницями; по-друге, у змістовному плані переважній більшості цих концепцій притаманна певна одномірність. У результаті цього структур-

на одиниця суспільства в них розрізнено представлена або індивідом, або спільнотою людей, або соціальною дією, і, таким чином, легко зводиться до одного порядку. При цьому не враховується, що не всі структурні компоненти суспільства є однопорядковими. Тут співіснують рівновеликі індивідуальні, спільнісні та діяльнісні чинники, статичні й динамічні, результуючі та процесуальні, а також кількісні, якісні й часові компоненти.

Існує декілька підходів щодо визначення структури суспільства та основних компонентів цієї структури. Серед них можна назвати інституціональний, спільнісний, процесуальний, функціональний, системний, міжособистісний і посферний.

Згідно з посферним підходом суспільство як складне ціле розділяється на декілька сфер, або систем. Найчастіше виділяють чотири основні з них: 1) матеріально-економічна; 2) соціальна; 3) політична; 4) духовна. Кожна з названих сфер має свої особливості і специфічну внутрішню структуру. При цьому слід мати на увазі, що всі сфери суспільного життя реально не існують як абсолютно самостійні сутності. Насправді вони є абстракціями, за допомогою яких можна вичленовувати й вивчати окремі галузі діяльності реально нероздільного цілісного суспільного суб'єкта для поглибленого дослідження різноманітних і взаємозумовлених проявів суспільного життя. Неможливо уявити існування й розвиток суспільства без якоїсь із названих сфер, що свідчить про їх обов'язкову присутність і важливу роль у суспільному процесі. Разом із тим вибір якоїсь провідної, детермінуючої або провідних, детермінуючих сфер (факторів, аспектів, причин) стає методологічною — моноказуальною (однопричинною) або поліказуальною (багатопричинною) — основою аналізу суспільства і суспільних явищ. Так матеріально-економічна детермінанта лежить в основі формаційного, матеріалістичного підходу; духовна детермінанта підживлює різноманітні ідеалістичні погляди на природу і сутність суспільства, соціокультурна детермінанта певним чином «урівнює» роль матеріально-економічних та духовних факторів у суспільних процесах.

2.2. МАТЕРІАЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО: ПОНЯТТЯ І ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ

Без постійного процесу виробництва суспільство не могло б існувати й розвиватися. Основу цього процесу складає *праця* — це цілеспрямована діяльність людей, у ході якої вони

перетворюють та пристосовують предмети природи для задоволення своїх потреб.

Праця є безперечною умовою існування людей, вічною природною необхідністю. Без неї неможливий обмін речей між людиною і природою, тобто неможливе саме людське життя. Тому незалежно від різних суспільних форм виробництва носить безперервний характер і складається з чотирьох основних елементів: виробництва, споживання, розподілу й обміну.

Безпосередньо пов'язана з соціальним процесом, праця завжди має суспільний характер. Звідси доцільно говорити про трудову діяльність у суспільстві, про суспільне виробництво як постійний, безперервний процес руху людей.

Отже, під категорією *суспільне виробництво* слід розуміти виробництво самої людини, матеріальних благ, а також форм спілкування. Тобто система суспільного виробництва виступає як єдність трьох видів виробництва: носіїв життя, засобів до життя (предметних умов його існування) та соціальних умов існування носіїв життя або виробництва людини — матеріального та духовного виробництва.

Виробництво й відтворення носіїв життя, тобто людини — це більше, ніж біологічний процес. Тут відбувається виробництво, обмін, розподіл та споживання духовних і фізичних здібностей людей, людських сутнісних сил як суспільного продукту.

Духовне виробництво — це вся багатогранна діяльність людей з виробництва, розподілу, обміну, споживання та зберігання духовних цінностей. Духовні цінності — це ідеї, уявлення, наукові знання, ідеали, виробництво яких здійснюється за допомогою певних соціальних інститутів.

Матеріальне виробництво — це процес трудової діяльності людей, які за допомогою відповідних засобів здійснюють перетворення природи з метою створення матеріальних благ, спрямованих на задоволення людських потреб. Матеріальне виробництво також складається з безпосереднього виробництва, споживання, обміну й розподілу матеріальних благ. Матеріальне виробництво тісно пов'язане з виробництвом людської сили. У ході виробництва матеріальних благ створюються два різновиди матеріальних цінностей: засоби виробництва і предмети споживання, тобто життєві засоби. У свою чергу засоби виробництва споживаються всередині самого виробництва, яке їх породило. Предмети споживання (життєві засоби) шляхом розподілу та обміну слугують виробництву людських сил. Звідси випливає, що процес виробництва суспільного життя виступає одночасно і як

виробництво матеріальних благ, і як виробництво людських сил. Обидва виробництва є відносно самостійними і в той же час переходять одне в одне й не можуть існувати одне від одного. Відбувається взаємообмін між робочою силою та життєвими засобами. Взаємодіючи між собою, вони разом формують виробництво суспільного життя. Кінцевим результатом суспільного процесу виробництва завжди виступає саме суспільство, тобто сама людина в її суспільних відносинах.

2.3. ПРОДУКТИВНІ СИЛИ ТА ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ

Матеріальне виробництво має дві сторони: продуктивні сили та виробничі відносини, кожна з яких, у свою чергу, є внутрішньо складним утворенням.

У структурі *продуктивних сил* виділяють насамперед *людину*, котра здійснює процес виробництва й виступає суб'єктом труда. Вона складає основний та вирішальний елемент продуктивних сил. Однак для здійснення процесу виробництва необхідний вихідний матеріал, або *предмет праці* — речі, на які спрямована діяльність людини, речі, які добуваються людською працею з природи. Щоб впливати на предмет праці з метою його перетворення на необхідний продукт, використовують *знаряддя праці* — все те, що слугує людині для передачі своїх дій на предмет праці, або те, що знаходиться між людиною і предметом праці. Для виробництва необхідні також певні умови праці — приміщення, сховища, дороги, транспорт тощо. Все це в сукупності зі знаряддями праці створює *засоби виробництва*. Система засобів виробництва, і передусім в першу чергу знарядь праці, становить так звану *матеріально-технічну базу суспільства*. Ця частина являє собою минулу, *оречевлену*, працю, яка разом із *живою* людською працею входить до структури продуктивних сил.

За наявності названих структурних елементів, необхідних для виробництва, останнє можливе лише при вмілих, кваліфікованих діях людей. Ефективне використання знань, досвіду, навичок може бути здійснене при відповідних формах і методах *організації* виробництва, його *управлінні* й *плануванні*. Крім того *наука* сьогодні все більше входить у структуру продуктивних сил, стаючи безпосередньою продуктивною силою, а виробництво — технологічним застосуванням науки. При сучасному рівні розвитку техніки підвищення кваліфікації робітників можливе лише за умови отримання ними необхідного рівня наукових знань. При

цьому йдеться не тільки про природно-наукові й технічні знання, але й про більш широкий діапазон наукових знань, зокрема гуманітарних. Це закономірно, адже вплив гуманітарних наук, у тому числі і юридично-правових, на загальний духовно-моральний, інтелектуально-творчий потенціал є не менш значимим для суспільного виробництва.

Таким чином, засоби виробництва, що створюються суспільством, разом з людьми, які володіють знаннями та навичками до праці, методи й форми організації виробництва становлять у сукупності продуктивні сили суспільства.

Продуктивні сили суспільства постійно змінювалися і вдосконалювалися протягом усієї історії людства. Продуктивні сили завжди розвиваються в умовах певного суспільного устрою. Показником рівня розвитку продуктивних сил суспільства є *продуктивність праці*, яка вимірюється не тільки кількістю продукції, але і її якістю, а ще більше — розвитком та досконалістю людського фактору.

Виробничі відносини — це складна структурно-функціональна й ієрархічно-супідрядна система відносин, що встановлюється між елементами продуктивних сил у процесі виробництва. Виробничі відносини охоплюють: 1) відносини до засобів виробництва, тобто форму власності; 2) зв'язки між людьми у процесі обміну, розподілу та споживання створених ними благ; 3) відносини людей, що зумовлені їх виробничою спеціалізацією, тобто розподілом праці; 4) відносини співпраці й супідрядності — управлінські відносини тощо. У сучасному виробництві великого значення набувають відносини, що складаються в результаті підбору й розстановки кадрів з урахуванням їх здібностей, досвіду, інтересів та потреб самого виробництва, кадрова політика в цілому.

Головним елементом виробничих відносин є економічні відносини, основу яких складають становлення до засобів виробництва: останні завжди являють собою чиюсь власність, навколо якої створюється вся система відносин людей один з одним. Економічні відносини (виробництво, обмін, розподіл і споживання), створюючи ядро виробничих відносин, формують інші соціальні відносини і в цій функції виступають як системостворюючий фактор суспільства.

Виробничі відносини складаються об'єктивно, тобто незалежно від свідомості й волі людей, і у своїй цілісності надають усім суспільним відносинам і самому суспільству історично специфічної соціальної якості. Таким чином, виробничі відносини висту-

пають в як об'єктивний критерій для визначення різноманітних конкретно-історичних типів суспільства, адже саме за допомогою категорії виробничі відносини можна фіксувати загальне, закономірне, те, що повторюється в історії різних країн і народів. Це дає можливість пізнання законів історичного розвитку суспільства.

У системі виробничих відносин реалізуються відносини між робітниками в самому трудовому процесі, тобто їх ставлення один до одного і до своєї роботи, які пов'язані з вимогами організації й управління виробництвом та його технічного забезпечення. Сюди входять відносини між робітниками різних спеціальностей, організаторами й виконавцями в межах одного виробництва, а також відносини між підприємствами, Крім того, — між-відомчі, міжгалузеві, міжрегіональні відносини тощо. Всі вони є безпосереднім вираженням основного економічного відношення — відношення власності. Удосконалення останнього залежить від налагодженого функціонування й досконалості господарсько-економічних відносин у структурі виробництва. Переломлюючись на особистісному рівні, вони входять у найтісніший зв'язок із соціально-побутовими відносинами людей, більш безпосередньо визначаючи характер міжособистісного спілкування і взаємовідносин людей на виробництві та в інших сферах життя, зумовлюючи соціально-психологічний, морально-світоглядний стан членів суспільства.

Продуктивні сили та виробничі відносини є нерозривними і у взаємозв'язку становлять «спосіб виробництва» як специфічну їх єдність, що відповідає конкретно-історичним умовам організації суспільства.

Діалектика продуктивних сил і виробничих відносин. Єдність продуктивних сил та виробничих відносин як певного способу виробництва носить характер взаємозумовленого зв'язку. Його механізм зумовлюється внутрішньо притаманною цій єдності діалектичною суперечністю, котра може бути розглянута як діалектика змісту і форми.

Розвиток виробництва відбувається перш за все в системі продуктивних сил. Вони є найбільш рухомим елементом у матеріальному виробництві, їх розвиток пов'язаний передусім з удосконаленням засобів праці, з прогресом техніки. У цьому процесі розвивається й сама людина, вдосконалюються її потреби як збуджувальна причина розвитку самого виробництва; зростає виробничий досвід людей, підвищується їх кваліфікація, стає все більш диференційованим розподіл праці, розширюється і погли-

блюється спеціалізація. Ці зміни у структурі продуктивних сил зумовлюють і зміни відносин людей у процесі виробництва — виробничих відносин. Отже, прогрес продуктивних сил детермінує й розвиток виробничих відносин у напрямку відповідності останніх характерові та рівню розвитку продуктивних сил: який зміст продуктивних сил, такою є і форма їх існування.

У той же час виробничі відносини не виконують роль пасивного елемента в системі матеріального виробництва. Вони мають відносну самостійність, яка не в останню чергу зумовлюється свідомою діяльністю людей. Дійсно виробничі відносини — це результат свідомої людської діяльності, однак, складаються вони хоч і свідомо, але не довільно, а залежно від того, якої соціальної форми, умов соціального розвитку потребують продуктивні сили. В зв'язку з цим можна говорити про певний вплив виробничих відносин на продуктивні сили, який здійснюється у двох напрямках: якщо вони відповідають характерові й рівню розвитку продуктивних сил, вони прискорюють процес їх розвитку, якщо ні, то уповільнюють або гальмують його. У цьому знаходить прояв активна роль виробничих відносин.

Таким чином, відповідність виробничих відносин характерові й рівню розвитку продуктивних сил — одним із ключових принципів розвитку матеріального виробництва.

Однак цей розвиток, як і будь-який інший розвиток, — процес суперечливий, тому виробничі відносини не можуть постійно відповідати продуктивним силам, що розвиваються. Процес розвитку матеріального виробництва здійснюється таким чином, що досягнута відповідність завдяки випереджальному розвитку продуктивних сил на певному етапі порушується; між ними знову виникає суперечність, котра все більше поглиблюється, потребуючи свого розв'язання у формі революційних соціальних змін.

Отже, розвиток засобів задоволення постійно зростаючих потреб людей спричиняє зміни способів виробництва матеріальних благ. Кожен спосіб виробництва характеризується розмаїттям основних форм життя суспільства разом із соціальними, політичними, духовними аспектами. Усі вони тісно пов'язані між собою не лише впливом, який здійснюють один на одного, а й тим, що мають одну основу, котра визначає їхній розвиток — матеріальне виробництво. Певна форма матеріального виробництва детермінує, по-перше, відповідну структуру суспільства, по-друге, конкретне ставлення людей до природи. Державний устрій та духовне життя людей визначаються обома цими факторами, а це у свою чергу визначає характер духовного виробництва. Тобто поняття

«виробництво» не обмежується лише матеріальним виробництвом, а розглядається в більш широкому аспекті — як життєдіяльність суспільства, як суспільне виробництво.

Звідси спосіб виробництва характеризується не лише виробництвом матеріальних благ. Він відтворює соціальне буття людини, а також формує, розвиває саму людину. Категорія способу виробництва має чітко визначений конкретно-історичний характер, свої специфічні якісні характеристики, властиві лише певному ступеневі розвитку суспільства. Зміна способу виробництва викликає зміну всього укладу суспільного життя, тобто відбуваються зміни соціального, політичного, духовного характеру, змінюється соціально-класова структура суспільства. Трансформується система управління, руйнується стара інфраструктура, заклади організації. Разом з тим змінюються погляди людей, їх свідомість, психологія, формуються нові особистості. У цілому нових форм набирає спосіб життя людей. Причому, такі зміни відбуваються не лише у випадку повної зміни одного способу виробництва іншим, так би мовити, на перехідних етапах розвитку суспільства, але й в надрах будь-якого конкретного способу виробництва.

2.4. ТЕХНІКА І НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС

Розвиток матеріально-виробничої сфери суспільства на сучасному його етапі визначається певними особливостями, які дозволяють характеризувати цей етап науково-технічною революцією, або революцією технологічною, інформаційною, комп'ютерною, телекомунікаційною тощо. Незважаючи на термінологічні розбіжності, його провідною рисою є величезний розвиток техніки, інформації та комунікативних засобів, котрі суттєво змінюють усю систему суспільних відносин і саму людину. Техніка (від *грец.* *techne* — майстерність, мистецтво) розглядається як система створених людиною засобів, знарядь виробництва, а також прийоми та операції, вміння й мистецтво здійснення процесу праці. У техніці людство акумулювало свій багатотисячолетній досвід, засоби, методи пізнання та перетворення природи, втілювало досягнення культури.

З усієї сукупності технічних засобів визначальними в житті й розвитку суспільства є ті, що функціонують у сфері матеріального виробництва. Техніка, таким чином, як «виробничі органи суспільної людини» є результатом людської праці та розвитку

знання та одночасно їх засобом. Рівень розвитку техніки — показник володіння оволодіння людиною силами природи. Якщо на ранніх стадіях історії техніка (в сучасному розумінні) була розвинута крайньо слабо і у виробництві переважала жива праця, то зараз у загальній сумі трудових витрат на одиницю продукції переважає, як правило, оречевлена праця. Скорочення частини живої у праці в процесі виробництва — закономірна тенденція технічного прогресу. Вдосконалення техніки дозволяє не тільки все більш масштабно впливати на навколишнє середовище, але й змінює саму людину, розвиваючи її здібності та знання.

Історичний розвиток техніки включає три основні етапи: знаряддя ручної праці, машини, автомати. Технічний прогрес — найважливіший фактор зростання продуктивності праці і показник рівня розвитку продуктивних сил суспільства. Сучасний розвиток продуктивних сил ґрунтується на широкій базі науково-технічного прогресу.

Початок науково-технічного прогресу датується XVI—XVIII ст. — початком надзвичайно бурхливого соціального і економічного розвитку. Потреби торгівлі, мореплавства, мануфактурного виробництва вимагали теоретичного й експериментального вирішення ряду практичних промислових завдань. Подальший розвиток продуктивних сил став неможливим на попередній основі, без активного розвитку техніки та науки.

У загальному ході науково-технічного прогресу виділяють три етапи, пов'язані з якісними перетвореннями продуктивних сил, що призводили до різкого збільшення продуктивності праці, дозволяючи говорити про *науково-технічну революцію*.

Першим етапом став етап *механізації*, машинізації виробництва, який звільнив людину від виснажливої фізичної праці і набагато разів збільшив її продуктивність.

Другий етап — етап *автоматизації*, пов'язаний з науковими досягненнями в галузі автоматики, електроніки, обчислювальної техніки. Це зумовило можливість переходу до вищих форм автоматизації — автоматизації цілих цехів, заводів. Сьогоднішні суттєві зміни у продуктивних силах націлені на повну автоматизацію виробництва в масштабах усього суспільства.

Третій етап пов'язаний з розвитком *мікроелектроніки, інформатики, біотехнології*, створення робототехніки, масової комп'ютеризації тощо. Науково-технічний прогрес в сучасних умовах характеризується тісним зв'язком виробництва з досягненнями таких фундаментальних наук, як фізика, математика, хімія, біологія, а також наук, що виникли на стику різноманітних

галузей знань, наприклад, таких, як біотехнологія, що ґрунтується на інтеграції методів біології, генетичної та клітинної інженерії у сполученні з мікробіологічним синтезом.

Сутність сучасної науково-технічної революції якраз і полягає в перетворенні науки в безпосередню продуктивну силу. Це означає:

— по-перше, те, що наукові знання стають невід’ємною складовою практично кожного зайнятого у процесі виробництва;

— по-друге, те, що управління виробництвом, технологічними процесами можливе тільки на основі науки;

— по-третє, включення науково-дослідної й конструкторської діяльності як безпосередньої ланки у структурі виробничого процесу.

Отже, наука — для того, щоб дійсно виконувати роль безпосередньої продуктивної сили, — повинна випереджати розвиток виробництва. Науково-технічна революція охоплює сьогодні і науку, і технологію, і техніку, а також систему організації праці й управління виробництвом.

Разом із тим розвиток як самої науки, так і технічної освіти людини потребує від останньої й удосконалення її морального обличчя, яке формується під впливом усієї сукупності суспільних наук (передусім філософії, а також духовної культури в цілому). Суспільні науки беруть участь не тільки у формуванні духовного світу людини, але й у самій організації виробництва — гармонізації міжособистісних (моральних, психологічних, політичних, правових тощо) відносин, більш ефективному врахуванні можливостей людини в її взаємодії з технічними системами тощо.

Таким чином, науково-технічна революція торкається не лише виробничо-технологічних, економічних процесів, але й, розвиваючи людський фактор, призводить до змін у соціальній сфері, прискорює ритм самого життя, змінює форми та характер спілкування людей; вона, крім того, виводить людство на рішення ряду актуальних проблем глобального масштабу — екологічних, соціально-генетичних, проблем штучного інтелекту та клонування людини тощо.

Наслідки науково-технічного прогресу створили передумови для виникнення й теоретичного обґрунтування *технологічного детермінізму* — теорії та методології соціального детермінізму в позитивізмі, суть котрої зводиться до формули: «наука і техніка — незалежні, змінні; соціальні інститути — залежні». Виникнувши на початку ХХ ст. у творах Т. Веблена, Д. Бернхема, Б. Бернштейна, К.Каутського, в подальшому ця теорія трансфор-

мувалась в індустріалістські (У. Ростоу, Дж. Гелбрейт та ін.) і постіндустріалістські (Д. Белл, О.Тоффлер, З. Бжезінський, Г. Кан, Е. Вінер та ін.) концепції. Технологічний детермінізм абсолютизує відносну самостійність та визначальну роль науки й техніки, оптимістично сприймаючи їх наслідки в сучасному суспільстві, і недооцінює зворотний вплив на них соціальних факторів — характер суспільних відносин, науково-технічну політику держави, культурні традиції й цінності. Технологічний детермінізм є теоретичним обґрунтуванням і виправданням пов'язаного з науково-технічною революцією суспільного розвитку, тому закладається в основу більшості сучасних технократичних концепцій суспільства.

З іншого боку, з'явилися і протилежні оцінки наслідків науково-технічної революції, що знайшли відображення в анитехніцизмі, або *технофобії* (від двох слів: «техніка» і *грец. phobos* — побоювання, страх) — умонастрої, філософсько-світоглядній і життєвій позиції окремих мислителів і певної частини суспільства, котрі пов'язані з песимістичним та нігілістичним ставленням до техніки. Такі ідеї трапляються в Аристотеля, Ж.-Ж. Руссо, М. Бердяєва, представників екзистенціальної філософії, Римського клубу тощо.

Сьогодні поширення анитехніцизму значною мірою зумовлюється проблемами екологічного характеру, що зумовило появу низки філософських концепцій відповідної спрямованості.

Екологічний песимізм ґрунтується на думці, що технічна цивілізація зайшла у глухий кут. Загибель природи в результаті технічного прогресу неминуча, а це наближає смертний час людства. У зв'язку з останнім наповнюється новим змістом релігійно-есхатологічні уявлення про «кінець світу» тощо.

Неорусизм відштовхується від поглядів Руссо, який стверджував, що розвиток науки людству щастя не принесе. Необхідно відмовитися від технічної цивілізації, перейти до простого природного життя, повернутися до «золотого віку» — тобто «назад до природи».

Екологічний оптимізм сповідує думку, що для паніки немає підстави: треба лише обмежити шкідливі наслідки технічного прогресу, посилити охорону природи, розробити заходи щодо протидії забрудненню середовища тощо. При цьому все це може бути досягнуто в ході подальшого продовження технічного прогресу і на його основі.

Технократичний утопізм наполягає на тому, що технічний прогрес зупинити неможливо, і масштаби людського впливу

на природу будуть зростати все більшими темпами. Це рано чи пізно зробить природні умови на землі остаточно непридатними для життя. Але не треба впадати у відчай: людство на основі досягнень науки спроможне створити для себе штучне технічне середовище і може жити в нових умовах не гірше, ніж зараз.

Технофобні настрої посилюються і побоюванням того, що результати технічних досягнень можуть цілеспрямовано використовуватися певними політичними силами чи силовими структурами проти окремих громадян, чи цілого суспільства, або проти інших країн, а також узагалі вийти з-під контролю людини, перетворюючись на силу, котра протистоїть людині і спрямовує свої дії проти неї. Тому нерідко технофобія супроводжується гаслами про відмову від благ «технологічної цивілізації», закликами до природного і навіть до аскетичного способу життя, до «конструктивного опору» науково-технічному оновленню.

Питання для самостійного опрацювання

1. Основні риси інформаційно-технічного суспільства.
2. Особливості розвитку і роль матеріального виробництва на сучасному етапі розвитку українського суспільства.
3. Проблема науково-технічної модернізації виробництва сучасної України як запорука її прогресивного розвитку.
4. Морально-психологічні наслідки науково-технічного прогресу в контексті юридично-правової їх оцінки.

Контрольні запитання

1. У чому полягає об'єктивний характер виробничих відносин?
2. Дайте визначення поняття «продуктивні сили» і назвіть їх структурні елементи.
3. Що складає основний елемент продуктивних сил і чому?
4. Що таке «виробничі відносини» і з яких елементів вони складаються?

5. Охарактеризуйте діалектичний механізм взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.
6. Як Ви розумієте сутність науково-технічного прогресу?
7. Назвіть основні етапи науково-технічної революції.
8. Визначте сутність технократичного детермінізму.
9. Що таке технофобія та які об'єктивні передумови її виникнення?

Рекомендована література

1. Вебер М. Избранные произведения. — Ч. 3. Разд. «Наука как призвание и профессия». — М., 1990. — С. 707—735.
2. Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. — К.: Стило, 2002. — 368 с.
3. Воронкова В. Г. Соціально-економічне прогнозування. — К.: ВД «Професіонал», 2004. — 288 с.
4. Канке В. А. Философия экономической науки. Уч. пос. — М.: Логос, 2007. — 384 с.
5. Кармин А. С., Бернацкий Г. Г. Философия. — СПб.; Издательство ДНК, 2001. — С. 319—323.
6. Князев В. Н. Человек и технология: (Социально-философский аспект). — Київ: Либідь, 1990. — 173 с.
7. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 13. — С. 5—9.
8. Милованов В. П. Неравновесные социально-экономические системы: синергетика и самоорганизация. — М.: УРСР, 2002. — 264 с.
9. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межчасся. — Дрогобич: «Відродження», 1998. — С. 73—95; 153—181.
10. Наука и технология: методологические и социально-экономические аспекты взаимодействия: [Сб. ст.] / Отв. ред. М. И. Панов. — М.: Наука, 1990. — 156 с.
11. Парсонс Г. Человек в современном мире. — М.: Прогресс, 1985. — С. 87—110.
12. Понтер К. Відкрите суспільство та його вороги. — К., 1994. — Т. 2. — 494 с.
13. Социальная философия: Словарь / Под общ. ред. В. Е. Кемерова, Т. Х. Керимова. — М.: Академический проспект, 2003. — 560 с.
14. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: навчальний посібник / Упоряд. В. Лях. — Київ: Либідь. — 1996. — 384 с.
15. Хамитов Н. Философия: Бытие. Человек. Мир. — К.: Кондор, 2005. — 448 с.

I. Філософська течія, яка вважала суспільство продовженням і розширенням природних зв'язків між індивідами:

1. Структуралізм
2. Конфуціанство
3. Матеріалізм
4. Конструктивізм
5. Натуралізм

II. Хто з філософів вважав суспільство результатом чинності закону функціонування складних систем:

1. О. Конт
2. Г. Гегель
3. Аристотель

III. Вкажіть поняття, яке не є одним з підходів щодо визначення суспільства:

1. Інституціональний підхід
2. Процесуальний підхід
3. Функціональний підхід
4. Системний підхід
5. Комплексуєчий підхід

IV. Серед основних сфер суспільного життя вкажіть ту, компонентом якої є продуктивні сили і виробничі відносини:

1. Матеріально-економічна
2. Соціальна
3. Політична
4. Духовна

V. Дайте визначення цілеспрямованій діяльності людей з метою перетворення природи для задоволення своїх потреб:

1. Наукові дослідження
2. Освоєння цілинних земель
3. Праця
4. Меліораторство
5. Екологічна криза

VI. Назвіть основну мету суспільного виробництва:

1. Виготовлення матеріальних благ
2. Автоматизоване виробництво
3. Виробництво людини
4. Освоєння космосу
5. Впровадження нових технологій

VII. Поняття «продуктивні сили» і «виробничі відносини» є основними в економічній теорії:

1. М.Вебера
2. О.Конта
3. О.Шпенглера
4. К.Маркса
5. А.Сміта

VIII. Показником рівня розвитку продуктивних сил суспільства є:

1. Комп'ютеризація і автоматизація виробництва
2. Продуктивність праці
3. Розвиток науки і техніки
4. Впровадження передових технологій
5. Демократичні відносини

IX. Суспільна організація, ініціатором створення якої був А. Печчеї, що сприяла розповсюдженню технофобії і економічного песимізму в поглядах на наслідки НТР:

1. Версальська спілка
2. Флорентійська академія
3. Римський клуб
4. ЮНЕСКО

X. Взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин становить:

1. Спосіб виробництва
2. Спосіб виживання
3. Соціальну революцію
4. Соціальну перспективу
5. Трудовий процес

ОСНОВНІ СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ СОЦІАЛЬНА СФЕРА ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

План

- 3.1. Поняття соціальної сфери суспільного життя.
- 3.2. Провідні аспекти аналізу соціальної структури.
- 3.3. Основні елементи соціальної структури суспільства.
- 3.4. Типи соціальних структур.
- 3.5. Крово-родинні спільноти.
- 3.6. Соціальні верстви (страти).
- 3.7. Соціально-етнічні спільноти.

Основні поняття: соціальна сфера, соціальна система, соціальна структура, аспект аналізу соціальної структури, види розподілу праці, соціальний інститут, модель соціальної структури, соціальний склад, соціальні зв'язки, види соціальної структури, соціальна спільнота, тип соціальної структури, соціальна верства (страта), соціальна група, народ, клас, етнос, рід, плем'я, народність, нація, національність.

3.1. ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Соціальна сфера є історично сформована, відносно стала система зв'язків між різними елементами суспільства як цілого: окремими індивідами й соціальними спільнотами, класами, соціальними групами тощо. Соціальна сфера суспільного життя завжди має конкретно-історичний характер і охоплює всю сукупність різноманітних соціальних зв'язків і відносин, що існують і розвиваються в межах певного суспільства.

Соціальна сфера безпосередньо пов'язана з поняттям «*соціальна система*», яке є складовою методології системного підходу, поширеного у ХХ столітті. На основі такого підходу стає можливим розглядати певну сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів як цілісність. Вихідними компонентами соціальної системи є люди, які, вступаючи у взаємини в ході спільної діяльності, утво-

рюють сукупність, що має якості системи. Системну природу мають різноманітні соціальні утворення: економіка, освіта, релігія, соціальні прошарки, держава, культура тощо. Соціальна система складається з безлічі підсистем. Значний внесок у розробку системних уявлень про суспільство зроблено представниками структуралізму (К. Леві-Стросс, Ж. Лакан, Р. арт, Фукс, Ж. Дерріда) та структурно-функціонального аналізу (Луман, К. Гемпель, Е. Нагель, А. Стинчком та інші). Особливістю функціонування соціальної системи є те, що хоча вона й виступає продуктом людської діяльності, але в той же час функціонує відносно незалежно і певною мірою визначає діяльність людей.

Як і будь-яка система, соціальна система внутрішньо неоднорідна: вона складається з компонентів, або елементів, котрі тим чи іншим чином структуруються. Тобто соціальна система завжди має певну структуру.

Поняття «структура» (в перекладі з латинської — побудова, порядок) — означає відносно сталу єдність елементів, їх відношень і цілісності об'єкта.

Соціальна структура — це категорія соціальної філософії, з допомогою якої визначається впорядкованість і взаємозумовленість зв'язків між елементами соціальної системи.

3.2. ПРОВІДНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

Соціальна структура суспільства може розглядатися у трьох аспектах: функціональному, організаційному, орієнтації соціальних дій.

Функціональний аспект передбачає аналіз системи форм соціальної діяльності, яка забезпечує функціонування й розвиток цілого. Тут одиницями аналізу виступають окремі галузі суспільного розвитку праці та соціальні інститути. Суспільний *професійний розподіл праці* або розподіл занять означає диференціацію в суспільстві як цілому різноманітних соціальних функцій, що виконуються певними групами людей. У зв'язку з цим розподілом виокремлюються різні сфери суспільства (промисловість, сільське господарство, управління, наука, сфера обслуговування, армія, поліція тощо). Виявом розподілу праці є обмін діяльністю в її якісно різноманітних історично зумовлених формах. *Технічний розподіл праці* означає її градацію відповідно до реалізації часткових функцій, операцій, виконуваних різними людьми. Між суспільно-професійним і технічним розподілом праці існує взає-

мозв'язок, хоча вони й відрізняються походженням та характером.

Поняття «розподіл праці» вживається для означення спеціалізації виробництва в межах країни й між різними країнами, що відповідно фіксується такими термінами як *територіальний і міжнародний розподіл праці*.

Розвиток розподілу праці залежить від розвитку та зміни продуктивних сил і виробничих відносин. Він також залежить від демографічної ситуації, виникнення в суспільстві нових потреб і загальних функцій, які викликають ускладнення структури суспільства. Розподіл праці є необхідним процесом, котрий утворює зв'язки й залежності між людьми та викликає обмін діяльністю між ними. Виявом розподілу праці є виникнення держави, протилежності між містом і селом, розумовою і фізичною працею. Разом із тим у процесі руху суспільства до постіндустріального типу його організації ці протилежності «знімаються», стають все менш помітними. Автоматизація, комп'ютеризація праці роблять її все більш універсальною, інтелектуальною, витісняючи вузький професіоналізм. Проте і сьогодні актуальною лишається проблема гуманізації змісту та форми процесу праці.

Специфічними утвореннями, які забезпечують відносну стабільність соціальних зв'язків і відносин у межах соціальної організації структури суспільства, є *соціальні інститути*. Вони можуть бути охарактеризовані з погляду їх як зовнішньої, так і внутрішньої діяльності.

Зовнішньо соціальний інститут являє собою сукупність індивідів, установ, котрі володіють певними матеріальними засобами й виконують конкретну соціальну функцію. Зі змістовного боку — це заданий набір доцільних орієнтованих стандартів поведінки певних осіб у конкретних ситуаціях. Наприклад, якщо юстиція (як соціальний інститут) зовнішньо може бути охарактеризована як сукупність осіб, установ і матеріальних засобів, що здійснюють правосуддя, то з погляду змісту — це сукупність стандартизованих взірців поведінки вповноважених осіб, які забезпечують цю соціальну функцію. Вказані стандарти поведінки реалізуються в певних соціальних ролях, характерних для системи юстиції (суддя, прокурор, адвокат і т. ін.). Соціальний інститут, крім того, — це певна організація соціальної діяльності й соціальних відносин, яка здійснюється за допомогою стандартів поведінки, виникнення і групування яких у систему зумовлені розв'язанням цим інститутом певного завдання.

Кожний соціальний інститут характеризується наявністю мети діяльності, конкретними функціями, які забезпечують її досягнення, відповідними соціальними позиціями й ролями, типовими для цього інституту, а також системою санкцій, котрі забезпечують стимуляцію бажаного й застерігають відхилення поведінки.

До основних соціальних інститутів належать декілька.

По-перше, це *політичні інститути*, які забезпечують встановлення і підтримку політичної влади (державна, політичні партії, армія, поліція чи міліція, суд тощо).

По-друге, *економічні інститути*, які забезпечують процеси виробництва й розподілу благ та послуг (підприємства, сфера послуг, фінансові установи тощо).

По-третє, *сім'я*, чия діяльність (відносини між батьками, батьками і дітьми, методи і форми виховання тощо) визначаються системою правових і моральних норм.

Поряд із перерахованими вище істотного значення в житті суспільства набувають *соціально-культурні інститути* (система освіти, охорони здоров'я, культурно-освітні, наукові установи, інститути релігії тощо). Наприклад, вища школа як соціальний інститут включає працівників міністерства, викладацький склад, адміністрацію й громадські організації навчальних закладів, студентів (курсантів) та органи студентського (курсантського) самоврядування тощо. Основною соціальною функцією вищої школи є задоволення суспільної потреби в підготовці спеціалістів високої кваліфікації. Відповідно основою функціонування будь-якого соціального інституту є задоволення конкретних соціальних потреб у суспільстві. Проте може виникнути ситуація, коли соціальні потреби не знаходять адекватного віддзеркалення у структурі та функціях відповідних соціальних інститутів. У результаті такої невідповідності в діяльності того чи іншого інституту можуть виникнути *явища дисфункції*. Ці явища можуть позначатися як у сфері зовнішній, формальній (організаційній), так і в характері, змісті їх діяльності.

Зовнішні дисфункції соціального інституту можуть виражатися недоліком підготовлених кадрів, матеріальних засобів, в організаційних непорозуміннях тощо. Зі змістовної точки зору дисфункції в діяльності соціального інституту виражаються в непевності, невизначеності діяльності, втраті авторитету, престижу тощо. Такі функції, наприклад, у діяльності економічних інститутів спричиняють тіньовий ефект в економіці, спекуляцію, крадіжки, махінації і т. ін.

Організаційний аспект. Організація — це система зв'язків, які утворюють різноманітні типи соціальних груп, характерних для певної соціальної системи. Одиницями аналізу тут є колективи, організації та їх структурні елементи. Такий аспект аналізу передбачає визначення міцності субординаційних і координаційних зв'язків (по вертикалі й горизонталі) між структурними елементами конкретної соціальної групи. Наприклад, характеризуючи стан сім'ї як одного з найважливіших елементів суспільства в сучасній українській державі, необхідно відзначити тенденцію до її руйнування, оскільки з ряду об'єктивних та суб'єктивних причин відбувається процес порушення зв'язків між батьками й дітьми. Негативно на цей процес впливає і сама держава, яка сьогодні не створює необхідних матеріально-економічних, юридично-правових, духовно-культурних, соціально-психологічних умов, котрі б забезпечували на належному рівні потреби розвитку сім'ї. Останнє, у свою чергу, може розглядатись як фактор, що негативно впливає на державотворчий процес в Україні, адже на сім'ю як соціальний інститут покладаються надто важливі функції:

- створювати умови для відтворення соціалізації людини; народження дітей, доглядання за ними, їх виховання та навчання;
- задовольняти значну частину фізичних і духовних потреб, головною серед яких є потреба щастя;
- бути не лише формою спільного життя людей, але й дійсним виміром життя особистості, в якому вона реалізує важливі особистісні якості й т. ін.

Відомо, що коли суспільство належним чином не забезпечує організаційно, матеріально, духовно розвиток сім'ї, воно позбавлене майбутнього.

Отже, суспільство організаційно представляє державні й недержавні установи; законодавчу, виконавчу та судову гілки влади, громадські товариства тощо.

Аспект орієнтації соціальних дій (колективних та індивідуальних) оперує такими одиницями соціальних дій, як цілі й засоби, мотиви і стимули, норми і взірці, програми, підпрограми і т. ін.

Кожен із трьох зазначених аспектів має розглядатися не окремо, а в діалектичній єдності, взаємозв'язку. У той же час кожен із них відзначається відносною самостійністю і, у свою чергу, допускає теоретичні й емпіричні рівні.

Історичне віддзеркалення соціальної структури суспільства відбувається в декілька етапів:

- на першому етапі здійснюється аналіз окремих одиниць та колективів (керівників, адміністрацій);

- на другому етапі проводиться аналіз окремих типів соціальної організації (політичних партій, класів тощо);
- на третьому етапі суспільство аналізується як інтегративна єдність (сучасний період).

Умовно виділяють дві основні моделі соціальної структури — категоріальну та нормативно-ціннісну.

Категоріальна модель виходить з того, що соціальна структура обумовлена домінуючим способом виробництва, викликаючи суперечності між різними елементами цієї структури. Саме на таких засадах будується марксистська соціальна концепція. Відповідно до цієї концепції соціальна структура пов'язана з розподілом суспільної праці і власністю на засоби виробництва. Вона характеризується розподілом суспільства на класи, котрі змінюються разом зі змінами суспільно-економічних формацій. Однією з версій категоріальної моделі є концепція технологічного детермінізму. Її прихильники джерело формування й розвитку соціальної структури вбачають у технологічних інноваціях і вважають, що технологічний прогрес спроможний розв'язати всі суперечності розвинутого суспільства.

Нормативно-ціннісна модель ґрунтується на визнанні того факту, що основою існування соціального структурування суспільства і джерелом його змін виступає система культури, до котрої включені цінності, значення, вірування, символи тощо. Таким чином, соціальну структуру складають різноманітні соціальні утворення, які відрізняються між собою за культурно-ціннісними орієнтаціями. До таких утворень належать соціальні інститути, ролеві, статусні відносини, соціальні спільноти та ін. Значний внесок у розвиток нормативно-ціннісної моделі зробив М.Вебер, який розглядав соціальну структуру як багатомірну систему, виходячи з того, що поряд з класами й відносинами власності в суспільстві важлива роль належить соціальному статусові та владі.

3.3. ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Соціальна структура — частина соціальної системи суспільства. Вона об'єднує два компоненти — соціальний склад і соціальні зв'язки. *Соціальний склад* — сукупність елементів, що утворюють соціальну структуру, а *соціальні зв'язки* — сукупність зв'язків соціальних прошарків, класів тощо. Зрозуміло, що поняття «соціальна структура» включає сукупність різних типів со-

ціальних спільнот усередині суспільства та соціальні зв'язки всіх соціальних спільнот, що відрізняються за широтою поширення їх дії, за їх значенням і характеристикою соціальної структури на певному етапі суспільного розвитку.

Виходячи з цього, соціальна структура — сталий зв'язок елементів у соціальній системі суспільства, означає суб'єктивний поділ суспільства на окремі соціальні спільноти, класи, прошарки, групи, об'єднані на основі одного чи декількох ознак, які надають їм неповторної своєрідності й відмінності за соціальним положенням, за місцем і роллю в системі конкретно-історичних суспільних відносин.

Аналіз соціальної структури сучасного суспільства дає можливість виділити основні її елементи, що складаються з певних об'єднань людей. До таких елементів зазвичай відносять соціальні групи або близькі за значенням соціальні спільноти.

Соціальні групи (перше визначення цього поняття знаходимо в роботі Т. Гоббса «Левіафан») — це соціальні утворення, що існують реально, в котрих люди зібрані разом, об'єднані якоюсь спільною ознакою, різновидом спільної діяльності або потрапили в якісь ідентичні умови, обставини та певною мірою усвідомлюють свою приналежність до цього утворення (хоча міра і ступінь такого усвідомлення може бути різною). За визначенням Р. Мертона, соціальна група — це сукупність людей, які усвідомлюють свою приналежність до спільної групи і вважаються членами цієї групи з точки зору інших. Соціальні групи поділяють на малі, середні й великі.

Малі соціальні групи — це малочисельні соціальні групи, члени яких об'єднані спільною діяльністю й перебувають у безпосередньому спілкуванні один з одним, що виступає основою їх емоційних відносин і особливих групових цінностей та норм поведінки. Малі групи бувають формальні й неформальні. Перші складаються відповідно до наперед установлених та офіційно зафіксованих цілей, статутів, інструкцій чи положень. Інші формуються на основі особистих симпатій чи антипатій, любові, дружби, товариськості тощо.

Середні соціальні групи є більш чисельними об'єднаннями людей. Вони мають різні підгрунтя формування — від стихійної до виробничої — для досягнення певної мети, вирішення тих чи інших соціальних завдань. За умови сталого спілкування та консолідації їх називають ще колективами.

Великі соціальні групи — це багаточисельні об'єднання людей. Між їх членами немає безпосередніх контактів, їх об'єднують

лише фундаментальні інтереси, що формуються на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого життя.

Соціальна спільнота виступає основою соціальної структури. Серед структурофіксуючих компонентів соціальна спільнота людей займає місце «посередника» між особистістю та суспільством. Вона постає як внутрішня єдність певного кола індивідів, що спочатку сформувалася природно-історичним шляхом у надрах самого суспільства та здійснювала потім на нього зворотній, часом вирішальний вплив.

Украй рідко, під впливом потужних суб'єктивних чинників спільнота формується внаслідок цілеспрямованого радикального перетворення всього суспільства й не менш радикального переорієнтування індивіда. Вона мусить бути дуже стійкою завдяки як внутрішнім, так і зовнішнім співвіднесенням зв'язків (соціально-економічним, фаховим, демографічним, національним тощо), постійно відтворююваним приблизно в тих же самих якості та кількості на певному етапі суспільного розвитку.

Кількісний та якісний склад самої спільноти детермінований, з одного боку, особливостями історичної структуризації й теперішнім рівнем розвитку даного суспільства в цілому, а з іншого — специфікою потреб, інтересів та ідеалів її представників. Такі потреби, інтереси й ідеали, особливо у процесі реалізації, складають основу внутрішньоспільнісної організаційної єдності, надають їй неповторної своєрідності серед інших компонентів структури суспільства і програмують подальший розвиток спільноти в її неоднозначній взаємодії з суспільним середовищем. Як підкреслює Малькольм Пейн, сутність співтовариства внутрішньо суперечлива: з одного боку, співтовариство є форма соціальної організації, з іншого — це такий порядок, що чинить опір спробам вплинути на нього ззовні, а тим більше підкорити офіційним структурам управління. Співтовариство (тобто спільнота) є одним із засобів створення соціального порядку зі складного переплетіння людських життів і прагнень людей наповнити своє існування суб'єктивним змістом.

3.4. ТИПИ СОЦІАЛЬНИХ СТРУКТУР

У літературі звичайно виділяють такі типи соціальних структур, які формуються:

- за кровно-родинними зв'язками — сім'я, рід, плем'я;
- за етнокультурним корінням — етноси (народи, нації);

— за соціально-економічним статусом — страти (касти, стани, класи);

— за ступенем упорядкованості, організованості — натовп, публіка, соціальна організація.

Узагальнюючи подібний поділ, доцільно розглянути кровно-родинні спільноти, соціальні верстви (страти) та соціально-етнічні спільноти.

3.5. КРОВНО-РОДИННІ СПІЛЬНОТИ

Родоплемінна спільнота була історично першою формою об'єднання людей. Вона виникла на основі стадного способу життя, властивого мавпоподібним предкам людини.

Рід — це група кровних родичів, котрі походять від однієї генетичної лінії.

Рід прийшов на зміну первісному людському стаду в епоху палеоліту. Він існував у двох формах: більш рання — матріархальний рід, який об'єднував родичів за жіночою лінією; більш пізня — патріархальний рід, що об'єднував родичів за чоловічою лінією.

Члени роду вважають себе потомками одного предка (реального або міфологічного). Вони живуть спільно і відносно відокремлено від інших родів, передають від покоління до покоління родові легенди про своє походження, зберігають спільне родове ім'я, дотримуються спільних родових звичаїв, вірування і культів. Як правило, члени роду мають колективну власність. Розподіл здійснюється за принципом рівності.

У первісному суспільстві родові відносини відігравали домінуючу роль у матеріальному виробництві, відтворенні населення, культурі. З переходом до класового суспільства відбувається розпад родових відносин. Однак залишки родової свідомості зберігаються й надалі, включно до наших днів.

Розширення і зміцнення економічних, військових, родинних (у тому числі з причини *екзогамії* — заборони шлюбних стосунків між членами одного роду) зв'язків і відносин між родами сприяло їх об'єднанню у племена.

Плем'я — властива первісному суспільству якість соціальної спільності, котра являє собою сукупність родів, пов'язаних кровно-родинними відносинами, спільними рисами культури, племінною самосвідомістю й самоназвою. Племінні відносини визначають відокремленість племен по території, мові, культурі.

Плем'я виникає як результат об'єднання двох або більше близьких один до одного родів, що, як правило, пов'язано зі шлюбними відносинами. Плем'я відтворює свою мову, територію, особливості економічного життя, мораль та звичаї.

У племені складається система централізованого управління всіма суспільними справами. З розвитком виробництва плем'я все більше набуває рис єдиної господарської структури, котра ґрунтується на спільному володінні землею. Тільки належність індивіда до племені робить його співвласником спільної власності, забезпечує йому певну частину виробленого продукту, право участі в суспільному житті. У межах родоплемінної спільності народжується первинна форма соціально-економічної організації людей — *община*, яка в різних варіантах охороняється в усіх до-капіталістичних суспільствах.

Розвиток общинної економіки призводить до ускладнення міжродових відносин. З одного боку, спостерігається руйнування системи зрівнювального розподілу благ і колективної власності, що призводить до суперництва і ворожнечі між родами, з іншого — шлюбні контакти, потреби в широкій кооперації, обміні ресурсами, захисту від ворогів тощо сприяє інтеграції родів. Такі протилежно спрямовані тенденції з часом все більше підривають стабільність родоплемінних порядків. З'являються великі багатородові племена, розвиваються не тільки міжродові, але й міжплемінні зв'язки. Роди розділяються на внутрішньородові групи («лініджі», «субклани»). Відбувається сегментація общини на домові господарства лініджів та окремих сімей. Найбільш багаті домові господарства намагаються відокремитися від своїх бідних одноплемінників і родичів. Кровоно-родинні зв'язки замінюються *сусідськими*.

Таким чином, відбувається розпад родоплемінних спільнот. З одного боку, вони диференціюються і розпадаються на соціальні структури меншого масштабу — сім'ї; з іншого — в результаті зміцнення зв'язків все більшого значення набувають *територіальні* спільноти, котрі дають початок новим соціальним структурам — *етносам* і *державам*.

З усіх соціальних структур *сім'я* є найбільш довговічною. Вона виникає одночасно з родом або дещо пізніше. Разом із тим вона потенційно містить у собі основні елементи життя суспільства в цілому — господарсько-економічну автономію, організаційно-управлінську політику, систему культурних установок. Історії відомо багато визначень сім'ї: і як форми спілкування (Аристотель), і як економічної клітинки чи осере-

дку суспільства (Ф. Енгельс) тощо. У найширшому розумінні *сім'я* — це соціальне об'єднання, в якому найбільш органічно відбувається процес фізичного та соціального відтворення суспільства. Вона спирається на шлюбний союз, на родинні зв'язки, члени якого пов'язані спільністю побуту й господарювання, взаємодопомогою. Фактично *сім'я* являє собою систему відносин між чоловіком і дружиною, батьками й дітьми, що ґрунтуються на духовно-моральних принципах любові, відповідальності та обов'язку. Звичайно сімейні відносини затверджуються юридично у формі шлюбного договору, хоча *сім'я* може існувати й без такої формальної фіксації, тобто на громадянських засадах.

Первинні форми *сім'ї* — групова, парна — склались як способи обмеження *промискуїтету* (невпорядкованих статевих відносин). Однією з найважливіших умов виникнення *сім'ї* слід вважати *екзогамію* — звичай, що виник у верхньому палеоліті та який накладав табу на статеві зв'язки всередині роду. Особливістю групової й парної *сім'ї* була аморфність, слабкість і недовготривалість з'єднання подружжя. Різниця між цими формами *сім'ї* була відносною: парність перемежовувалася з полігамією, дозволяючи дошлюбні й позашлюбні, побутові та ритуальні зв'язки. Парні *сім'ї* не завжди вели спільне господарство, чоловіка і дружини, вони часто залишались у своїх родах і зустрічались лише епізодично. Поряд з парними існували різні форми додаткових шлюбів: сорорат — шлюб з декількома сестрами, левірат — інтимні стосунки з дружинами і вдовами братів тощо.

В епоху пізнього неоліту з появою сімейної власності і розпадом родоплемінних відносин парна *сім'я* поступається більш сталій *моногамії*. Перехідним етапом стало виділення з роду патріархальної *сім'ї*, в якій під владою патріарха (голови роду) об'єдналося декілька поколінь його нащадків разом з їх дружинами. Усе майно такої *сім'ї* вважалось власністю патріарха й передавалось у спадок одному з його дітей. У патріархальній *сім'ї* моногамія встановлювалася для жінки, що гарантувало народження дітей-спадкоємців від чоловіка, але на чоловіка моногамія не поширювалася.

Протягом тривалого історичного часу основою моногамної *сім'ї* була не стільки індивідуальна статева любов, скільки економічна користь, «шлюб за вигодою». Ставлення до любові як життєвої цінності, починаючи з середньовіччя, поступово утвердилось в суспільній свідомості, що привело до виникнення ново-

го ідеалу сім'ї як союзу, побудованому на коханні. Прагненню побудувати сім'ю на економічних началах стало протистояти прагненню побудувати її на началах взаємної любові. Виникає рух за емансипацію (звільнення) жінки від домашнього рабства. В сучасному світі ідея рівноправ'я жінки і чоловіка отримує признання майже скрізь і поступово все більше втілюється в життя. Разом з тим суперечності, що будуються на різному розумінні місця та ролі чоловіка і жінки в сім'ї, залишаються.

Сьогодні доцільно говорити про три основні типи сім'ї:

1. *Традиційна (або патріархальна) сім'я*. Для цієї сім'ї характерними є керівна роль старшого чоловіка, економічна залежність дружини від чоловіка, жорстке закріплення жіночих і чоловічих обов'язків, визнання безумовного домінування чоловіка в питаннях управління сімейними справами.

2. *Нетрадиційна сім'я*. У ній зберігається традиційна установка на чоловіче лідерство й розмежування чоловічих та жіночих сімейних обов'язків. Однак послаблюються економічна залежність жінки від чоловіка при залученні жінки майже виключно до домашньої праці.

3. *Егалітарна сім'я (сім'я рівних)*. Для сім'ї такого типу притаманні пропорційний розподіл домашніх обов'язків між її членами, взаємозамінність чоловіка та дружини в рішенні побутових проблем, спільне прийняття важливих для сім'ї рішень.

Сучасний історичний етап розвитку людства характеризується певними тенденціями в розвитку сімейно-шлюбних відносин:

- зростання можливості вибору партнерів у шлюбі;
- зменшення сталості і тривалості шлюбів;
- поширення «нуклеарної сім'ї», яка складається лише з одного-двох поколінь (батьки та діти);
- симетризація становищ чоловіка та дружини у сім'ї;
- збільшення кількості самотніх чоловіків і незаміжніх жінок.

З огляду на те, що сімейні стосунки торкаються різноманітних сторін життя людей — біологічних, економічних, моральних, правових, психологічних, естетичних тощо, сім'я здатна виконувати певні функції, серед яких найважливішими є:

- соціалізаційна;
- репродуктивна,
- виховна,
- духовно-культурна,
- психологічно-реабілітаційна.
- господарсько-побутова

3.6. СОЦІАЛЬНІ ВЕРСТВИ (СТРАТИ)

Соціальні верстви (страти) — різновид одиниць поділу суспільства, що виділяються на основі однієї чи кількох природних суспільних відмінностей (етнічних, демографічних, економічних, соціальних, політичних, правових, релігійних тощо). Більшість сучасних фахівців вважають формування й існування системи соціальних верств багатомірним процесом, зумовленим, з одного боку, розподілом праці та соціальною диференціацією різноманітних угруповань, з іншого — результатом домінуючої в суспільстві системи цінностей та культурних стандартів, що визначає значимість тієї чи іншої діяльності й узаконює соціальну нерівність, створювану через нерівномірний розподіл винагород і заохочень.

Соціальні верстви формуються за різними показниками, серед яких найбільш поширеними є соціально-класові, соціально-впорядковані, соціально-територіальні, соціально-професійні, соціально-демографічні тощо, котрі формують відповідні типи соціальних структур.

У *соціально-класовій структурі* виділяють класи, соціальні прошарки, стани тощо. Соціально-класова структура суспільства — це перш за все сукупність суспільних класів, певні їх зв'язки й відносини, які складають основу всіх інших елементів. Створення теорії класів та класової боротьби є одним з найважливіших досягнень марксизму. За К. Марксом, виникнення класів є закономірним історичним результатом розвитку первісного суспільства. Поки продуктивність праці в ньому була настільки низькою, що люди не могли створювати доданий продукт, експлуатація чужої праці та нерівність були неможливими. Розвиток доданого продукту й формування приватно-сімейної власності сприяли створенню умов для майнової і соціальної нерівності, що обумовило виникнення класів. Відносини між класами завжди будуються на принципі боротьби.

У соціально-класовій структурі найадекватніше відбивається характер економічних відносин суспільства, специфіка його економічної структури. Виходячи з цього, В. Ленін дає визначення класів, котре залишається одним з найбільш вдалих. *Класи* — це великі групи людей, що розрізняються за їх місцем в історично обумовленій системі суспільного виробництва, за їх відношенням до засобів виробництва, які більшою частиною закріплені й оформлені в законах, за їх роллю в суспільній організації праці, а відтак за способом отримання й розмірами тієї частини суспільного багатства, якою

вони володіють. Розглядаючи соціально-класову структуру суспільства, зазвичай виділяють три головні моменти: характер власності, відношення до влади (роль у суспільній організації праці), прибуток (розміри та спосіб отримання). Економічно й політично панівні класи та прошарки характеризують і певний тип соціально-економічного розвитку суспільства. А економічні відносини людей визначають не тільки тип соціальної структури, але й динаміку та спрямованість соціального прогресу конкретного суспільства. Засновниками теорії класів вважають представників марксистської концепції, однак ця концепція не втрачає своєї актуальності й сьогодні. Деякі західні фахівці Т. Гейгер, Ф. Гіддінгс, М. Гінсберг та ін. вважають за доцільне подальшу розробку теорії класів. Разом із тим соціально-класова орієнтація має і свої недоліки, що на теоретико-методологічному рівні полягають у тенденції до гіпертрофії економічного чинника в розумінні соціальних процесів; на науково-теоретичному і практичному рівнях — у труднощах знаходження сталих критеріїв для визначення класових «контурів» та класової самоідентифікації соціальних суб'єктів, нівелювання соціокультурних, національно-ментальних чинників тощо.

Порівняно з соціально-класовою моделлю *стратифікаційна* (від лат. *stratum* «прошарок» та *facere* «робити») модель дає інше, складніше, уявлення про структуру суспільства, ніж модель, що заснована на суспільному розподілі праці. Таким чином, страта, на відміну від класу, є більш загальним поняттям. Якщо класами зазвичай називають соціальні прошарки, що розрізняються за економічними або політичними показниками, то страти можуть розрізнятися за іншими соціально важливими критеріями. Звідси страта — це прошарок людей, що мають схожі показники за будь-яким критерієм соціальної нерівності. Стратифікація, тобто розподіл людей за стратами, характеризує неоднорідність суспільства. Страти являють собою ієрархічно розташовані соціальні прошарки. Кожен з них складається з людей, котрі, виходячи з того чи іншого соціального критерію, знаходяться на певному рівні — наприклад, мають приблизово однаковий рівень прибутку і влади. Найбільш значимою основою соціальної стратифікації найчастіше є:

- 1) багатство або прибуток;
- 2) ступінь влади;
- 3) рід занять та їх соціальний престиж;
- 4) рівень освіти;
- 5) «стиль життя» — умови побуту, тип поведінки, соціальні контакти, коло інтересів тощо.

Протягом життя люди можуть переміщуватися з однієї страти в іншу. Таке переміщення П.Сорокін назвав *соціальною мобільністю*. Це поняття використовується для характеристики «закритості» й «відкритості» соціальних груп і систем. У закритих групах і системах соціальна мобільність є малою або зовсім відсутня. Найбільш яскравий приклад цього демонструє кастовий устрій суспільства.

У сучасних умовах виділяють, як правило, такі компоненти соціальної структури: управлінська бюрократія й рядове чиновництво (тобто соціальний суб'єкт управлінської адміністрації й місцевого самоврядування); менеджери; кваліфіковані й некваліфіковані робітники державних підприємств (цивільних галузей та галузей військово-промислового комплексу); землероби (робітники колективних господарств, фермери тощо); групи інженерно-технічних робітників і рядових службовців, науково-технічна й гуманітарна інтелігенція, студенти й учні, групи людей, котрі займаються індивідуально-трудовою діяльністю (легально і нелегально), кооператори, підприємці; декласовані прошарки — не тільки професійні злочинці, але й особи без певного місця проживання, групи люмпенізованого населення тощо.

Руйнація чи трансформація соціальної структури, її інститутів, що особливо помітно в перехідні історичні періоди, знаходить прояв у маргіналізації суспільства — створенні перехідних соціальних утворень — утворень без яскраво визначених соціально-групових ознак. Маргіналізація пов'язана з розхитуванням і ломкою в суспільстві нормативно-ціннісних систем, що позначається на невизначеності в соціальних суб'єктах нормативно-ціннісних орієнтацій. Такий стан породжує «розщеплення», роздвоєність особистості, втрату почуття соціальної та етно-національної самоідентифікації, формування подвійної моралі тощо.

Особлива роль у соціальній структурі сучасного суспільства належить соціальному прошарку, який прийнято називати *середнім класом*. Його місце у співвідношенні соціальних і політичних сил визначає стабільність соціальної системи. У розвинутих суспільствах середній клас — це насамперед високопродуктивний і високоінформований, ініціативний і заповзятливий робітник, котрий завжди виступає як інноваційний тип особистості. Саме тому такий тип особистості стає суб'єктом технічної модернізації й політичної демократизації. Представники інноваційного соціального типу особистості зустрічаються в найбільш кваліфікованих прошарках робітників, селянства, інтелігенції.

Соціально-впорядковані структури суспільства визначають ступінь його внутрішньої впорядкованості. У межах цієї структури доречно виділити наступні типи соціальних груп: натовп, публіку, соціальну організацію.

Феномен натовпу став предметом наукового розгляду наприкінці ХІХ століття, коли роль мас у соціальних процесах зростає в силу об'єктивних обставин, насамперед, в результаті розвитку промисловості, урбанізації, зростання і впливу засобів масової інформації тощо. Одним з основоположників концепції натовпу став французький вчений Г. Лебон.

Він вважав, що в сучасних умовах еліта поступово віддаляється від участі в історичному процесі, на зміну їй приходить влада натовпу, що являє собою сліпу, руйнівну силу. Колективна психологія людей утворююча натовп, значно відрізняється від їхньої індивідуальної психології, двигуном натовпу є несвідомі почуття. У юрбі індивіди втрачають почуття відповідальності і знаходяться у владі ірраціональних почуттів, тобто не відбитих у поняттях логіки, догматизму, нетерпимості, популізму.

Г. Лебон пропонує свою класифікацію натовпу. Вихідною точкою при такій класифікації є просте збіговище. Збіговище складається з індивідів різноманітних рас і об'єднане волею одного вождя. Прикладом такого збіговища є варвари різноманітного походження, що наводнили римську імперію протягом багатьох сторіч.

Із збіговища надалі може з'явитися організований або одухотворений натовп, що у свою чергу поділяється на:

1) натовп різнорідний:

- а) анонімний (вуличний натовп і т. п.);
- б) неанонімний (присяжні, парламентські збори і т. п.);

2) натовп однорідний:

- а) секти (політичні, релігійні і т. п.);
- б) касты (військові, духівництво, робітники і т. п.);
- в) класи (буржуазія, селянство і т. п.).

Різнорідний натовп складається з індивідів, найрізноманітніших за своєю професією та розумовим розвитком. Самим могутнім чинником, який визначає дії і властивості натовпу, на думку Г. Лебона, є раса. «Натовп, який складається з індивідів одної і тієї ж раси (наприклад, англійців або китайців), значно відрізняється від натовпу, до складу якої входять індивіди, які належать до різних рас (наприклад, росіяни, французи, іспанці)». Так, латинський натовп неодмінно звернеться до втручання держави для реалізації своїх вимог. Цей натовп завжди виявляє схильність до

централізації і цезаризму. Англійський або американський натовп не визнає держави і завжди буде обертатися до приватної ініціативи. Французька юрба завжди виступає за рівність, англійська — за свободу. Такі розходження ведуть до того, що демократії мають стільки ж різноманітних форм, скільки є націй.

Натовп однорідний репрезентований сектами, кастами і класами. До складу сект входять індивіди різноманітної професії і виховання, різноманітного середовища, але єдиним зв'язком між ними є вірування. До складу касты входять індивіди однієї і тієї ж професії, отже, походять приблизно з одного і того ж середовища і мають однакове виховання. І, нарешті, у клас індивідів об'єднують інтереси, навички, однаковий спосіб життя.

Г. Лебон відмічає, що натовпом рухає ідея, яка може бути тимчасовою, у такому випадку він має характер схиляння перед яким-небудь індивідом або доктриною (релігійні вірування, соціальні і демократичні ідеї). Ідеї, що прищеплюються натовпу, для того щоб зробитися переважними повинні мати саму категоричну і просту форму, у форму образу. Такі ідеї-образи не з'єднуються між собою ніяким логічним зв'язком аналогією або послідовністю.

Ідеї, доступні юрбі лише в самій простій формі, для того, щоб зробитися популярними, часто повинні перетерпіти глибокі зміни. «Вже одного факту проникнення ідеї в натовп і вираження її в діях буває достатньо, щоб позбавити її всього того, що сприяло її піднесеності і величі, якою б вона не була істиною і великою при своєму початку». Але навіть коли ідея перетерпіла зміни, що зробили її доступною натовпу, вона все-таки діє лише в тому випадку, якщо вона проникла в область несвідомого і стали почуттям, а на це потрібно досить тривалий час. Г. Лебон відзначає, що філософські ідеї, що призвели до французької революції, зажадали ціле сторіччя для того, щоб зміцнитися. Але відомо яку непереборну силу вони придбали після того, як зміцнили.

Міркування натовпу ґрунтуються на асоціаціях, але вони пов'язані між собою лише обманливою аналогією і послідовністю. «У них помічається точно такий же зв'язок, як і в ідеях ескімоса, що знає по досвіду, що лід прозорий і тане в роті, тому робить звідси висновок, що скло, як прозоре тіло повинне також танути в роті; або ж в ідеях дикуна, який думає, що якщо він з'їсть серце мужнього ворога, то тим самим засвоїть собі його хоробрість; або в ідеях робітника, який підданий експлуатації з боку свого хазяїна і що виводить звідси висновок, що всі хазяїни повинні бути експлуататорами». Асоціація різних речей, що

мають лише далеке відношення одна до одної, і узагальнення окремих випадків — ось характерні риси міркувань натовпу. Ця нездатність натовпу правильно міркувати мішає їй критично ставитися до чого-небудь, тобто відрізнити істину від помилок.

Лебон вважає масу (натовп) — руйнівною силою, позбавлену спроможності раціонально діяти. Але майбутнє — за епохою натовпу.

Проблеми, пов'язані з аналізом психології натовпу виявилися плідними і були продовжені в дослідженнях соціальних психологів і соціологів, серед них слід зазначити французького соціолога Габріеля Тарда.

За Тардом, соціальні процеси — це процеси інтеріндивідуальні. Суспільство — це продукт взаємодії індивідуальних свідомостей. Тому соціологія як наука, яка повинна вивчати соціальну колективну психологію. У своїх роботах він називає таку науку «інтерсуб'єктивною» і «інтерментальною» психологією, відмінної від психології індивіда. Отже, предметом такої науки повинні стати міжіндивідуальні відношення.

У трактуванні натовпу Тард був близький до Г. Лебону, проте не інтерпретував її так широко, як останній. Він не був згодний із Лебоном в оцінці ролі натовпу в сучасному суспільстві, підкреслюючи, що сучасна епоха, це епоха не натовпу, а публіки, або, точніше, різноманітних публік. Найбільше послідовно погляди на натовп і публіку були викладені в його роботі «Думка і натовп». На відміну від натовпу, об'єднаною просторовою близькістю й емоційною спільністю, публіка — сугубо духовна й інтелектуальна спільність, розпорошена в просторі. Публіка це середовище, у якому відбувається формування суспільної думки. Значну роль в становленні публіки Г. Тард відводив засобам зв'язку і масовій комунікації, особливо газетам.

Незважаючи на те, що Г. Тард не був схильний до створення закінченої теоретичної конструкції він зробив значний внесок у дослідження натовпу, публіки й інших соціально-психологічних явищ.

Підводячи підсумки опису психологічної парадигми в соціології, слід зазначити, що вона, безумовно, була кроком вперед на порівнянні з методологією натуралістичної парадигми. Представники психологічної соціології вбачали в ускладненні форм суспільного життя продукт свідомого начала, «спрямованої еволюції», тобто свідомого управління соціальними процесами. Вища — а саме людська — фаза еволюції тлумачилася не дією «сліпих сил природи», як це робили натуралісти, а проявом ідеа-

льної цілі. Більш того, майбутнє людства пов'язується з подоланням ідеального процесу цілепокладання, з його переходом до колективної свідомості, носієм якого є держава, яка забезпечує свідому кооперацію індивідів.

Таким чином, *натовп* — короткочасне скупчення людей, яких зібрав в одному місці спільний інтерес. Коли такий інтерес зникає, натовп розпорошується. У натовпі немає єдиних норм і звичок поведінки, попереднього досвіду, групової структури. Натовп легко піддається психологічному зараженню, навіюванню, імітації.

Публіка — соціальна група, члени якої фізично розкидані, але духовно пов'язані єдністю поглядів. На думку Г. Тарда, публіка — це продукт нашого часу. Розквіт публіки відбувається з розвитком засобів масової інформації. Вони формують суспільну думку, поділяючи суспільство на великі групи, що однаково ставляться до тих чи інших явищ, подій тощо.

Від натовпу та публіки слід відрізнити *організації*. Їх головні особливості:

1. Упорядкованість, узгодженість, скоординованість дій членів організації.

2. Існування інформаційних зв'язків, що забезпечують єдність та узгодженість дій.

3. Наявність спільної мети діяльності членів організації.

Звідси, *організація* — це група людей, що діють спільно й упорядковано заради досягнення спільної мети. Великого значення для зростання ефекту організації має внутрішній розподіл праці. Організації існують у різних формах. Серед найбільш поширених із них можна виділити харизматичні групи, добровільні асоціації, заклади тотального типу, адміністративні (бюрократичні) організації.

Харизматичні групи утворюються навколо лідера, наділеного особливим авторитетом — харизмою (в перекладі з грецької — божий дар, благодать). Спочатку відносини між лідером та іншими членами групи є невпорядкованими і залежать від ступеня близькості до лідера. Але згодом у такій групі формуються правила поведінки і традиції, вона перетворюється на впорядковану організацію з чіткою ієрархією. Відбувається процес «рутинізації харизми» (М.Вебер). Прикладом такої групи може служити церква.

Характерними рисами *добровільних асоціацій* — є: 1) вони створюються для задоволення або захисту спільних інтересів їх членів; 2) членство в них є добровільним; 3) вони пов'язані з

урядовими органами (профсоюзи, каси взаємодопомоги, наукові товариства тощо).

Заклади тотального типу, на відміну від добровільних асоціацій, створюються з метою захисту державних, релігійних, національних тощо інтересів (в'язниці, лікарні, навчальні заклади, монастирі та ін.).

Адміністративні організації (іноді їх ще називають «бюрократіями») існують за суворими правилами, що регламентують чіткий розподіл обов'язків між співробітниками. Кожен із них займає певне місце і повинен виконувати певні функції. Тут необхідні механізми взаємодії між співробітниками, які спрямовують їх зусилля в напрямку, корисному для організації. Це досягається за умов чіткої ієрархічної структурованості й відповідної системи управління. Ієрархічна система складається у вигляді піраміди на основі розподілу людей за посадами та функціонує як система субординаційних відносин. Ієрархія є системою влади. Остання розглядається як спроможність визначати дії інших людей. Управління діяльністю організації може бути стихійним, традиційно-нормативним, ціннісним і власним.

При *стихійному управлінні* в організації немає керівного органу. Цілі та програми поведінки її членів регулюються в самому процесі їх взаємодії (ринкова організація економіки, Інтернет).

Традиційно-нормативне управління здійснюється за допомогою звичаїв і традицій, які передаються членам організації від попередніх поколінь. Такі організації, як правило, стабільні протягом тривалого часу й консервативні (община).

При *ціннісному управлінні* діяльність кожного члена організації регулюється його ціннісними орієнтаціями, а дії складаються завдяки єдності цих орієнтацій (джазова імпровізація).

Владне управління передбачає існування особливого органу управління — апарату управління — органу влади, котрий визначає цілі і програму діяльності всієї організації. Владне управління здійснюється особами, які займають вищі сходинки ієрархії, — лідерами, директорами, президентами.

Методи управління характеризуються цілеспрямованим впливом на людину або групу з метою регулювання їх діяльності. Існує декілька видів методів управління:

- 1) прямий (наказ, завдання);
- 2) через мотиви і потреби (стимулювання);
- 3) через систему цінностей (виховання, освіта і т. п.);
- 4) через оточуюче навколишнє середовище (зміни умов праці, статусу в адміністративній та неформальній організації і т. ін.).

Типова структура управлінського апарату включає три рівні: керівника нижчого, середнього й вищого рівня. Однак у великих компаніях може бути, принаймні, п'ять рівнів: нижча ланка, молодша ланка, середня ланка, старша ланка, вища ланка. У збройних силах, галузевих державних органах управління кількість рівнів управління значно зростає, доходючи до 40—50 і більше).

Соціально-територіальна структура суспільства фіксує його членування за територіальними ознаками, які характеризуються специфікою історичних, економічних, релігійних, духовно-ціннісних, культурно-мовних тощо факторів, що збігаються на певній території, відбиваючись у цілому на соціокультурних особливостях буття її населення.

Осмислення основних понять, що характеризують соціально-територіальну структуру суспільства неможливе без з'ясування сутності поняття «народ».

Народ — поняття багатозначне. У широкому (демографічному) розумінні народ — це все населення тієї чи іншої держави, країни. В іншому розумінні — етносоціальному — це термін, що означає різні форми етнічних та етносоціальних спільностей людей (плем'я, народність, нація тощо). Крім того, це й соціальна спільність, яка включає на різних етапах історії ті групи і верстви, котрі за своїм об'єктивним становищем здатні вирішувати завдання розвитку суспільства. У найбільш загальному вигляді можна відзначити, що народ — це сукупність соціальних спільностей, прошарків і груп, зайнятих у масовій діяльності в системі суспільного розподілу праці, що являють собою єдине ціле, оскільки мають єдину спільну історичну долю, суттєві ознаки схожого способу життя й моралі, а також почуття приналежності до єдиної історичної спільноти. Народ — носій багатовікового колективного досвіду, соціокультурних цінностей (мови, історичної пам'яті, культурних цінностей і норм), специфічних (традиційних) форм життєдіяльності, трудових навичок та вмій.

У системі соціально-територіальної структури суспільства як елементи виділяють соціально-регіональні спільноти. *Регіональна спільнота* — поняття, що використовується для характеристики окремого соціального утворення в межах певного соціального цілого, що постійно проживає в повному регіоні й відрізняється від представників інших регіонів специфічними, історично сформованими особливостями свого соціокультурного буття.

Крім того, важливими елементами такої структури є місто і село.

Місто — історично конкретна соціально-просторова форма існування суспільства, що виникла внаслідок суспільного розподілу праці, тобто відділення ремесла від сільськогосподарського виробництва, і характеризується буттям, безпосередньо не пов'язаним із сільськогосподарською працею.

Село — історично конкретна соціально-просторова форма існування суспільства, що виникла внаслідок суспільного розподілу праці й характеризується буттям, що ґрунтується на безпосередній сільськогосподарській праці.

Між міським і сільським населенням існують свої відмінності, що визначаються характером його буттєвого функціонування. Так, для соціального життя міста притаманна більша динамічність та інтенсивність усіх процесів, у той час як для сільського життя — сталість, консервативність. Внутрішнє соціальне структурування місцевого населення відрізняється більшою неоднорідністю, яка постійно ускладнюється разом з розвитком міст, ростом чисельності їх жителів, розширенням місцевої інфраструктури тощо; населення сільської місцевості соціально є більш однорідним. Значно складнішим по відношенню до села є й соціокультурне життя міста.

Соціально-професійна структура суспільства будується на основі врахування престижності професії, рівня кваліфікації, рівня освіти та рівня прибутку. Виділення таких критеріїв позначається на специфіці соціального членування. Так, зокрема, можна розподіляти класи за соціально-економічним статусом: вищий клас управлінців, адміністраторів; технічні спеціалісти — середній клас, потім комерційний клас, дрібна буржуазія, техніки й робітники, котрі здійснюють керівні функції, кваліфіковані робітники, некваліфіковані робітники. Це дає можливість більш ґрунтовно й детально виявляти особливості соціальної нерівності як об'єктивної умови життєдіяльності людей.

Разом із тим, для збереження цілісного бачення стратифікаційної структури, нерідко розподіл населення відбувається за трьома основними рівнями — вищим, середнім та нижчим, — які відповідають усім основам стратифікації. Значимість кожного з рівнів визначається домінуючими в суспільстві цінностями й нормами, соціальними інститутами.

Соціально-демографічна структура суспільства будується на врахуванні демографічних показників тих чи інших соціальних утворень.

Важливими елементами соціально-демографічної структури суспільства крім сім'ї, є також групи населення, що відрізняють-

ся одна від одної за віком (діти, молодь, середнє покоління, люди похилого віку), зайнятістю в системі суспільного виробництва (працездатне населення, непрацездатне населення, пенсіонери), статевими ознаками (чоловіки, жінки) тощо.

3.7. СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ

Соціально-етнічні спільноти посідають особливе місце серед соціальних спільнот людей, являючи собою найбільш сталі історично сформовані угруповання людей, взаємовідносини між якими виступають важливим фактором історичного розвитку людства.

До таких спільнот зазвичай зараховують етнос, плем'я, народність, націю.

Слово «етнос» (у перекладі з грецької — «народ»), використовують як загальну назву для таких видів соціальної спільноти, як плем'я, народність, національність, нація тощо. Людей, котрі належать до одного етносу, об'єднує єдина самосвідомість — усвідомлення своєї етнічної приналежності, або ідентичності. Однак чим це визначається?

Серед головних умов, які об'єднують людей у народ як цілісну соціальну спільноту, найчастіше називають єдність походження, місця проживання, господарсько-економічного життя, мови, культури. Однак історичні факти свідчать, що жодна з вказаних умов сама по собі не є обов'язковою.

Зрозуміти, що скріплює етнічну спільноту в єдине ціле, можна тільки на основі історичного підходу. Будь-яка її ознака в ході історичного розвитку може змінюватися чи навіть втрачатися. Але сам цей процес історичного розвитку й зумовлює єдність етносу. Тому можна сказати, що етнос цементується в єдине ціле його історією, котра зберігається в соціальній пам'яті. Соціальна пам'ять пов'язує між собою різні історичні стани етносу, диференційовані в ході історії форми його життя. Усі зміни в культурі, мові, формах господарювання, територіальному розселенні тощо постають у ній як зміни, що відбуваються в одному етносі.

Важливим елементом соціальної пам'яті є, зокрема, самоназва етносу (*етнонім*). Її наявність — необхідна умова етнічної самосвідомості. Протягом усієї історії етносу його самоназва служить загальним ім'ям усіх його представників і *маркером*, котрий виділяє його серед інших етносів.

Історичний підхід дозволяє виділити два різних значення, що їх набуває поняття «етнос» у різних контекстах. По-перше, етнос як *етногенетична спільнота* (або просто етнічна), по-друге, етнос як *етносоціальна спільнота*.

Етногенетична спільнота — це соціальна група, членів якої об'єднує усвідомлення свого генетичного зв'язку з іншими представниками цієї групи (етнічна самосвідомість). Етнічна самосвідомість індивіда ґрунтується на його уявленні про своє походження. Етнічна приналежність передається «у спадок» від предків до нащадків. У результаті створюється історична спадкоємність, котра й визначає цілісність етносу. При цьому слід враховувати, що «гени» самі по собі не формують етнічну самосвідомість. Тобто вона визначається не стільки біологічним, скільки соціально-психологічним фактором, тим, що індивід думає про своє походження. А це означає, що й етнічна спільність є поняттям не стільки біологічним, скільки соціальним, або, точніше, *біосоціальним*.

Існує багато різноманітних видів етнічних спільностей: є невеликі етноси, що нараховують декілька сотень людей (наприклад, алеути, крізи, ліви), і дуже численні народи (найбільший — китайський). Етноси можуть включати в себе в ролі складових *субетноси*, котрі відрізняються специфічними ознаками побуту, мови, релігії. З іншого боку, різні етноси, що об'єднуються певним спільним соціально-історичним процесом, створюють *метаетнічні* утворення, або *суперетноси* (наприклад, слов'янський суперетнос, «християнський світ», «мусульманський світ»).

Історичні умови, за якими існують етноси, породжують різноманітні зв'язки, що об'єднують людей, у тому числі й не за етнічними ознаками — політичні, господарські, торгівельні, релігійні тощо. У результаті над етногенетичними спільнотами надбудовуються етносоціальні спільноти. Провідну роль в їх утворенні можуть відігравати і економіка, і держава, і релігія, і мова і багато іншого. Отже, *етносоціальною спільнотою* називається етнічна спільнота, що зумовлюється єдністю не тільки етнічних, але й соціально-економічних ознак.

Етнос — явище історичне. Подібно до людей, вони народжуються, живуть і вмирають, даючи початок для виникнення інших етносів. У ході свого саморозвитку він залежно від змісту і спрямованості соціально-економічних і політичних процесів може набувати різних форм (типів), у яких своєрідно переплітаються біологічні і соціальні фактори.

Як уже зазначалося, історично первинним типом етносоціальних спільностей були племінні общини. Однак поступово з розвитком виробничих та соціальних стосунків відбувається процес укрупнення племен, утворення союзів племен. Кровнородинні зв'язки поступово втрачають свою домінуючу роль, поступаючись зв'язкам соціальним.

Витіснення родових відносин товарними призводить до розпаду племен об'єднання їх у народності. Їх формування є наслідком розкладу первісного суспільства, зародження спочатку сімейної, а потім і приватної власності та виникнення різних угруповань, посилення економічних зв'язків між союзними племенами, їх консолідації.

Народності формуються за територіальною ознакою, а це означає, що люди, котрі мешкають на певній території, пов'язані між собою певними економічними відносинами. Отже, *народність* — це соціально-етнічна спільнота людей, які характеризуються спільністю території, єдиною мовою (поряд з існуванням різних діалектів племен, що входять у народність), елементами єдиної культури. Кожна народність має свій побутовий спосіб життя, свої домінуючі види господарської діяльності, специфічні обряди, традиції, назву. Народності утворюються як на основі розкладу первісного устрою і заміни його рабовласницьким, так і на базі переходу від первісного до феодального суспільства в тих країнах, котрим рабовласницький лад не був властивий.

Формування буржуазних відносин у Новий час створює передумови для зародження й укріплення нової системи соціальних зв'язків. Процес зміцнення господарських зв'язків між окремими народностями, об'єднання місцевих ринків всередині тієї чи іншої держави в загальнонаціональний ринок та деякі інші фактори приводять до появи більш розвиненої соціально-етнічної спільності людей — нації.

На сьогодні в суспільствознавчій науці немає єдиного розуміння і тлумачення поняття «нація». Це свідчить про виняткову складність, суперечливість та своєрідність даного феномена, що знаходить відображення в різноманітних теоріях нації. Такі теорії можна умовно поділити на декілька груп: психологічні, культурологічні, етнологічні та історико-економічні.

Засновником психологічної теорії нації вважаються французький філософ та історик Е.Ренан та австрійський філософ О.Бауер. Представники психологічних концепцій закономірності формування та розвитку націй розглядають як похідні від свідомості і психіки окремої особистості, «психології народів». Так, Ренан

вважає, що «нація — це душа, духовний принцип», що формується шляхом «узгодження», та «солідарності», утворюваної чуттями минулих і майбутніх поколінь. О.Бауер відзначає, що нація являє собою «сукупність людей, спільністю долі згуртованих у спільність характеру». М.Кареев розглядає націю як групу, що виникає із безпосередньої взаємодії індивідів.

Культурологічний підхід у теорії нації започатковує К.Реннер (Шпрингер). Він розглядає націю як безкласову духовну спільність індивідів, як суб'єктивну єдність чи культурний союз, породжений свідомістю людини, що належить до певної етнічної спільно ти. Нація, писав Реннер, «це союз особистостей, які однаково розмовляють», або «культурний союз». В основі культурологічної теорії нації лежить спільність національної культури, зокрема національної мови.

Етнологічна теорія нації ґрунтується на сукупності елементів психологічної та культурологічної теорії. Її прихильники вважають, що основними ознаками нації є спільність походження, етнічна самосвідомість, національні почуття, єдність етнодуховних цінностей. Однак представники етнологічних концепцій нації, як правило, недооцінюють значення соціальних аспектів у розвитку націй.

«Історико-економічний» напрямок у теорії нації репрезентує один з провідних теоретиків марксизму К.Каутський. У праці «Ознаки національності» до ознак нації він відносить загальну територію й мову, а також спільність економічного життя і традицій. При цьому пріоритет Каутський надає спільності території та спільності мови. Навіть при відсутності чи втраті однієї або кількох ознак нації вона, на його думку, продовжує існувати.

В радянські часи у вітчизняній літературі панувало сталінське визначення нації, яке продовжувало лінію «історико-економічного» підходу: «Нація — це стійка спільність людей, що історично склалася, яка виникла на базі спільності мови, території, економічного життя та психологічного складу, що проявляється у спільності культури». Однак Сталін канонізує й догматизує виділені ознаки, що знаходить прояв в абсолютизації ролі класового принципу, розподілі націй (через надмірну політизацію національного життя) на «державні» та «недержавні», недооцінці ролі національного (етнічного) чинника в національному тощо. До речі, сталінське визначення нації фактично зберігається в багатьох підручниках і досі.

У сучасній науковій літературі, зокрема західній, використовуються різні визначення нації залежно від того, які її властивос-

ті беруться за основу. Так, у «Міжнародному виданні американської енциклопедії» нація — це «велика кількість людей, які вважають себе спільністю. Вони часто мають одну чи кілька таких ознак: мову, культуру, релігію, політичні та інші інститути, історію та віру в спільність долі. Вона, як правило, займають суміжну територію». У «Словнику американської спадщини англійської мови» нація визначається як «населення певної території, котре має спільні звичаї, походження, історію й нерідко мову». Вебстерівський міжнародний словник англійської мови вважає, що нація — це «спільність людей, яка складається з однієї чи кількох національностей, що мають більш-менш певну територію та уряд». У словнику-довіднику «Межнациональные отношения. Термины и определения» категорія «нація» визначається як «етносоціальна» (і не завжди кровнорідна) спільність зі сталою самосвідомістю своєї ідентичності, що склалася (спільність історичної долі, психології й характеру, прихильність до національних матеріальних і духовних цінностей, національної символіки, національно-екологічні почуття), а також (переважно на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка далі під впливом інтеграційних та міграційних процесів виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачає своє вирішальне значення, хоч і не зникає.

Однак якими б не були історичні шляхи створення нації, які б чинники не розглядалися як домінуючі у формуванні нації, однією з необхідних умов її існування є створення *національної культури*. У такому разі нація постає як її «колективний носій». Народження і виховання людини в обстановці сімейно-побутового життя, тобто певного національно-культурного середовища, фактично ототожнюється з питанням її етнонаціонального походження. Основу національно-культурного середовища створює мова. Тому найбільш важливою ознакою національної приналежності стає «рідна мова». Сучасні нації — це переважно «мовні нації», що складаються з людей, які розмовляють однією мовою. Мова відкриває доступ до національної культури: разом із мовною «оболонкою» усвідомлюється і її смислова «начинка» — культурні традиції, ціннісні установки, ідеали, норми мислення і поведінки тощо. Таким чином, національна приналежність людини — це її приналежність до національної культури.

Однак наявність національно-культурного чинника ще не забезпечує автоматичного створення нації. Спільнота стає нацією лише тоді й оскільки, коли й оскільки люди *усвідомлюють* свою спільність як національну єдність. Йдеться про *національну са-*

мосвідомість як необхідну умову існування нації. При цьому слід враховувати, що національна самосвідомість, як й інші колективні уявлення, є реальний соціальний факт, елемент соціальної дійсності. Вона впливає на поведінку й взаємовідносини людей, а наслідки цього є цілком реальними обставинами їх життя.

Національна самосвідомість виникає на основі зіставлення свого народу з іншими народами. Для кожної нації існує *референтна група нації*, яка є носієм відносно стійких національних рис. Вона фактично уособлює узагальнений образ нації, на який орієнтуються представники інших націй, визначаючи відмінності своїх національних рис.

Для позначення етнічного походження людини в межах певної нації часто користуються поняттям «*національність*». Однак це поняття нерідко розглядають як синонім поняття «нація». У радянських країнах нація в такому розумінні збігалася з «паспортною» національністю. На Заході під словами «нація» і «національність» звичайно розуміють населення країни, тобто всіх її громадян незалежно від етнічного походження. При цьому, скажімо, в Америці нащадки вихідців з інших країн називають себе, відповідно до свого громадянства американцями, підкреслюючи етнічне походження (американець французького, або українського, або китайського тощо походження). В Англії є лише одна національність — британці.

На побутовому рівні образ нації звичайно пов'язаний з етнокультурним стереотипом. *Етнокультурний стереотип* — це узагальнене уявлення про типові риси, що характеризують певний народ.

Існують *автостереотипи* — думки людей про свій власний народ та *гетеростереотипи*, які стосуються іншого народу. Обидва стереотипи складаються й затверджуються в суспільстві як загальновідомі традиційні погляди. При цьому стереотипи часто набувають емоційного забарвлення, в результаті чого одне й те ж явище отримує різну оцінку — позитивну або негативну.

Сукупність сталих рис, притаманних представникам того чи іншого народу, котрі знаходять прояв у їх діяльності та спілкуванні, визначається таким поняттям, як *національний характер*. Сутність цього явища може трактуватися у двох аспектах:

1) в особистісно-психологічному, згідно з яким національний характер розуміється як певний набір особистісних психічних і моральних якостей, що відрізняють представника цієї нації, тобто це сукупність «типових» психічних і моральних якостей народу;

2) у культурно-нормативному аспекті, виходячи з якого національний характер є втіленням не особистісних рис усіх чи більшості окремих членів народу, а соціокультурною діяльністю народу. Це, так би мовити, колективний духовний настрій, котрий обумовлює таку діяльність і проявляється в ній. Для позначення сукупності глибинних установок колективної свідомості використовують поняття «ментальність», «менталітет». Національний характер виступає як форма вираження ментальності народу. Він утворює духовну атмосферу, яка існує в суспільстві та проявляє себе у заданих культурою зразках мислення й поведінки, в нормативах, ціннісних орієнтаціях та продуктах культурного розвитку.

Усе це свідчить, що нація являє собою надзвичайно складний і динамічний організм, який перебуває в безкінечному стані змін і розвитку. Ті чи інші ознаки нації набувають пріоритетності на різних етапах її розвитку. Так, на етапі становлення нації особливо важливу роль відіграють територіально-мовна та економічна єдність. У процесі подальшого розвитку, зокрема міграційних процесів, можливі відгалуження нації у вигляді діаспори, для якої територіально-мовна та економічна єдність вже не відіграють такої суттєвої ролі, як у період її становлення. Для цього періоду більш важливе значення має національна самосвідомість.

У розвитку національно-етнічних спільнот простежуються дві взаємопов'язані тенденції: 1) етнічна диференціація — процес виділення, обособлення тієї чи іншої соціально-етнічної спільноти, що відображає рівень її політичного визрівання, а відтак і прагнення до утвердження національної незалежності, суверенітету; 2) інтеграція, яка передбачає руйнацію національних «перегородок», розвиток, розширення зв'язків між різними націями, соціально-етнічними спільнотами, поглиблення економічних, культурних відносин між ними.

Питання для самостійного опрацювання

1. Особливості соціальної структури українського перехідного суспільства.
2. Проблема формування соціальної та національної еліти.
3. Що таке соціальна та національна маргінальність.
4. Проблема формування сучасної української нації.

5. Українська сім'я: її минуле, сучасне, майбутнє.
6. Національні меншини в Україні: проблема правового забезпечення гармонізації міжнаціональних взаємовідносин.

Контрольні запитання

1. Що таке соціальна організація суспільства?
2. Розкрийте зміст поняття «розподіл праці». Назвіть основні види розподілу праці.
4. У яких аспектах розглядається соціальна структура суспільства?
5. Дайте визначення поняттю «соціальний інститут».
6. Назвіть основні соціальні інститути.
7. Дайте визначення соціальної структури суспільства.
8. Яке місце в соціальній структурі посідає соціальна спільнота?
9. Назвіть соціально-етнічні спільноти людей.
10. Перерахуйте основні елементи соціальної структури.
11. Дайте визначення поняття «клас».
12. Що таке соціальна стратифікація?
13. Назвіть основні риси нації.
14. Чим відрізняється народність від нації?
15. Які основні тенденції існують у розвитку сучасних націй?
16. Що Ви знаєте про етнонаціональний склад сучасної України?

Рекомендована література

1. *Бляхер Л.* Нестабильные социальные состояния. — М.: РОС-СПЭН, 2005. — 208 с.
2. *Васянович Г. П.* Вступ до філософії: Навчальний посібник. — Львів: «Норма», 2001. — С. 164—168.
3. *Воронкова В. Г.* Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть). — Запоріжжя, 2000. — 176 с.
4. *Воронкова В. Г.* Человек и общество в условиях социальных изменений // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2003. — Вип. 12. — С. 5—24.
5. *Данилюк А.* Особливості сучасної стратифікації суспільства // Філософська думка. — № 4. — 1999. — С. 57—70.
6. *Згуровський М.* Науково-технічна інтелігенція та суспільний прогрес // Вісник НАН України. — 2001. — № 2. — С. 38—42.
7. *Канак Ф.* Суверенітет народу і його доступ до влади: інтелігенція й еліта між народом і урядом // Сучасність. — 2000. — № 2. — С. 68—88.

8. Кармин А. С., Бернацкий Г. Г. Философия. — СПб.: Издательство ДНК, 2001. — С. 220—275.
9. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. — № 6. — 2001. — С. 10. — С. 3—22.
10. Ларцев В. Основні компоненти структури суспільства: структурофіксуюча складова // Людина і політика. — № 2. — 2001. — С. 51—61.
11. Лібанова Е. Соціальна стратифікація українського суспільства і передумови становлення середнього класу // Нова політика. — 2002. — № 1. — С. 5—11.
12. Макеєв С. Процессы социальной структуризации в современной Украине // Полис. — 1998. — № 3. — С. 49—60.
13. Макеєв С. Класовий аналіз у сучасній соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С. 5—23
14. Навроцький В. В. Логіка соціальної взаємодії. Монографія. — К.: Кондор, 2005. — 204 с.
15. Пейн М. Сообщество как основа социальной политики и социального действия // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики. — М., 1997.
16. Руткевич М. Н. Теория нации: философские вопросы // Вопросы философии. — 1999. — № 5. — С. 19—32.
17. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — 223 с.
18. Социальная философия: Словарь / Под общ. ред. В. Е. Кемерова, Т. Х. Керимова. — М.: Академический проспект, 2003. — 560 с.
19. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / За загальною ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ — Харків: ВМП «РУБІКОН», 1997.
20. Старосольський В. Й. Теорія нації — Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. — К.: Вища школа, 1998. — 153 с.
21. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні). — Запоріжжя: ЗЮІ МВС України. — 2000. — С. 138—175.
22. Тощенко Ж. Т. Элита? Клань? Касты? Клики? Как называть тех, кто правит нами? // Социс. — 1999. — № 11. — С. 123—133.
23. Феномен нації: Основи життєдіяльності. — К.: Знання, 1998. — 262 с.
24. Філософія: Навчальний посібник / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко, В. П. Розумний та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. — К.: Вікар, 1997. — С. 405—433.
25. Хамитов Н. Философия: Бытие. Человек. Мир. — К.: Кондор, 2005. — 448 с.
26. Шкляр Л. Е. Этнос. Культура. Личность: (Филос.-методол. аспекты исслед.) / АН Украины, Ин-т философии. — К.: Наук. думка, 1992. — 83 с.

I. Поняття «соціальна сфера» найтісніше пов'язано з поняттям:

1. Соціальна система
2. Соціальна революція
3. Соціальна перспектива
4. Соціальна наука
5. Соціальні відносини

II. Категорія соціальної філософії, що означає упорядкованість і взаємозумовленість зв'язків між елементами соціальної системи:

1. Соціальна служба
2. Соціальна структура
3. Соціальна сфера
4. Соціальна думка
5. Соціальне протиріччя

III. Поняття «соціальні групи» вперше у науковий обіг ввів:

1. Г. Гоббс
2. О. Конт
3. К. Маркс
4. Ленін
5. І. Кант

IV. Типи соціальних структур, які сформовані за соціально-економічним статусом:

1. Сім'я
2. Народ
3. Класи
4. Натовп
5. Соціальна організація

V. Відсутність статевих стосунків між членами одного роду:

1. Полігамія
2. Інцест
3. Ендогамія
4. Екзогамія
5. Моногамія

VI. Тип сім'ї, для якого є характерним безумовне домінування чоловіка в питаннях управління сімейними справами:

1. Нетрадиційна сім'я
2. Егалітарна сім'я

3. Нуклеарна сім'я
4. Традиційна сім'я
5. Парна сім'я

VII. Маргіналами називають:

1. Любителів мандрівок і пригод
2. Людей без яскраво виражених соціально-групових ознак
3. Вільних художників
4. Авантюристів
5. Людей без постійного місця проживання

VIII. Група людей, що діє спільно й упорядковано заради досягнення спільної мети

1. Натовп
2. Публіка
3. Команда
4. Організація
5. Клас

IX. Слово «етнос» у перекладі з грецької означає:

1. Сім'я
2. Рідня
3. Народ
4. Менталітет
5. Характер

X. Нація, як найбільш розвинута соціально-етнічна спільність людей з'являється у:

1. На початку XIV ст.
2. Після Першої світової війни
3. Після перших буржуазних революцій XVII ст.
4. Перед Другою світовою війною
5. У кінці XVIII — на поч. XIX ст.

ОСНОВНІ СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ. ПОЛІТИЧНА СФЕРА

План

- 4.1. Політика як форма соціальної діяльності.
- 4.2. Політична система: сутність, структура і функції.
- 4.3. Держава як базовий елемент політичної системи.
- 4.4. Політична культура.

Основні поняття: політика, політична система, функції політичної системи, політична діяльність, політичні відносини, держава, недоторканість, територіальна цілісність, суверенітет, влада, право, тип держави, національна держава, громадянське суспільство, політичний режим, форма державного устрою, республіка, монархія, демократія, охлократія, тоталітаризм, авторитаризм, політична культура.

4.1. ПОЛІТИКА ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Поняття «політика» походить від грец. *politikē* — «містечтво управління державою». Однак сьогодні відомо про існування різних інтерпретацій та концепцій політики, які можна згрупувати у три великі дослідницькі традиції: а) комунікативно-інтегративну; б) державно-владну (інституціональну); в) соціологічну (конфліктологічну). Ці великі парадигми політики виникли в різний історичний час, який диктував специфічний зміст і функції політики. Комунікативно-інтегративна концепція політики виникла в античній Греції, відобразив соціальну практику грецьких міст-держав (полісів). Державно-владна парадигма — витвір переважно XVI — кінця XVII ст., коли відбувалося формування сучасних європейських політичних держав та форм державно-політичної діяльності. Соціологічна ж концепція політики порівняно молода. Вона виникла лише в кінці XIX — на початку XX ст. у зв'язку з формуванням сучасних масових індустріальних і постіндустріальних європейських держав з властивою ним соціологічною структурою.

Таким чином, як форма соціальної діяльності політика об'єктивно є закономірним результатом історичного розвитку суспільства і суспільних відносин. На відміну від матеріальної і духовної діяльності, об'єктом якої виступає природний і соціальний світ, а метою — забезпечення матеріальних і духовних благ, політика за своєю сутністю є організаційно-управлінською діяльністю, основне завдання якої полягає в забезпеченні умов для функціонування першої.

На світанку виникнення суспільства організаційно-управлінська діяльність була вплетена у виробничу діяльність і не виконувала самостійної функції. Організація й коректування дій здійснювалися самими учасниками в ході діяльності, оскільки сама справа підказувала, що, кому і як треба робити. Коли використовували організаційні структури діяльності, приводили до успіху, вони закріплювались у вигляді певних правил, які і створювали логіку майбутньої сумісної діяльності. Разом із ускладненням життя утворювалося розмаїття його сфер, а отже, якісна різноманітність соціальної дійсності, особливо у зв'язку з опосередкованими формами взаємодії соціальних суб'єктів. З'явилась необхідність у виділенні організаційно-управлінської діяльності в самостійну функцію. Це означало, що її виконання тепер доручалося певній категорії людей. Виник особливий розподіл праці: на тих, хто здійснює матеріальну діяльність, і тих, хто її організує й керує нею. Для реалізації цієї функції виникла необхідність у створенні особливих установ, які одержали назву держави, а сама функція — політики. Таким чином, політика — це діяльність держави, через яку здійснюється організація й управління різними видами соціальної діяльності, а також регулюються відносини, що витікають з обміну результатами цієї діяльності.

Але політика, як і будь-яка діяльність, є цілеспрямованою. Це означає, що у суб'єкта політики ще до початку діяльності має бути уявлення, образ тих організаційно-управлінських форм, в які потім буде втілена діяльність соціальних суб'єктів. Іншими словами, суб'єкт політики перш ніж розпочати здійснення своїх функцій, повинен достатньо і кваліфіковано знати логіку майбутньої діяльності. Сама ж політика є діяльністю, через яку це знання опредмечується в реальні організаційно-управлінські форми, тобто ідеальне «переходить» в матеріальне.

Політика пов'язана з усіма сферами суспільного життя, а також з різними рівнями й формами суспільної свідомості. Особливого значення набуває діалектичний зв'язок політики з економікою. Суть цього зв'язку полягає в тому, що, з одного боку,

політика найчастіше виступає найбільш загостреним вираженням економічних інтересів суб'єктів політичних відносин. У цьому сенсі політика, за визначенням В. І. Леніна, є концентрованим відбиттям економіки. Тобто політика — це сфера, що породжується матеріально-виробничою, економічною основою суспільства: економічні інтереси в кінцевому рахунку виступають як соціальна причина політичних дій.

Але політика, у свою чергу, здійснює величезний вплив на розвиток економіки. Якщо повсякденні зміни в економіці, зазвичай відбуваються під безпосереднім впливом продуктивних сил, що розвиваються, то докорінні зміни всього економічного устрою суспільства здійснюються під безпосереднім впливом політики, через використання політичної влади для перебудови економічних відносин. Таким чином, сфера політики володіє відносною самостійністю: логіка політичних дій та ідей не є простою віддзеркаленням логіки економічних відносин, що зумовлює можливість і реальність суперечностей між об'єктивною логікою руху економіки й логікою політичних дій, які часто виникають і також у результаті недостатнього врахування політикою закономірностей економічного розвитку. Якщо політика адекватно відображає потреби економічного розвитку, що назріли, то вона стає силою, яка сприяє ефективній реалізації можливостей, існуючих в економічній системі суспільства. Якщо ж політика виступає як абсолютизована влада, що прагне діяти в обхід економічної необхідності, то це приводить на практиці до волюнтаризму й авантюризму.

Великого значення для політики набуває її зв'язок з національною культурою і традиціями, оскільки в останніх закладаються ті пріоритети й культурно-ціннісні орієнтації, що формують і підживлюють основні принципи, на яких значною мірою ґрунтуються й будуються політичні відносини та політична діяльність.

Оскільки політика — це мистецтво управління, то для того, щоб бути дійсно мистецтвом, вона, по-перше, повинна ґрунтуватися на досягненнях наук, а по-друге, відповідати вищим критеріям моральності, адже саме політична діяльність є найбільш відповідальною з усіх видів соціальної діяльності.

Політика пов'язана передусім з владою і державою (М. Вебер), адже вона означає прагнення до участі у владі або до виявлення впливу на розподіл влади або між державами, або всередині держави між групами людей, наділених владою, чи тих, хто прагне влади.

4.2. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ

Складність та різноманітність соціальних явищ, пов'язаних з політикою, дозволяє говорити про політичну систему як певну кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегративні особливості та внутрішні закономірності, властиві саме цій спільності.

Наукове знання про політичну систему має два підходи. У першому політична система подається як теоретичний, ідеальний конструкт, який дає змогу виявляти й описувати системні властивості різних політичних явищ. При такому підході політична система розглядається не як відображення політичної дійсності, а як засіб системного аналізу політики. У такому значенні поняття «політична система» може застосовуватися для аналізу будь-якого відносно цілісного й самостійного політичного утворення: держави, партії, профспілки, громадсько-політичного руху тощо, кожне з яких можна розглядати як специфічну політичну систему.

В іншому тлумаченні поняття «політична система» визначає реальний складний механізм формування та функціонування владних відносин у суспільстві. Цей механізм включає: політичну діяльність і політичні відносини між різними політичними суб'єктами (групи та індивіди); політичну організацію, до якої входять держави, партії, політичні асоціації, політичні й правові норми, політична свідомість і політична культура.

При аналізі політичних явищ доцільно використовувати обидва підходи. Отже, політична система становить складне і специфічне явище з внутрішньо організованими зв'язками і властивостями елементів. Її можна визначити як системну сукупність політичних відносин, правових і політичних норм, інститутів, ідей, пов'язаних із формуванням, здійсненням влади та управлінням суспільством.

Звідси визначаються й *функції політичної системи*, серед основних з яких можна виділити такі:

- 1) визначення тактичних і стратегічних цілей та завдань суспільства;
- 2) розробка й використання системи засобів щодо збереження та захисту суспільного устрою;
- 3) мобілізація матеріальних, духовних і людських ресурсів;
- 4) владно-політична та соціально-політична інтеграція суспільства;

5) регулювання режиму соціально-політичних відносин і діяльності;

6) легітимація, або досягнення необхідного ступеня відповідності реального політичного життя до офіційно проголошених політичних і правових норм.

Головними функціями політичної системи звичайно вважають визначення цілей і завдань даного суспільства, а також мобілізацію всіх ресурсів для досягнення цих цілей і регулювання режиму політичної діяльності. Функції інтеграції, легітимізації є не лише функціями політичної системи, але й духовно-культурної, економічної та інших сфер. Однак значення і роль тієї чи іншої функції може змінюватися залежно від конкретно-історичних умов розвитку суспільства.

Виконуючи свої функції, політична система забезпечує цілісний керівний вплив на суспільство як єдиний організм, що ефективно управляється політичною владою.

Аналіз політичної системи дає можливість розкрити її структуру. Це внутрішня організація цілісної системи як специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють; стійка впорядкованість елементів; закономірні зв'язки між елементами.

Першим фундаментальним елементом політичної системи суспільства є *політичні відносини* між індивідами, соціальними та етнічними групами, націями, державами, державою і громадянами, громадянами та їх організаціями щодо влади, вироблення і здійснення політики. Значне місце в реальному формуванні й функціонуванні політичних відносин відіграє система органів і посад державних, партійних та громадських організацій.

Звідси стрижневим елементом політичної системи виступає політична організація суспільства, що включає державу та її установи, політичні партії, громадсько-політичні організації й рухи, трудові колективи зі своїми органами самоврядування.

4.3. ДЕРЖАВА ЯК БАЗОВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Серед усіх складових політичної системи суспільства особливе місце належить державі, яка надає цій системі цілісності і стійкості, (слово держава вживається в двох значеннях: це сукупність органів влади, які діють на певній території, і сама ця

територія разом з населенням, що на ній проживає). Держава виконує винятковий та необхідний обсяг діяльності з управління, розпоряджається ресурсами суспільства й регулює його життєдіяльність. Вона — основне знаряддя влади, носій суверенітету (від «суверен, володар, державець» — похідне від *лат.* *super* «над» — незалежне від будь-яких сил, обставин та осіб верховенство). У державі концентрується весь комплекс економічних, соціальних, політичних і культурно-духовних інтересів різних соціальних груп, суперечностей, що виникають між ними, та засобів їх подолання і узгодження.

Феномен держави має давнє походження. Як свідчить історична наука, перші держави виникли у кінці IV — на початку III тис. до н.е. на берегах Нілу, в долині Євфрату й Тигру, після — в Індії і Китаї. У кінці II тис. ці держави досягли значного розвитку. У VIII—VI ст. до н.е. формуються давньогрецькі держави-поліси. У ці ж часи виникають та формуються ідеї, вчення про державу. Однак погляди на походження держави суттєво трансформуються впродовж історії, що знайшло відображення в різних теоріях.

За *теологічною теорією* (ідеологи релігій Стародавнього Сходу, християнської церкви, середньовічних монархій, ісламської релігії) походження держави пояснюється волею Бога.

Патріархальна теорія (її представник — Аристотель та ін.) доводила, що держава походить від сім'ї; абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха).

Договірна теорія (Гроцій, Гоббс, Руссо) обґрунтовує положення, що держава виникла внаслідок угоди (договору) між людьми. Ця теорія виводить державу не з економічних відносин, а безпосередньо з волі та свідомості людей, їх розуму.

Психологічна теорія (Петражицький, Фрейзер, Тард) пояснює державу особливими властивостями психіки, зокрема психологічною потребою людей у підпорядкуванні. На думку прихильників цієї теорії, держава — організація, яка створюється для керівництва суспільством з боку визначених осіб.

Теорія насильства (Гумплович, Дюрінг) категорично заперечує можливість розглядати державу як орган примирення суперечливих інтересів та обстоює виникнення держави актом завоювання однією людською групою іншої групи, підкорення сильнішою. Держава тут виступає як засіб утримання порядку на рівні «панування — підкорення», тобто органом примусу, насилля. При завоюванні має бути певний рівень продуктивних сил, має існувати власність.

Згідно з *класократичною теорією марксизму*, державу створюють економічно панівні класи, і вона є апаратом *насильства* в руках цього класу, машиною для підтримування панування одного класу над іншими.

Розмаїття теорій про державу свідчить про складний характер і взаємозумовленість держави з різними сферами суспільного життя, з різними його матеріальними й духовними явищами, кожне з яких на теоретичному рівні може набувати ролі детермінуючого фактора.

Формування, існування і розвиток держави та державних інститутів невід'ємні від історичного руху, від суспільних процесів, що впливає на характер суперечностей між суспільством і державою як його політичною надбудовою. Остання має тенденцію перетворюватися на механізм політичного панування, тобто особливу форму влади як основний інститут у системі держави. В такому разі поняття «*влада*» означає «панування в галузі організації суспільних відносин і управління», тобто загальносуспільну систему підкорення, при якій воля одних осіб або груп (тих, що господарюють) є імперативно обов'язковою для всіх інших осіб і груп (тих, що підкоряються).

Як особливий конституційний суб'єкт держава виражає суспільний (публічний) характер людської діяльності. Однак із сутністю держави пов'язаний і феномен відділення суспільної сутності від самого суспільства, який, щоправда, змістовно еволюціонує разом з розвитком держави. Оскільки держава опосередковує рух основної суперечності людської діяльності між її суспільним характером та індивідуальною формою здійснення, то і її сутність розвивається від того, як розгортається опосередкована нею суперечність і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави.

Сутність держави розкривається через проходження стадії становлення і послідовних змін себе як явищ «у собі», «для себе», «для інших».

Якості державності можна знайти вже в ранніх виявах соціальності. Але як самостійний феномен держава конститується тільки тоді, коли суперечність між індивідом і суспільством уже може бути з'ясована як основна соціальна суперечність. Становлення державності закінчується відокремленням держави від суспільства (від індивіда також) ролі самостійного суб'єкта.

На початку здійснюється відособлення держави від суспільства, тільки закладаються основи її сутності. Тут держава ще зали-

шається «*річчю в собі*» й відноситься до суспільства як частина до цілого.

Подальший її розвиток пов'язаний з формуванням бюрократії як особливого соціального прошарку (групи) у внутрішній структурі держави, котрий безпосередньо здійснює державні функції. Цей прошарок перебуває у специфічних стосунках не тільки з суспільством як цілим, але й з усіма іншими соціальними групами. Таким чином, держава конститується не тільки в певну частину суспільства, але і як провідна група суспільства й виступає як «*річ для себе*».

Пізніше розвиток держави викликає потребу у встановленні суспільного контролю над бюрократією. У ході боротьби з все-владдям бюрократії відбувається формування нації. Цей процес здійснює подвійний вплив як на становище індивіда, так і на становище суспільства. Тут індивід, з одного боку, утверджується як цілком самостійний та вільний суб'єкт, з іншого — має визначити себе частиною певної цілісності, що складається з подібних індивідів, та обмежити свою свободу на користь цієї цілісності. Тобто індивід одночасно постає приватною особою і громадянином. На рівні суспільства, з одного боку, відбувається об'єднання зовсім самостійних індивідів на основі їх приналежності до держави, з іншого — держава стимулює народження нації і сама від прошарку бюрократії переростає до масштабів усього суспільства. У результаті суспільство також набуває одночасно подвійних якостей: якостей громадянського суспільства і політичної держави. Таким чином держава-нація є вищим щаблем розвитку державності і виступає «*річчю для інших*». Вона співвідноситься з суспільством не як особлива частина з цілим, а як ціле з цілим, тобто її кінцеве відокремлення від суспільства є в той же час отождоженням з ним.

Які ж *властивості чи ознаки* виділяють державу з-поміж інших організацій і об'єднань у суспільстві, роблять її основою всієї політичної системи?

По-перше, певна територія як просторова форма і матеріальна основа життєдіяльності людей. Кожна держава має свої територіальні кордони, збереження яких гарантується такими принципами міжнародного права, як недоторканість і територіальна цілісність держави. Недоторканість означає, що держави мають утримуватися від будь-якого збройного посягання на територію іншої держави та від її анексії. Збереження територіальної цілісності означає недопущення насильницького розчленування держави, захоплення чи відторгнення будь-якої її частини.

По-друге, суверенітет як делегована народом верховну влада, що полягає у самостійному, незалежному здійсненні державою своїх функцій у межах внутрішнього і міжнародного права. Тільки держава виступає як універсальна, всеохоплююча організація, що поширює свої дії на всю територію країни та всіх громадян, отже вона «офіційно представляє суспільство» всередині й за межами країни. Без суверенітету держава існувати не може.

По-третє, можливість уособлювати публічну владу й підпорядковувати собі всі виявлення інших суспільних властей. Держава застосовує владні методи, а в разі необхідності і примус.

По-четверте, спроможність за допомогою права регулювати суспільні відносини і своїм велінням надавати їм загальнообов'язкового змісту.

По-п'яте, завдяки наявності спеціального професійного апарату держава виконує основний обсяг управління справами суспільства й розпоряджається його людськими, матеріальними та природними ресурсами.

Серед *функцій*, що виконує держава, виділяють внутрішні й зовнішні.

До внутрішніх функцій найчастіше відносять:

- 1) господарсько-організаційну;
- 2) управлінську;
- 3) соціальну;
- 4) національно-інтегративну;
- 5) демографічну;
- 6) освітню;
- 7) культурно-виховну;
- 8) екологічну;
- 9) правоохоронну.

Основними зовнішніми функціями слід вважати;

- 1) дипломатичну (встановлення широких сталих економічних, політичних, культурних та інших зв'язків з іншими державами);
- 2) оборонну.

Держава як політична організація, що постійно розвивається, завжди має конкретно-історичне визначення. Держави відрізняються одна від одною за типом, формою правління, політичним режимом та формою державного устрою.

Тип держави. Типологія держав являє собою певну проблему, що пов'язана з вихідними методологічними принципами. Згідно з *формаційним підходом* тип держави визначається історичними змінами способу виробництва і збігається з типом суспільно-економічної формації. Таким чином, зазвичай виділяються такі

історичні типи держав: первіснообщинна, рабовласницька, феодална, капіталістична і комуністична (відносно останньої реального існування набуває соціалістична, як перехідна до комуністичної). Щоправда, подібна класифікація в межах марксистської концепції суперечить певним розумінням поняття формації, що запропонована засновниками і прибічниками цієї концепції. Так, Маркс узагалі уникає ставити поряд з поняттям «суспільно-економічної формація» терміни «комунізм» і «первинне суспільство». У низці робіт він в історії розвитку суспільства виділяє три формації: первинну (архаїчну), вторинну (економічну) і третинну (справжню історію людства). Однак для соціально-філософського аналізу сучасних типів держав актуальним залишається вживання понять «капіталістична суспільно-політична система» і «соціалістична суспільно-політична система», які характеризують відповідні типи держав. При цьому розбіжності між названими типами держав визначаються такими особливостями:

- 1) власність на засоби виробництва (приватна чи суспільна);
- 2) форми суспільного зв'язку учасників виробництва (товарно-вартісна чи безпосередньо суспільна);
- 3) характер виробництва (архаїчний, циклічно-кризовий, планомірний);
- 4) соціальні відносини (відносини класового антагонізму та стосунки «дружніх» класів і прошарків);
- 5) державно-правовими відносинами (державна диктатура буржуазії з відповідною формою демократії і права та державна диктатура пролетаріату, що переростає у «загальнонародну» державу);
- 6) ідеологічними відносинами (буржуазна та комуністична).

Існує й інша класифікація типів держав, яка враховує комплексні трансформаційні процеси в основних сферах суспільного життя, що співзвучні певним епохам розвитку цивілізацій. На цій підставі виділяють традиційні (доіндустріальні), індустріальні та постіндустріальні (посткапіталістичні, технократичні, інформаційні тощо) держави, що змістовно корелює з відповідними типами суспільств.

Традиційний тип держави уособлює властивості традиційного («аграрного», «селянського») суспільства. Це докапіталістичні (доіндустріальні) держави, для яких є характерними суспільні уклади аграрного типу з високою структурною сталістю та спосіб соціокультурної регуляції, що ґрунтується на традиції. Традиційні (доіндустріальні) держави існують в межах родо-племінних, феодалних суспільств. Їм притаманні:

1) висока структурна сталість і засіб соціокультурної регуляції, що ґрунтується на традиції;

2) значна роль у системі виробничих відносин родо-племінних або феодалних ієрархічних соціальних утворень;

3) величезна інерційність норм соціокультурного життя;

4) простий і сталий розподіл праці, що тяжіє до закріплення в кастах та прошарках.

Індустріальний тип держави відповідає особливостям індустріального (промислового) суспільства. Становлення ж останнього, за А. Токвілем, пов'язано:

1) з розвитком промислового виробництва на базі централізованої науково-технічної діяльності;

2) процесом демократизації, що включає усунення спадкових соціальних відмінностей, знищення традиційних станових привілеїв і ієрархій;

3) становленням рівних громадянських прав — юридичних, політичних і соціальних;

4) протидією системі класового поділу суспільства;

5) формуванням політичної нації тощо.

Постіндустріальні держави є результатом широкомасштабних науково-технічних перетворень, що охопили найбільш розвинуті індустріальні країни на рубежі ХХ—ХХІ століття. Найсуттєвішими ознаками постіндустріальних держав є:

1) перехід від товаровиробничої до обслуговуючої економіки та скорочення долі промислової праці у заняттях населення;

2) переміщення основного попиту на робочу силу в теоретичну сферу, а у зв'язку з цим провідна суспільна роль теоретичного знання як джерела нововведень і політичних формулювань;

3) поширення автоматизованого виробництва й інформатики;

4) створення нової «інтелектуальної технології»;

5) децентралізація виробництва й адміністративної сфери;

6) зростаюча імміграція населення з менш розвинутих країн.

Специфічна роль належить державам перехідного типу, або *перехідним* державам. Поняття «перехід» використовується для відображення проміжного стану між двома стійкими формами соціальної організації будь-якого суспільства незалежно від рівня його історичного розвитку і ступеня соціальної зрілості, що визначається одночасною частковою руйнацією елементів попереднього стану і формуванням елементів майбутнього стану. При цьому слід враховувати, що спрямованість соціальних перетворень не носить чітко визначеного лінійного характеру і має багатоваріантну перспективу розвитку. Це означає можливість чергу-

вання прогресивних і регресивних періодів соціальних перетворень. Поряд з поняттям «перехід» у науковій літературі переважно вживаються такі поняття, як «трансформація», «модернізація», «реформація» та інші, які характеризують різні аспекти соціального переходу. Так, з поняттям «трансформація», як правило, пов'язують одновекторність соціальних перетворень, безумовну їх спрямованість у позитивному напрямку, що означає рух конкретної соціальної системи до досконалішої її форми. Виникнувши як спроба дослідити процеси походження капіталізму або переходу до нього, в сучасному вигляді «модернізація» розглядається як поняття тотальної трансформації традиційного або до-сучасного суспільства до того типу технології та відповідної соціальної структури, котрі характерні для розвинутих, економічно процвітаючих і політично відносно стабільних країн західного світу. «Реформацію» розглядають як перехідний процес, що передбачає суб'єктивно обраний механізм перетворення, виправлення певної цілісної системи або її частини з метою часткового або загального її функціонального вдосконалення.

З точки зору цивілізаційного підходу особливого значення у функціонуванні держави набувають певні соціально-культурні, духовно-психологічні, юридично-правові особливості, які й визначають її тип. У зв'язку з цим доцільно говорити про такі її типи, як правова держава і національна держава.

Правова держава. Термін «правова держава» вперше було запропоновано І.Кантом, потім він поширився в німецькій юридичній літературі у працях К. Т. Велькера, Р. фон Моля та ін. Однак окремі ідеї, що виражають смисл правової держави, виникли набагато раніше. Їх можна знайти у роботах Платона («Держава», «Політика», «Софіст»), Аристотеля («Політика», «Етика» тощо), Цицерона («Діалоги»). Подальшого розвитку концепція правової держави дістала у працях Д. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта, Г.-В. Гегеля. Значну увагу ідеї правової держави приділяли також Б. Чичерін, В. Кістяківський, П. Новгородцев та ін.

У досить поширеному сучасному розумінні правова держава визначається як держава, де на основі діючого права реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства.

Правова держава будується на основі ряду провідних принципів:

1) принципу первинності і верховенства права, що лежить в основі відносин між правом і державою і відображає характер і зміст цього відношення; іншими словами — право щодо держави завжди є первинним і має верховенство;

2) принципу відповідності закону праву, який можна розглядати як категоричний імператив, тобто вимогу до держави приймати правові закони без будь-яких умов;

3) принципу формальної рівності, який передбачає визнання права як однакового для всіх масштабу свободи;

4) принципу суверенності, що містить у собі внутрішню й зовнішню незалежність держави, визнання її єдиним суб'єктом політики, органом, котрий на основі права організує та керує різноманітними сферами життя: таким чином, жодні об'єднання, партії, спілки тощо таку діяльність здійснювати не можуть;

5) принципу розмежування влади, вихідним положенням якого є розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Тож основний принцип правової держави полягає в тому, що всі її як вертикальні, так і горизонтальні рівні, всі складові пронизані правом. Тому в найбільш загальному визначенні правова держава — це держава, де панує право. Її кінцева мета: утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин (взаємних прав і обов'язків) між публічною владою та підвладними як суб'єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності і свободи всіх індивідів, прав і свобод людини і громадянина.

Національна держава є типом держави, що формується разом зі становленням сучасних націй та є формою їх політичного об'єднання. У політико-філософських теоріях ідея національної держави виникає як доповнення до ідеї правової держави і ґрунтується на розвинутій національній ідеї як продовженні ліберально-демократичної тенденції. *Національна ідея* — це те, що об'єднує народ на переломних, критичних етапах історії, пробуджує в ньому героїзм, готовність до подвигу, жертвності в ім'я важливої і навіть великої (у народному розумінні) мети. Тобто національна ідея виражає духовну концентрацію самосвідомості, розуміння народом суті свого існування та призначення в державотворенні. На відміну від ліберально-демократичної програми, яка обстоює рівність громадянських прав людини і не розв'язує питання про рівність прав кожного народу, зокрема, про його право на державне самовизначення, національна ідея намагається вирішити не лише проблему правової рівності людей різних національностей, а й проблему рівності націй у розумінні їх права на самостійний економічний, політичний та культурний розвиток. Разом із тим ліберальні принципи свободи й рівності знаходять своє продовження в національній ідеї та ідеї національної

держави. А це означає, що національна держава, яка захищає територіальну цілісність і політичну єдність нації й гарантує їй розвиток національного ринку та збереження національної культури, не може не бути водночас правовою, демократичною державою й не захищати інтереси приватної особи, її політичні й економічні свободи, тобто такою, що гарантує суверенітет особи.

В історичному плані процес розвитку правових та демократичних гарантій держави щодо людини, індивіда як необхідних умов для формування національної держави містить кілька періодів.

Перший період (XVI—XVIII ст.) — загроза фізичній безпеці індивіда, тобто загроза індивідуального насильства. Мета держави визначається тим, що вона гарантує безпеку життя і власності. Для досягнення мети держава має відповідні засоби: поліцію, суди, «державну монополію» на владу.

Другий період (з кінця XVIII ст.) — загроза індивіду з боку держави, деспотизму, тоталітаризму. Мета держави — безпека індивіда від загрози самої держави, тобто свобода і рівність. Засоби досягнення мети — права людини, принцип розподілу влади, право громадян на спротив незаконній реалізації державної влади.

Третій період (XX ст.) — загроза індивідові, що випливає з економічної нерівності та вільного ринку. Мета держави — соціальна спрямованість. Засобами її досягнення є система правового забезпечення соціальної справедливості, контроль, спрямований проти зловживань ринку.

У сучасній національній державі мають бути ознаки всіх трьох періодів. Адже певне поєднання правових, демократичних і соціальних характеристик державного устрою відбувається саме в національно-державному утворенні. Саме нація дістає гарантовані можливості для свого розвитку як суверенного суб'єкта світового співтовариства тільки у правовій, демократичній і соціальній державі. З одного боку, для того, щоб виникла розвинута форма демократії, має існувати народ, який усвідомлює себе як певну національно-політичну єдність. З іншого боку, для того, щоб виникла нація, необхідна поява демократичних інституцій, демократичної свідомості, а також громадянина, який усвідомлює себе і частиною цілого, і індивідуальністю.

Громадянське суспільство. Формування правової держави та національної держави пов'язано з поняттям «громадянське суспільство» як історичним феноменом, що виникає на певному етапі розвитку людства. У широкому розумінні громадянське суспільс-

тво — це така система зв'язків та інтересів, яка забезпечує вільну реалізацію кожною людиною її природних прав: права на життя й гідне існування, свободу робити все, що не шкодить іншим, право на власність, рівність перед законом тощо. Тобто громадянське суспільство означає устрій суспільства з точки зору інтересів кожного його члена.

Громадянське суспільство виникло як буржуазне, хоча його елементи виявилися ще в рабовласницькому Римі і грецькому полісі. Це зовсім не виключає, що в майбутньому складуться й інші форми громадянського суспільства.

Поняття «громадянське суспільство» пов'язане з поняттям «держава», але не тотожне останньому. В основі дихотомії «громадянське суспільство — держава» лежить суперечність між ініціативою членів суспільства, їх прагненням до вільного розкриття індивідуальної природи і тенденцією до упорядкування суспільного життя, централізації, що супроводжується певними обмеженнями свободи.

З огляду на це, громадянське суспільство трактується як сфера самовиявлення вільних індивідів, асоціацій і організацій, що перебувають поза безпосередньою діяльністю держави, яка опосередковує її відносини її відносини з індивідами. Це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими, політичними стосунками між самими індивідами, сферою масових рухів, партій, угруповань за інтересами, переконаннями та іншими ознаками, що вільно розвиваються. У громадянському суспільстві людина підкоряється не владі, не державі, а тим зобов'язанням, які загальнодемократичним шляхом вироблені усім суспільством (у формі законів) і державною владою лише охороняються. Щодо характерних рис громадянського суспільства можна відзначити й те, що тут класова, політична, ідеологічна, культурна, національна приналежність не пригноблює і не розчиняє індивідуальність, а дозволяє індивідові виділятися, не виходячи з даного соціуму. Тут особливий тип колективності, заснований на свідомості приналежності до загальної культури, єдності національного і громадянського.

Соціальний досвід свідчить: чим вищий ступінь захищеності індивідуальної й суспільної сфер життя від жорстокої регламентації з боку держави та її органів, тим ефективнішим є розвиток суспільства. Разом з тим високорозвинене громадянське суспільство є основою стабільності політичного режиму. Сучасні розвинуті країни на базі суттєво модернізованої приватної власності продемонстрували здатність піти назустріч зростаючим соціаль-

ним запитає людей, внести необхідні корективи у структури політичної влади.

При жорсткій регламентації державою різних сторін суспільного життя порушується основний принцип взаємовідносин між суспільством і державою, а державні органи влади із підконтрольної суспільству сили перетворюються на безконтрольного пана. Єдина реальна можливість ефективного контролю суспільства над органами влади — активізація громадянського суспільства, інституціалізація його основних ланок.

Чим більше розвинуте громадянське суспільство, тим більше підстав для демократичних форм держави і, навпаки, чим менше розвинуте громадянське суспільство, тим імовірніше існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади. У нерозвиненому громадянському суспільстві деякі громадські організації, як і держава, можуть діяти негуманними методами.

Якщо демократія становить таку систему влади, в якій держава створюється народом, залежить від народу й контролюється народом, то прогрес демократії виражається в посиленні залежності економіки та політичної системи від громадянського суспільства. Досягнення оптимальної міри в цьому співвідношенні є суттю проблеми у відносинах держави і громадянського суспільства.

З точки зору форми держава розглядається у двох аспектах: як форма правління і як форма державного устрою.

Форма правління — це організація верховної державної влади, механізм взаємодії її структурних елементів. Основними формами правління є монархія і республіка.

Монархія — це така форма правління, за якої вища державна влада представлена однією особою, яка посідає престол або інколи обирається довічно. Якщо монарх являє собою єдиний вищий орган державної влади, тоді така монархія називається необмеженою або абсолютною. І навпаки, якщо верховна влада поділена між монархом й іншими органами, то така монархія називається обмеженою: наприклад станово-представницька монархія, конституційна монархія.

Республікою є така форма правління, за якої всі органи держави або обираються, або формуються загальнонаціональними представниками й установами.

Історично республіка виникла в античну епоху і як форма правління на сучасному етапі має домінуюче становище.

Республіки бувають президентські і парламентарні.

Визначальною ознакою президентської республіки є наявність у державі поста президента. Однак слід враховувати, що прези-

дент завжди є главою держави, але не завжди главою виконавчої влади. У зв'язку з цим президентською республіка може бути лише в тому випадку, коли президент в один і той же час є і главою держави, і главою виконавчої влади. У такому разі президент визначає курс держави і є відповідальним за всі її кроки в політичному, економічному, соціальному тощо напрямках.

У парламентарній республіці парламент у цілому визначає політику держави і несе відповідальність за її наслідки. Тут уряд формується парламентом із числа депутатів, що перемогли на виборах, від партій або партійних коаліцій. Його очолює обраний парламентом прем'єр-міністр. Уряд несе відповідальність перед парламентом. Що стосується президента як глави держави, то він у парламентарній республіці формально може наділятися значними повноваженнями, але в дійсності не чинить істотного впливу на хід політики. Його роль, як правило, номінальна.

Форма державного устрою — це територіальна організація держави. Розрізняють дві форми державного устрою: унітарну і федеративну.

Унітарною є така держава, яка в межах своїх кордонів не має ніяких державних утворень з тим чи іншим об'ємом компетенції, а це означає, що на її території існують тільки єдині вищі органи державної влади. Федеративною є така держава, територія якої диференційована на ряд відносно самостійних державних утворень. Державна влада тут розподілена між федеральними органами, які репрезентують державу в цілому, та органами автономії, що входять до федерації.

Крім федерації як союзної держави існує ще й конфедерація, що являє собою союз держав, створених для окремих обмежених цілей, наприклад, воєнних, економічних тощо.

Форма держави не вичерпується формою правління; говорячи про неї, слід мати на увазі й *політичний режим*, який можна визначити як сукупність засобів та методів реалізації владних відносин у суспільстві.

Найчастіше розрізняють три основні типи політичних режимів: тоталітарний, авторитарний і демократичний. Хоча існують ще й перехідні (проміжні) типи, що в цілому дає можливість дати приблизно таку їх класифікацію: тоталітарний, жорстко авторитарний, авторитарний, помірно авторитарний, обмежено демократичний, розгорнено демократичний (або просто демократичний), поступницько-демократичний (анархістський).

Демократичний режим — це організація владних відносин у суспільстві, ґрунтується на принципах демократії. Демократія

(буквально — народовладдя) — є таким способом організації соціальної взаємодії, який характеризується домінуванням керування над керуваними або ж рівністю сторін. Цей спосіб організації соціальної взаємодії є внутрішньо суперечливим і таким, що історично розвивається. Тому абсолютна демократія є абстракцією, адже реально демократія завжди виступає в певній формі, наприклад, у формі елітарної демократії чи масової демократії, котра може набути форми охлократії — влади натовпу. Це свідчить про реальну можливість наближення і перетворення демократії в її протилежність — авторитарність або тоталітарність.

Найбільш сприятливою соціальною основою для демократичного політичного режиму (розгорнутої демократії) виступає громадянське суспільство — суспільство економічно незалежних громадян власників. Демократичний режим функціонує на багатопартійній основі. Представницькі органи державної влади й самоврядування в ньому обираються шляхом загальної, рівних, прямих і таємних виборів. Тому вибори розглядаються як загальна форма участі громадян у політичному житті суспільства. У той же час вибори відбуваються на засадах конкурентної боротьби політичних партій, а результати виборів є індикатором їх популярності в суспільстві. Саме результати всезагальних виборів дають можливість певній партії або блоку партій набути статусу правлячої. Їх опоненти опиняються в офіційній і легітимній політичній опозиції.

За демократичним політичним режимом рішення приймаються, як правило, більшістю голосів. Однак характерною рисою розгорнутої демократії є забезпечення прав меншин. Загальнодержавні закони приймаються або референдумом, або вищим органом представницької влади — парламентом.

Демократичний політичний режим спирається на принцип розподілу влад — законодавчої, виконавчої й судової, що функціонують за системою взаємної противаги. Конституційно проголошується та юридично гарантується рівноправність громадян. Кожний громадянин має право критики влади і будь-яких її представників, судового розгляду їхніх незаконних дій. Права людини і громадянина за демократичного режиму розглядаються як вища цінність, а їх гарантування і забезпечення — як найважливіше завдання держави.

Авторитарний режим — це спосіб організації владних відносин у державі, побудований на принципах авторитарності, або форма політичного правління, за якої необмежена верховна влада належить одній особі — повновладному самодержавному правителю — й не контролюється будь-яким представницьким орга-

ном. Авторитарний режим виникає найчастіше в умовах радикальних соціально-економічних перетворень суспільства. Сам авторитарний режим втілює, відображає цю перехідність, носить на собі відбиток певної двоїстості. При цьому діють деякі демократичні елементи і структури: функціонує виборча система, відбувається боротьба політичних сил у парламенті, дозволена багатопартійність і та ін. Проте ці демократичні елементи жорстко обмежені. Політичні права громадян, суспільно-політичних рухів і політичних партій значно звужені, а їх діяльність певним чином регламентована, що в юридично-правовій сфері виявляється в переважанні законів дозвольного характеру над заборонними. Легальна опозиція здебільшого має чисто формальний характер. У той же час, на відміну від тоталітарного режиму, допускається дозване інакомислення й обмежена опозиція преси. Авторитарні режими, на відміну від тоталітарних, як показує світовий досвід, можуть еволюціонувати до демократичного режиму.

Тоталітарний режим (пов'язаний з поняттям «тоталітарність» від лат. *totalitas* — «цілісність, повнота») — форма організації владних відносин у суспільстві, державний лад, що здійснює абсолютний контроль над усіма сферами суспільного та індивідуального життя. Цим терміном найчастіше характеризують деспотичні режими, що утворилися у ХХ ст. (нацизм, «реальний соціалізм», ісламський фундаменталізм та ін.). Тоталітаризм відзначає повний (тотальний) контроль над усіма формами життєдіяльності суспільства і над життям кожної людини зокрема. У тоталітарному режимі відбувається поглинання державою суспільства й індивіда, цілковите відчуження громадян від індивідуальної духовної сфери в результаті її одержавлення. В умовах тоталітаризму зникає грань між політичною й неполітичною сферами життя, знищується будь-яка форма несанкціонованої життєдіяльності. Законом карається будь-яке інакомислення і забороняється будь-яка меншість. Громадсько-політичні організації та рухи, що формально існують, тотально регламентовані у своїй діяльності. Тоталітарний режим характеризується тотальною несвободою на відміну від пасивної несвободи за умов авторитарного режиму.

Тоталітарний режим здійснює монополію на політичну, економічну владу. Правляча партія, як правило, ототожнюється з державою й поглинає останню, що в кінцевому рахунку зумовлює кризу державних інститутів та державності. «Вождізм» стає атрибутом тоталітаризму, а терор — засобом внутрішньої політики тоталітарної держави. Партія-державна безпосередньо втручається в усі форми та види економічної діяльності, жорстко кон-

тролюючи та регламентуючи їх. Економіка, як і інші сфери суспільного життя, активно милітаризується. Монополізм поширюється й на засоби масової інформації, що і зміст і дозування для суспільства беруться під суворий контроль.

Тоталітарному режимові притаманна ідеократичність (дослівно — влада ідеї), незалежно від конкретного змісту цієї ідеї (націонал-соціалістична, комуністична, релігійна). Звідси — тотальна ідеологізація всього суспільного життя, включаючи науку, освіту, мистецтво, спорт тощо яка побудована на догматизованих принципах однієї офіційної ідеології й запереченні будь-якої іншої.

4.4. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Термін «політична культура» уперше було уведено до наукового обігу наприкінці XVIII століття видатним мислителем епохи Просвітництва німецьким філософом Й. Гердером.

Політична культура — це система політичних знань, уявлень, цінностей і відносин, що функціонують у суспільстві, а також передаються й відтворюються у процесі зміни поколінь. Її можна визначити як обумовлений історичними, соціально-економічними та політичними умовами якісний стан політичного життя суспільства, що відбиває рівень освоєння суб'єктом (суспільством, групою, особою) політичних відносин, цінностей і норм, ступінь соціокультурного розвитку людини та міру її активності в перетворенні політичної дійсності.

Політична культура включає в себе ті елементи й феномени суспільної свідомості (або — в більш широкому розумінні — духовної культури суспільства), котрі пов'язані з суспільно-політичними інститутами та процесами і впливають на формування, функціонування й розвиток державних та політичних інститутів, визначають напрямок політичного процесу в цілому й політичної поведінки широких мас населення зокрема. Значною мірою на політичну культуру суспільних суб'єктів впливають такі елементи духовної культури, як історична пам'ять, рівень зрілості етно-національної самосвідомості, психолого-ментальні риси тощо.

Політична система і політична культура перебувають у постійній взаємодії, взаємопереплетаются й не можуть існувати одна без однієї. Так, у тоталітарній політичній системі монопартиїному домінуванню відповідає в цілому моноідеологічна орієнтація політичної культури населення; в ліберально-демокра-

тичній політичній системі партійному плюралізмові відповідає плюралізм ідейно-політичних орієнтацій.

Таким чином, якщо на індивідуальному і груповому рівнях політична культура виступає як єдність культури політичного мислення, свідомості й поведінки, то на рівні суспільному вона має бути доповнена таким інтегральним елементом, як культура функціонування політичної системи та її складових й інституціональних структур. Тобто, політична культура — це свого роду матриця політичного життя, що відбиває діапазон, динамізм і суперечливість його розвитку.

Останнє означає, по-перше, що політична культура виступає показником рівня розвитку політичної дійсності в суспільстві, перебуваючи з останньою в діалектичному взаємозв'язку.

По-друге, політична культура є показником і критерієм оцінки рівня розвитку політичного життя суспільства.

По-третє, політична культура містить у собі як позитивні, так і негативні політичні явища й тенденції. Вона притаманна кожній державно-організованій людській спільності, але має різний зміст, рівень та ступень розвинутої. Виходячи з цього, політична культура може бути низькою, пасивною, демократичною, ліберальною, тоталітарною, авторитарною тощо.

По-четверте, політична культура свідчить про реальні можливості, напрямки, динаміку й характер політичних перетворень у суспільстві.

Політична культура виконує в суспільстві певні функції, основними серед яких можна вважати:

- нормативно-регулювальну, що спрямована на забезпечення злагодженого й стабільного функціонування політичної системи;
- комунікативну, суть якої полягає в тому, що через політичні традиції передаються зразки політичної поведінки;
- прогностичну, котра дозволяє на основі аналізу особливостей існуючої в суспільстві політичної культури, визначити певні тенденції розвитку політичної ситуації

Питання для самостійного опрацювання

1. Особливості та суперечності політичного устрою перехідного українського суспільства
2. Політика і право.

3. Проблема розв'язання суперечності між індивідом і суспільством у державі.
4. Реалізація основних властивостей держави в сучасному українському суспільстві.
5. Сутність України як правової і національної держави.
6. Проблема внутрішньої суперечності між громадянським суспільством і державою.
7. Правові основи вирішення проблеми державного устрою в сучасній Україні.
8. Характерні риси політичного режиму в перехідному українському суспільстві.
9. Місце політичної культури в структурі загальної культури суспільства.
10. Політична культура і правова культура.

Контрольні запитання

1. В чому полягає специфіка політики як форми соціальної діяльності?
2. Що таке політична система?
3. Назвіть основні функції політичної системи?
4. Яку структуру має політична система суспільства?
5. Назвіть основні властивості і функції держави?
6. На яких принципах будується правова держава?
7. Що таке національна держава?
8. Визначите сутнісні риси громадянського суспільства?
9. Назвіть основні форми правління і форми державного устрою?
10. Назвіть типи політичних режимів та визначить їх сутнісні риси?
11. Дайте визначення поняття «політична культура»?

Рекомендована література

1. *Алексеева Т. А.* Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти // Вопросы философии. — 1998. — № 7. — С. 58—66.
2. *Андреев С. С.* Политические системы и политическая организация общества // Социально-политические науки. — 1992. — № 1.
3. *Аристотель.* Политика. Соч. в 4 т. — М., 1983. — Т. 4. — Кн. 4, 5, 6.

4. Білодід Ю. М. Філософія. Український світоглядний акцент. Навч. пос. — К.: Кондор, 2006. — 358 с.
5. Влада і суспільство: проблеми взаємодії // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Запоріжжя: ЗІОІ МВС України, 2005. — 262 с.
6. Воронкова В. Г. Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть). — Запоріжжя, 2000. — 176 с.
7. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения, — М., 1990. — С. 644—707.
8. Гелей С. Д. Політико-правові системи світу: Навч. пос. — К.: Кондор, 2006. — 668 с.
9. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. — К.: Основи, 1993. — 125 с.
10. Игнатов А. Идолатрия государства // Вопросы философии. — 1998. — № 7. — С. 42—47.
11. Кудрядченко А. І. Політична історія України ХХ століття. — К.: Право, 2006. — 296 с.
12. Лисовий В. С. Культура — ідеологія — політика. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. — 352 с.
13. Лузан О. О. Політика і суспільство // Політологічні читання. — 1993. — № 1.
14. Люкс Л. Большевизм, фашизм, национал-социализм — родственные феномены? // Вопросы философии. — 1998. — № 7. — С. 48—57.
15. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование. — М.: Алгоритм, 2003. — 268 с.
16. Пойченко А. М. Політика: теорія і технології. — К., 1996. — С. 5—36.
17. Політичні структури та процеси в сучасній Україні. — К., 1995. — С. 7—321.
18. Політичні інститути та процеси в умовах трансформації українського суспільства / За ред. А. М. Пойченка. — К.: АСК, 2006. — 416 с.
19. Понтер К. Открытое общество и его враги. — М.: Феникс, 2006. — 800 с.
20. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. — К.: Інститут соціології НАН України, 2003. — 184 с.
21. Рікер Поль Ідеологія та утопія. — К.: Кондор, 2005. — 383 с.
22. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. — К., 1996. — С. 11—21; 45—69.
23. Социальная философия: Словарь / Под общ. ред. В. Е. Кемерова, Т. Х. Керимова. — М.: Академический проспект, 2003. — 560 с.
24. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства. — Запоріжжя, 2000. — С. 230 — 302.
25. Фадєєв В. Визначеність невизначеності: дрейф етноідентичності // Філософська думка. — 1998. — № 3. — С. 72—90.

I. Грецьке слово «політика»означає:

1. Вміння вести суперечку
2. Мистецтво управління державою
3. Боротьба за владу
4. Пошук компромісів
5. Вид спілкування

II. Політика найбільше пов'язана з:

1. Філософією
2. Економікою
3. Релігією
4. Наукою
5. Мораллю

III. Філософ, який вважав, що держава виникла внаслідок угоди (договору) між людьми:

1. Аристотель
2. Дюрінг
3. Ф. Енгельс
4. Т. Гоббс
5. О. Шпенглер

IV. Філософ, який вважав, що держава є інструментом насильства в руках пануючого класу:

1. Демокріт
2. Платон
3. К. Маркс
4. Ніцше
5. Фейєрбах

V. Яка з функцій не є державною:

1. Господарсько- організаційна
2. Управлінська
3. Соціальна
4. Освітня
5. Ілюзорно- компенсаторна

VI. Основними зовнішніми функціями держави є:

1. Екологічна
2. Дипломатична
3. Правоохоронна

4. Оборонна
5. Фіскальна

Дві відповіді правильні

VII. Термін «правова держава» уперше запропонований:

1. К. Марксом
2. Леніним
3. І. Кантом
4. Платоном
5. Ж.-Ж. Руссо

VIII. Форма правління, за якої державна влада представлена однією особою, яка обирається довічно:

1. Анархія
2. Республіка
3. Олігархія
4. Монархія

IX. Держава, яка в межах своїх кордонів не має ніяких державних утворень:

1. Федеративна
2. Волонтаристська
3. Монархічна
4. Авторитарна
5. Унітарна

X. Термін «політична культура» вперше введено до обігу:

1. Л. Фейєрбахом
2. К. Каутським
3. Й. Гердером
4. Вольтером
5. І. Франко

ОСНОВНІ СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ. ДУХОВНА СФЕРА ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

План

- 5.1. Сутність духовного життя суспільства.
- 5.2. Суспільна свідомість та її структура.
  - 5.2.1. Сутність поняття «суспільна свідомість».
  - 5.2.2. Рівні суспільної свідомості.
  - 5.2.3. Форми суспільної свідомості.

Основні поняття: духовна сфера, духовне життя суспільства, духовне виробництво, індивідуальна і суспільна свідомість, структура суспільної свідомості, буденно-практичний і теоретичний рівні суспільної свідомості, суспільна психологія і ідеологія, національна психологія, ментальність, менталітет, масова свідомість, форми суспільної свідомості, політична свідомість, правосвідомість, моральна свідомість, естетична свідомість, економічна свідомість, екологічна свідомість, релігійна свідомість.

5.1. СУТНІСТЬ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Духовна сфера охоплює сукупність усіх духовних феноменів, що існують у суспільстві і складають його духовне життя. *Духовне життя суспільства* — це надзвичайно широке поняття, що включає в себе багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей; це сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини. Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального (сукупність ідей, поглядів, гіпотез, теорій) разом з його носіями — соціальними суб'єктами — індивідами, соціальними групами, народами, етносами. У цьому плані доречно говорити про особисте духовне життя окремої людини, її індивідуальний духовний світ, духовне життя того чи іншого соціального суб'єкта — народу, етносу, чи про духовне життя суспільства в

цілому. Основу духовного життя суспільства становить духовний світ людини — її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Разом із тим духовний світ окремої людини, індивідуальності неможливий поза духовним життям суспільства. Тому духовне життя — це завжди діалектична єдність індивідуального та суспільного, що функціонує як індивідуально-суспільне.

Духовне життя суспільства включає в себе такі складові: духовне виробництво, суспільну свідомість і духовну культуру.

Духовне виробництво являє собою процес виробництва духовних феноменів. Як і в суспільному виробництві, до структури духовного виробництва крім безпосереднього виробництва, входять споживання, обмін та розподіл продукту духовної діяльності. Духовне виробництво здійснюється в нерозривному взаємозв'язку з іншими видами суспільного виробництва. Як надзвичайно важлива складова суспільного виробництва духовне виробництво — це формування духовних потреб людей, насамперед виробництво суспільної свідомості. Суспільна свідомість виступає як сукупність ідеальних форм (понять, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), які охоплюють і відтворюють суспільне буття, вони вироблені людством у процесі освоєння природи й соціальної історії.

Суспільна свідомість діалектично пов'язана з суспільним буттям (матеріальною сферою життя суспільства), виступаючи разом з останнім двома сторонами суспільного процесу як єдиного цілого. Їх співвідношення завжди посідало важливе місце в різних філософських системах, в котрих найчастіше надавалися переваги одній зі сторін. Різноманітні ідеалістичні вчення обґрунтовували думку про пріоритет духовного над матеріальним. Марксистська традиція виходила з тези, що суспільне буття визначає суспільну свідомість, а не навпаки. Але будь-яка абсолютизація значення суспільного буття чи суспільної свідомості з погляду теоретичного не виправдана. Життєдіяльність суспільства — це завжди складний, суперечливий процес органічної єдності матеріального й духовного, ідеального, що взаємодоповнюють один одного, постаючи одночасно як відносно самостійні явища.

5.2. СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ ТА ЇЇ СТРУКТУРА

5.2.1. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ»

Визначення суті суспільної свідомості перш за все потребує з'ясування питання про її носія, що виходить на проблему співвідношення індивідуальної та суспільної свідомості. Оскільки

ки суспільна свідомість — це феномен, що є соціально обумовленим не тільки за механізмом свого зародження і протікання, але й за характером свого буття та історичної місії, вона повинна розглядатися як атрибут суспільства. Це особливий вид реальності, котрий може бути зіставлений з буттям суспільства. Суспільна свідомість перебуває в системі «людина — діяльність — спілкування — суспільство — історія — мова — культура». І все це перебуває в динаміці розвитку та функціонування, в процесі постійного залучення поколінь людей, що постійно виникають, до скарбів історії. Мозок індивіда не був би спроможним мислити поза межами людства, історії, суспільства. Адже усвідомлення світу людиною відбувається в умовах її суспільного життя, ідеї, що виникають у свідомості індивіда, висловлюються ним у процесі комунікації й фіксуються в мові, що виводить індивідуальну свідомість на рівень суспільного буття. Свідомість індивіда народжується і вмирає разом із ним; у системі суспільства вона набуває свого роду безсмертя, стаючи частинкою загальної духовної культури суспільства. Рівень же розвитку духовної культури, у свою чергу, стає основою формування кожної індивідуальної свідомості.

Це свідчить про складний, діалектичний характер співвідношення між індивідуальною й суспільною свідомістю. Суспільна свідомість є надособистісною, але це не означає, що вона позаособистісна. Разом із тим суспільна свідомість — це не кількісна сума індивідуальних свідомостей, а якісно нова іпостась. Внутрішньо вона являє собою особливо організовану ідеально-об'єктивну дійсність, з вимогами й волею котрої індивід змушений рахуватися так само, як він рахується з природними явищами. Водночас, суспільна свідомість не існує для індивіда як зовнішня фатальна сила, що повністю підпорядковує собі індивідуальну свідомість: навпаки, кожен з індивідів протистоїть їй, і в той же час кожен із них по-різному (залежно від особистісних, індивідуальних рис) вбирає в себе цю силу, по-різному реагує на неї, по-різному впливає на суспільну свідомість. Кожна індивідуальна свідомість має також власні джерела розвитку, тому кожна особистість, незважаючи на своє існування в межах спільної людської культури, є унікальною.

Свідомість не може бути зведеною лише до особистісної форми свого буття. Носіями суспільної свідомості є не тільки індивіди, але й соціальні групи, суспільство в цілому. Володіючи об'єктивною природою та внутрішніми законами розвитку, суспільна свідомість може як відставати, так і випереджати буття в

межах закономірного для даного суспільства еволюційного процесу. У цьому плані суспільна свідомість може відігравати або роль активного стимулятора суспільного прогресу, або ж роль механізму його гальмування; перетворювальна сила суспільної свідомості спроможна впливати на все буття в цілому

Суспільна свідомість є надзвичайно складним явищем, що має динамічну, складну структуру, яка зумовлюється структурою суспільного буття. У структурі суспільної свідомості як певної цілісності виділяють рівні та форми, що тісно пов'язані між собою.

5.2.2. Рівні суспільної свідомості

До рівнів суспільної свідомості належать буденно-практична й теоретична свідомість, а також суспільна психологія та ідеологія. Їх функціонування зумовлене суперечливим характером об'єктивної дійсності, що відповідним чином відбивається в суспільній свідомості, визначаючи різну міру відображення логічної систематизованості й узагальнення буття, глибини його пізнання, а також ступеня включеності у сферу практичної діяльності людини.

Розділення суспільної свідомості на *буденно-практичний і теоретичний рівні* ґрунтується на протиставленні, з одного боку, життєво-практичного, несистематизованого і разом з тим цілісного життєрозуміння, а з другого — того складу ідей, котрі піддалися творчій переробці й раціональній систематизації. Такий розподіл знаходить місце у всіх формах суспільної свідомості, причому відношення між цими рівнями не є однозначними.

Специфіка буденно-практичного та теоретичного рівнів суспільної свідомості не означає їх неповноцінності: навпаки, ці специфічні риси визначають сильні сторони кожного з рівнів, дозволяючи збагатити, конкретизувати істинність знань про об'єкт пізнання. Так, *буденно-практична* свідомість охоплює об'єкт відображення, як правило, з неприхованої, зовнішньої сторони і, на відміну від теоретичної свідомості, володіє більш широким, цілісним і повним знанням про об'єкт. Цілісність свідомості — один з головних показників її життєстійкості. Можна не володіти жодною з теоретичних або філософських систем і не відчувати психологічних незручностей, якщо буденно-практичній свідомості притаманна внутрішня безконфліктність і гармонійність. З іншого боку, навіть висококваліфікований фахівець з високим рівнем професійних знань у своїй галузі не може обійтися без цілісно-

синтетичних поглядів на світ. Інакше його свідомість буде відчувати дискомфорт. На теоретичному рівні в його сучасному розвитку синтетична цілісність може бути забезпеченою лише філософським світоглядом, що не принижує ролі несистематизованих знань. Крім того, буденно-практична свідомість ближче, ніж її теоретичні форми, до безпосередньої дійсності життя. Тому в ній повніше відображена специфіка ситуації разом з усіма її конкретними деталями.

Натомість *теоретична свідомість* є більш глибокою, обґрунтованою за змістом знань. Теоретичний рівень суспільної свідомості виходить за межі емпіричних умов буття людей і піднімається до рівня раціонально-систематизованого осмислення об'єктів пізнання. Він намагається охопити об'єкт відображення з середини, виявити саму суть явищ об'єктивної дійсності й виступає у вигляді систематизованих поглядів. Теоретична свідомість дає змогу розкрити закономірні тенденції функціонування та розвитку тих чи інших об'єктів пізнання, виявити найбільш суттєві риси природних, соціальних і духовних процесів.

Це зумовлює тісний діалектичний зв'язок між названими рівнями суспільної свідомості. Оскільки буденно-практичне знання є первинною формою розуміння суспільством соціального і природного світу, формою, котра має об'єктивну обумовленість у самій природі людини, то й теоретична свідомість ґрунтується на буденно-практичному рівні суспільної свідомості, постійно підживлюючись новими проблемами, що виникають у межах буденно-практичної діяльності людей і потребують поглибленого вивчення. У свою чергу, буденно-практична свідомість безперервно еволюціонує, ускладнюється, оновлюється новими знаннями, набуваючи внутрішньо динамічного характеру. Розвиток буденно-практичної свідомості здійснюється під впливом суперечливих процесів, що відбуваються в навколишньому середовищі. На сучасному рівні це зумовлюється включенням людини у складні загальноцивілізаційні й конкретно-суспільні процеси, що характеризуються пошуками шляхів розв'язання економічних, соціально-політичних, екологічних суперечностей локального і світового масштабу, актуалізацією процесу національної самоідентифікації, трансформацією і утвердженням нової системи цінностей тощо. Проникнення елементів нового знання про світ у буденно-практичну свідомість веде до певної її теоретизації, що означає наявність впливу на неї теоретичної свідомості.

Суспільна психологія та ідеологія виступають частковими аналогами буденно-практичної й теоретичної свідомості. Суспі-

льна психологія являє собою сукупність поглядів, почуттів, емоцій, настроїв, звичок, традицій, звичаїв, що виникають у людей під впливом безпосередніх умов їх життєдіяльності через призму їх повсякденних інтересів. Вона проявляється як безпосередня реакція на умови життя людини, є першим ступенем чуттєвого сприйняття всієї багатогранності суспільного буття. Як первинна сфера суспільної творчості, суспільна психологія відображає об'єктивну дійсність, зазвичай суперечливо, тому часто вона виступає як стихійна, консервативна основа збереження і закріплення стереотипів минулого у свідомості людей. Однак, хоча в суспільній психології досить вагомий елемент стихійності, зводить її виключно до сфери стихійного регулювання невинправдано.

В умовах формування націй і національних держав доречно привертати увагу на тісний зв'язок суспільної психології з національною психологією. Поняття «національна психологія», якому в європейській філософії активну увагу приділяли Кант, Юм, Гельвецій, Фіхте, Гердер, Спіноза, а у вітчизняній — П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, Д. Чижевський, В. Янів, О. Кульчицький, І. Мірчук, робить акцент на специфіці психологічних реакцій на суспільне буття конкретного національно організованого суспільства. Феноменом, що історично є більш раннім у порівнянні з національною психологією, виступає етнічна психологія, роль котру в структурі суспільної свідомості й сьогодні залишається актуальною. Якісна відмінність національної психології від етнічної полягає в тому, що національна психологія має набагато складнішу структуру, ніж етнічна. Якщо сферу етнічної психології складають почуття, настрої, переживання, емоції, що проявляються через психологічний стан певного етносу, то національна психологія включає більш складні структурні елементи — такі, як національний характер, національна самосвідомість, національні почуття, національний темперамент. У структурі національної психології провідним елементом є *національний характер*. Останній являє собою відносно стійку сукупність історично сформованих психологічних рис, притаманних представникам конкретної нації. Ці риси знаходять прояв у ціннісному ставленні до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах. Національний характер завжди існує як специфічна сукупність і форма взаємодії психологічних елементів загальнолюдського й національноособливого. На формування рис національного характеру важливі впливи мають соціальні, економічні, географічні, історичні фактори. Зі змінами обставин

існування нації змінюються й риси національного характеру. Однак зміна їх відбувається не так швидко, як зміна національного буття.

Крім поняття «національний характер», нерідко часто вживають поняття «менталітет» і «ментальність», які також значною мірою визначають стан суспільної психології, зумовлений соціокультурними особливостями історичного розвитку конкретної соціальної спільності. Поняття «ментальність» близьке до поняття «менталітет», щоправда, питання їх остаточного визначення залишається відкритим через недостатню розробленість цієї проблеми у вітчизняній науці). Тому і менталітет, і ментальність часто використовується як взаємозамінні поняття, хоча очевидно, що вони мають свої специфічні особливості. Наприклад, М. Пірен, В. Нестеренко пропонують повністю розділити поняття «менталітет» і «ментальність», що, у принципі, знаходить відображення у змісті певних дефініцій названих понять. Так, за досить поширеним визначенням, «менталітет — це родова пам'ять, що ґрунтується на синтезі природної та соціальної програм успадкування. Менталітет як морфологічний орган містить у собі в перетвореному, а точніше, суб'єктивованому вигляді все онтологічне багатство першої і другої природи. У функціональному аспекті — це система колективних норм соціальних реакцій групи, етносу, нації, народу та ін...» (В. Бех).

Ментальність же в найбільш поширеному розумінні — це полісемантичне поняття для визначення рівнів мислення, що не обмежується сферою усвідомленого. У більш конкретному плані ментальність зазвичай розглядають як особливий стиль світосприйняття тієї чи іншої людської спільності, ансамбль установок, моделей і стереотипів поведінки, емоцій, настроїв, що презентують спосіб життя людей, заломлений у їх уявленнях про себе та своє місце в умовах життєдіяльності, які складаються об'єктивно.

Діалектика розвитку суспільної свідомості полягає в суперечливому переході суспільної психології в ідеологію, спонукаючи тим самим до якісних змін у ній (суспільній свідомості). Якщо суспільна психологія постає як чуттєвий бік духовних цінностей людей, суспільної свідомості, безпосередньо відображає буття людей, як правило, у стихійній, несистематизованій формі, фіксує не глибинні, а лише зовнішні сторони людської діяльності, то *ідеологія* являє собою якісно інший рівень відображення суспільного буття. Як частковий аналог теоретичного рівня суспільної свідомості вона виступає вищим

науково-теоретичним рівнем духовних цінностей. Під ідеологією слід розуміти конкретно-історичну форму свідомості й самосвідомості певної соціальної групи, що ґрунтується на специфічних світоглядних уявленнях і прийнятій у групі системі цінностей. Звичайно вона будується у вигляді логічно-систематизованих положень, котрі відображають раціонально-ірраціональне сприйняття членами певної групи суттєвих сторін соціальної дійсності, формують цілісне об'єктивно-суб'єктивне уявлення про навколишнє середовище крізь призму власних значимих інтересів і використовується для обґрунтування необхідності та здійснення активного впливу на існуючу дійсність з метою пристосування її до своїх потреб.

Виходячи з наведеного визначення ідеології, необхідно звернути увагу передусім на такі її основні властивості, як: а) залежність від корінних інтересів певних соціальних груп; б) спроможність до мінливості змісту і форм ідеології разом із змінами конкретно-історичних умов існування суспільства; в) логічно-систематизовану форму функціонування; г) активний характер, що пов'язаний з можливістю цілеспрямованого використання ідеології для впливу на соціальну дійсність.

Ставлення до феномена ідеології та її ролі в суспільних процесах не є однаковим у різні періоди історичного розвитку суспільства і людства. Звичайно, активізація уваги до ідеології, її природи, сутності, домінуючих форм, ступеня впливу на різні сторони соціального життя тощо стає особливо помітною в перехідні, кризові періоди розвитку суспільства, коли найбільшою мірою актуалізується проблема соціального самовизначення, вибору моделі соціального майбутнього. Це цілком відповідає сучасному станові перехідного українського суспільства. Адже саме сьогодні, незважаючи на активні спроби подолання загальної кризи й певні позитивні результати в цьому напрямку, негативні явища продовжують зберігатися в усіх основних сферах суспільного життя. Вони знаходять конкретні прояви і в непродуктивності суспільного виробництва, і неефективності функціонування державних інститутів та системи управління, і не сформованості соціальної структури суспільства, і відсутності тієї політичної сили, котра була б спроможна відверто виступити з загальносуспільною програмою соціальних перетворень в Україні, і падінні загальної культури, духовності, моралі. Однією з головних причин подібних негативних проявів слід вважати відсутність у суспільстві чітких світоглядних орієнтирів, невизначеність реальної ідеології подальшого розвитку держави.

Справді, перехід до нового стану суспільства потребує нової системи мислення та нової системи оцінок себе й навколишнього світу, нового розуміння цінності та ефективності різних стратегій виживання, бажаних і заохочуваних суспільством якостей, котрі б принципово відрізнялися від тих, що були раніше. Сучасне українське суспільство опинилося перед необхідністю глибокого переосмислення тих соціальних подій, що відбулись і відбуваються в світі, та формулювання адекватних змісту цих подій категорій і логічних конструктів.

Отже, нагально необхідним є пошук відповідних характерові сучасних реалій ідеологічних еквівалентів. Труднощі на цьому шляху зумовлені тим, що в кожному суспільстві залежно від особливостей розгортання соціокультурних процесів, котрі здійснюють своєрідний вплив на процес трансформації й формування суб'єктів ідеологічних відносин, генерується та утверджується або якась домінуюча форма ідеології зі своїми специфічними ознаками, або ж специфічна сукупність ідеологічних течій, особливості розв'язання суперечностей між якими чи характер протистояння яких визначають ідеологічну сутність цього суспільства. Як свідчить суспільно-історична практика, жодна ідеологічна доктрина не є універсальною. Будь-яка з них формується в конкретно-історичних, конкретно-соціальних умовах і не може в незмінному вигляді застосовуватися до інших історичних та соціальних умов: вона обов'язково зазнає змін або ж суттєво трансформується в іноісторичному, інокультурному середовищі під впливом певних етно-національних особливостей, сукупності мінливих об'єктивних і суб'єктивних обставин тощо. А це призводить до виникнення нових форм ідеології або змістовної трансформації вже відомих.

Процес ідеологічних переорієнтацій, що відбувається в перехідному українському суспільстві, ставить ряд складних питань практичного й теоретико-методологічного характеру. Це стосується насамперед вибору теоретичної моделі та політико-ідеологічних заходів щодо перетворення одержавленого суспільства на демократичну країну з плюралістичним політичним устроєм та економікою вільного ринку. Не менш важливим є також питання визначення й чіткого теоретичного та ідеологічного обґрунтування тривалості перехідного процесу. Розв'язання названих проблем ускладнюється ще й необхідністю подолання світоглядно-ідеологічних стереотипів, сформованих і закріплених на рівні суспільної свідомості українського народу в попередні часи української історії, особливо радянської доби.

В умовах руйнації тоталітаризму й розвитку демократичних інститутів Україна опинилася в тому стані, коли, з одного боку, в суспільстві почався бурхливий процес формування різноманітних ідеологічних течій, проте, з іншого — збереглися традиції попередньої ідеологічної орієнтації. Результатом стала не тільки поліідеологічність соціального простору країни, яка являє собою механічну сукупність різноспрямованих ідеологічних напрямків і течій, але й неспроможність українського суспільства знайти адекватну своїм соціальним прагненням ідеологічну доктрину. Це знайшло відображення, зокрема, у спробах зорієнтувати українське суспільство спочатку на націонал-демократичні, потім на ліберал-демократичні принципи. Однак суттєвої згоди стосовно того, яким бути сучасному та майбутньому українському суспільству у плані політичної й економічної його організації, а точніше, на основі яких ідеологічних принципів воно повинно будуватися, поки що немає. Очевидно, що йдеться не про уніфікацію світоглядно-ідеологічних уявлень у суспільстві, а про, якщо не досягнення їх єдності, то, принаймні, знаходження консенсусу стосовно принципових моментів суспільного й державного устрою та вибору стратегічного напрямку розвитку України, що має відношення до проблеми державної ідеології. Однак державна ідеологія повинна здійснюватись у правовому полі, котре забезпечує реальне існування плюралізму ідеологічних орієнтацій різноманітних суб'єктів ідеологічних відносин.

При всіх відмінностях між соціальною психологією та ідеологією їх формування має здійснюватися в органічній єдності, оскільки межа між ними дуже відносна й передбачає взаємопроникнення їх одна в одну. А тому в розвитку суспільної свідомості конче необхідним є врахування особливостей функціонування як психологічних, так і ідеологічних моментів, оскільки прорахунки в цій сфері здатні привести до незворотних негативних процесів що позначаються на стані духовної культури в суспільстві.

Важливе місце у структурі суспільної свідомості належить *масовій свідомості*. Масова свідомість є елементом суспільної свідомості, що пов'язаний з діяльністю особливого роду соціальної спільності — мас, і виступає як складний ідеолого-психологічний феномен, котрий містить у собі сукупність різноманітних поширених у масі поглядів, уявлень, думок, настроїв, оцінок, норм, почуттів. Цей феномен характеризується суперечливістю, здатністю, з одного боку, до швидких та необґрунтованих самозмін стосовно одних подій, і в той же час — до консерватизму і традиціоналізму — стосовно інших. Масова свідо-

мість — це широка сукупність ідей, уявлень, ілюзій, почуттів, настроїв, що виробились у процесі спілкування людей між собою, й відбивають усі без винятку сторони життя суспільства, доступні масам і здатні викликати їх інтерес. За змістом масова свідомість не збігається з громадською свідомістю, а є значно вужчою: за її межами опиняються групові, спеціалізовані форми засвоєння дійсності. Масова свідомість виникає й формується у процесі масовізації різноманітних засобів життєдіяльності людей, що породжує однакові або подібні прагнення, інтереси, запити, навички, оцінки. У той же час дія безпосередніх умов та форм буття закріплюється й набуває подальшого розвитку у виробництві та поширенні відповідних видів масової культури, пов'язаних передусім з функціонуванням засобів масової комунікації. За їх допомогою інтереси, потреби, прагнення мас оформлюються у вигляді серії одних і тих самих образів дійсності, засобів пізнавальної діяльності та моделей поведінки. Можна виділити декілька основних станів масової свідомості:

- сукупність уявлень, знань про дійсність;
- сукупність оцінок дійсності, що співпадає з громадською думкою;
- сукупність ціннісних орієнтацій, установок і нормативних уявлень, що говорить про готовність мас діяти тим чи іншим чином;
- сукупність емоційних переживань, що знаходить вираження в існуванні в кожний момент життя суспільства громадських настроїв тощо.

5.2.3. ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Форми суспільної свідомості функціонують у діапазоні названих рівнів суспільної свідомості. Оскільки суспільна свідомість у ході історичного розвитку суспільного буття постійно ускладнюється, то й класифікація її форм передбачає подальше розширення. Серед форм суспільної свідомості, що в цілому відповідають характерові сучасного духовного життя, можна виділити такі: філософія, політична свідомість, правосвідомість, мораль, естетична свідомість, економічна свідомість, екологічна свідомість, релігійна свідомість, наука. Крім філософії, всі форми суспільної свідомості умовно можна поділити на дві групи. До першої належать політична свідомість, правосвідомість, економічна свідомість, мораль, в основі яких лежить система відносин «суб'єкт — суб'єкт». До другої — естетична свідомість, релігійна

свідомість, екологічна свідомість, наука, загальним стрижнем яких виступає відношення «суб'єкт — об'єкт», тобто різноманітні форми відображення людською свідомістю складних взаємовідносин людини зі світом. Щоправда, кордони між названими групами не завжди чітко визначаються й нерідко є умовними. Певною мірою це стосується й до кордонів між формами суспільної свідомості. Разом із тим, кожна форма суспільної свідомості володіє специфічними, відносно стійкими рисами, які характеризують особливості відображення суспільною свідомістю конкретної системи суб'єкт-суб'єктних або суб'єкт-об'єктних зв'язків та відносин, властивих суспільному буттю. Останнє і змушує розглядати кожну з названих форм суспільної свідомості окремо.

Політична свідомість — це форма суспільної свідомості, в якій відображається сфера політичного життя суспільства в ідеях, поглядах, уявленнях, традиціях, соціально-політичних почуттях тощо. Основу політичного життя суспільства складають відносини між суспільними суб'єктами стосовно держави та політичної влади, котрі забезпечують умови для їх (суб'єктів) політичної, економічної та культурної самореалізації. Суб'єктом політичної свідомості може бути соціальна група або клас, нація, народ, суспільство в цілому, але конкретним носієм завжди є конкретна людина як представник певного соціального утворення.

Політична свідомість є невід'ємною від політичної поведінки та політичної діяльності. До останніх належать: поведінка, пов'язана з використанням влади або з намаганням вплинути на державу, участь в індивідуальних, групових та масових політичних акціях, дії законодавця та урядовця, критика дій посадових осіб чи політичних інституцій, створення політичних партій, участь у виборах, лобіювання й інші різновиди тиску на державу. У такому разі можна також розрізнити поведінку або діяльність окремих осіб, верств чи всього суспільства («масова політична свідомість») та поведінку й діяльність політиків-професіоналів. В основі політичної поведінки лежить причинна зумовленість і мотиви. Мотиви дій — це так чи інакше усвідомлені індивідом чи колективом спонуки до дій. Мотивами політичної поведінки можуть бути інстинкти, упередження, стереотипи, потреби, раціонально осмислені політичні ідеї та ідеали тощо. Характер політичної діяльності прямо залежить від рівня розвитку політичної свідомості суб'єкта політичних відносин, однак і сам цей характер надає особливості політичній свідомості суб'єкта. Так, політична свідомість суспільства — це розуміння суспільством самого себе як політичної цілісності, а також завдань щодо

збереження, укріплення та зміцнення цієї цілісності на основі відповідних внутрішньо- й зовнішньополітичних заходів. У реальному житті політична свідомість суспільства (як і інших суб'єктів) виступає як сукупність відповідних знань та оцінок. У такій якості вона може розглядатись як макрохарактеристика духовних явищ політичного життя суспільства, що уособлює єдність гносеологічних, онтологічних і функціональних аспектів. Тим самим політична свідомість суспільства відображає певний рівень, на якому ґрунтується здатність будь-якого суспільного суб'єкта політичних відносин відображати політичні об'єкти, оцінювати характер політичної влади і в кінцевому рахунку формувати власну систему політичних поглядів.

Разом із тим політична свідомість суспільства є внутрішньо неоднорідною, оскільки вона охоплює сферу відносин усіх соціальних груп, класів, шарів до держави і влади, а також галузь взаємодій між усіма суб'єктами політичних відносин. Політична оцінка дійсності залежить від конкретного становища, яке займає носій цієї оцінки (індивід, соціальна група, клас) у цьому суспільстві. Адже це становище визначає й відповідне ставлення до держави і влади, а суть і організація державної влади — одна з центральних проблем політичного мислення.

Політична свідомість ґрунтується на політичних інтересах. Останні за своєю природою об'єктивні й тому торкаються як кожної людини, так і кожного соціально-групового утворення, виступаючи при цьому в завуальованій або відкритій формі. По суті життя будь-якого суспільства насичене політичними інтересами, які концентрують у собі гострі соціальні проблеми. Саме політичні інтереси найчастіше є стрижнем усіх суспільно активних об'єднань і тим більше соціальних конфліктів. У цій боротьбі все — і наука, і мистецтво, і релігія, і філософія — може стати об'єктом політичної свідомості. Таким чином не тільки соціально-економічне, але й духовне життя суспільства перебуває в залежності від політичних інтересів.

Розуміння політичної свідомості як сукупності духовних явищ, що відображають внутрішні й зовнішні процеси функціонування держави та інших політичних інститутів і структур суспільства, дає змогу виділити декілька основних елементів у її структурі:

- 1) політична психологія (психологічні установки, традиції, переконання та політичні емоції, настрої, почуття, думки);
- 2) політична ідеологія (політичні теорії, ідеї, стереотипи мислення);

3) політичні знання й оцінки суб'єктом політичної діяльності потреб та інтересів різних суспільних груп і об'єднань;

4) політична свідомість окремих суб'єктів політичних відносин (партій, мас, певних верств населення тощо);

5) політична самосвідомість.

Політична свідомість перебуває в діалектичному взаємозв'язку з політичною системою в цілому. Сутність цього взаємозв'язку полягає в наступному. Політична система як відображення економічних відносин та соціокультурних особливостей суспільства формується водночас з політичною свідомістю і на її основі, справляючи на неї зворотній вплив, який виявляється у трьох основних аспектах.

По-перше, політична система культивує ту політичну свідомість, котра забезпечує її функціонування

По-друге, політична свідомість прагне не допустити політичних поглядів, ідей та уявлень, що суперечать їй або розкладають її цільові, структурні й ціннісні елементи.

По-третє, політична система спрямовує характер розвитку такої політичної системи, що відповідає її цілям.

Існує три основні функціональні рівні політичної свідомості в політичній системі: державний, теоретичний та буденний (масово-політичний), що мають свої специфічні риси і в той же час тісно пов'язані між собою та певним чином взаємовпливають один на одного.

Розробка та обґрунтування офіційної політики здійснюється насамперед на державному рівні політичної свідомості, головною особливістю котрій є відображення загального інтересу правлячих політичних сил і водночас пристосування інтересів мас, суспільної думки до політики. Державна політична свідомість регулює політичні відносини шляхом вироблення різних законопроектів, програм, рішень, конституцій, поправок до їх статей тощо. Найбільш повно і послідовно вона виявляється у захисті існуючих політичних порядків і принципів управління.

Теоретичний рівень політичної свідомості відображає постійний процес формування й обґрунтування політичних ідеалів та цінностей, політичних потреб та інтересів переважно тими суб'єктами політичних відносин, що спромоглися піднятися до відповідного рівня своєї політичної зрілості.

Масова політична свідомість виражає опосередковано рівень і зміст потреб людей, а також характер їх знань про політичну систему — як тих, котрі вироблені різними ідеологами, так і тих, що здобуті практикою масових соціальних груп. На масову політич-

ну свідомість впливає багато чинників політичної системи: це і курс керівної партії, або блоку партій, і тактико-стратегічна діяльність політичної влади, і характер соціальних зрушень, і особливості конкретно-політичної ситуації тощо.

При цьому, якщо говорити про взаємозв'язок владнопартійної і масової політичної свідомості, то тут можна виділити різні варіанти. Діаметрально протилежними серед них є два. Перший — коли те, що теоретично і практично в діяльності тієї чи іншої партії віджило, але довго залишається актуальним для політичної свідомості мас. Другий — коли політична свідомість вимагає певного теоретичного обґрунтування та прийняття відповідних дій на партійному рівні, але партійна політична свідомість ще не відповідає політичним обставинам.

Політична свідомість відображає свідомо й цілеспрямовано регульовані політичні процеси, відносини, а тому тісно пов'язана з політикою. Політична свідомість пронизує все життя суспільства, справляючи вагомий вплив на його розвиток. Але цей вплив неможливий без здійснення глибоких змін у самій політичній свідомості.

В умовах формування демократичних відносин та подолання наслідків тоталітарної системи, є характерними для пострадянських країн, процес формування політичної свідомості має здійснюватися в напрямку утвердження нового політичного мислення, яке змушує подолати застарілі політико-ідеологічні стереотипи й догми. Воно повинно будуватися з урахуванням нових моментів, що відображають специфіку власного національного життя й тенденції, властиві сучасному світові. Особливого значення набуває переосмислення ролі особистості в політичному процесі, котра повинна сприйматися не як засіб, а як мета й вища цінність за будь-яких політичних перетворень у суспільстві.

Розвиток політичної свідомості має суперечливий характер. Це зумовлюється наявністю в суспільстві як прогресивних, так і реакційних суб'єктів політичних відносин, чия політична свідомість і політична діяльність має діаметрально протилежну спрямованість у системі «прогрес — регрес». Крім того, характер завдань щодо політичних перетворень у суспільстві часто не відповідає рівню активності політичної свідомості, її зрілості, відповідності потребам конкретного політичного моменту, що знаходить прояв як у відсутності психологічної готовності основної маси населення до політичних змін, так і в несформованості політико-ідеологічних форм, адекватних потребам часу.

На рівень політичної свідомості впливає сукупність різноманітних знань — економічних, політологічних, юридичних, філософських, історичних тощо. Це свідчить про тісний зв'язок між політичною свідомістю та іншими формами суспільної свідомості, передусім економічною, моральною і правовою.

Економічна свідомість є формою суспільної свідомості, яка відображає економічні відносини, економічну діяльність, що відбувається в суспільстві. Вона являє собою сукупність ідей, поглядів, учень, установок, методів щодо організації економічної діяльності та усвідомлення місця того чи іншого суб'єкта в системі економічних відносин. Економічна свідомість включає в себе буденно-практичний і теоретичний рівні. Буденний рівень економічної свідомості формується у ході практичного освоєння економічних відносин, що домінують у суспільстві. Він має органічний зв'язок із суспільною психологією й виступає у вигляді різноманітних психологічних переживань, реакцій, настанов тощо. суб'єктів економічних відносин щодо різних складових економічної діяльності й передусім за все самої праці. Значною мірою це пов'язане з історично сформованими культурними та виробничими традиціями, але цей рівень економічної свідомості має тенденцію до поступових змін у процесі реальних змін умов суспільного життя. Теоретичний рівень економічної свідомості існує як сукупність різноманітних економічних ідей, концепцій, теорій щодо організації економічного життя в суспільстві. У той же час він містить у собі не тільки елементи систематизованих науково-економічних знань, але й завжди пов'язаний з певною формою політичної ідеології, яка обґрунтовує ставлення того чи іншого соціального суб'єкта до конкретної системи економічних відносин, до власного розуміння свого місця в цій системі.

У структурі економічної свідомості можна виділити декілька основних елементів:

- економічні почуття;
- економічне мислення;
- економічна діловитість;
- економічна культура;
- сприйняття і відношення до власності;
- почуття економічного менеджерства;
- спроможність щодо розв'язання економічних суперечностей і криз.

Економічна свідомість тісно пов'язана з політичною свідомістю та правосвідомістю, а через них — з політикою і правом. Політика як найважливіший вид людської діяльності, безпосередньо або

опосередковано завжди торкається сфери глибинних економічних інтересів соціальних суб'єктів. Важливою складовою економічної свідомості є ставлення до економічної системи та форм власності. Особливого значення набуває зв'язок економічної свідомості з економічними інтересами держави, національною пріоритетністю цих інтересів, що є надзвичайно актуальним моментом розвитку суспільної свідомості в умовах активного державо- і націотворчого процесу. Уявлення про економіку як про чіткий механізм, в якому навіть незначні зміни призводять до економічних переміщень, що часто відбувається в умовах ринкових відносин, потребує усвідомлення ролі права як тієї основи, на якій відбувається ефективне регулювання економічними процесами в державі. Значна роль тут належить удосконаленню юридично правової бази, здатної забезпечити відповідні умови для подолання кризових економічних явищ та боротьби з економічною злочинністю.

Моральна свідомість — це основна ціннісна форма суспільної свідомості, в котрій знаходять відображення соціальні нормативи й оцінки людської діяльності. На відміну від політичної свідомості, де відображаються принципи взаємовідносин соціальних груп, і від правосвідомості, в якій людська особистість ставиться до суспільства як до позаособистісної узагальненої соціальної сили, моральна свідомість відображає стосунки між особистостями та ті позиції, з яких людина оцінює своє власне «Я». Формування моральної свідомості обумовлене об'єктивною необхідністю регуляції міжособистісних відносин та спільної діяльності людей у найрізноманітніших сферах їх суспільного буття.

Мораль як форма суспільної свідомості являє собою систему, що складається з етичних поглядів, ідей і концепцій, з одного боку, та ідеологічних моральних відносин — з іншого. Між цими її сторонами існує не тільки єдність, але й суперечність. Мораль як цілісна система пов'язана з соціальною практикою завдяки своїм відносинам, що переплітаються з економічними, політичними, правовими та іншими суспільними відносинами, включаючись до загальної системи суспільних норм. Особливість моральних норм полягає в тому, що, на відміну від норм правосвідомості, котрі формулюються й запроваджуються в життя державними закладами, вони формуються і функціонують у безпосередній практиці поведінки людей, у процесі їх спілкування, відображаючи й закріплюючи їх спільний життєвий та історичний досвід. Моральні норми набувають суспільного визнання їх цінності з точки зору всезагального блага для тієї чи іншої соціальної групи, не маючи при цьому юридично закріпленої сили.

Однак не все в діяльності й поведінці людини спрямовується правовими та моральними нормами. Існує специфічна й досить складна сфера соціальної регуляції поведінки, яка не може бути віднесена до безпосередньої моральності. Це звичаї, ритуали, різноманітні внутрішньогрупові неформальні установки, нестійкі та мінливі стилі масової поведінки тощо. Таким чином, норми моральної свідомості формуються як історично визначений результат колективної волі людей, що створює систему таких соціальних норм, котрі регулюють міжособистісне спілкування й поведінку людей з метою забезпечення єдності особистісних і суспільних (групових) інтересів.

Джерела моральної свідомості сходять до звичаїв, які закріплюють ті вчинки, що, за досвідом поколінь, стали корисними для збереження й розвитку суспільства й людини, відповідаючи їх потребам та інтересам. Специфіку моральної свідомості, її структуру й історично мінливі норми досліджує окрема філософська дисципліна — етика, як практична філософія і наука про мораль (моральність). Як термін і специфічна дисципліна етика вперше зустрічається у Аристотеля. Безпосереднє виділення етики як особливого аспекту філософії пов'язане з діяльністю софістів. Останні відкрили, що, на відміну від необхідності природи, яка скрізь одна й та сама, закони, звичаї, мораль людей є мінливими і різноманітними. Моральна свідомість суспільства знаходить прояв у різного роду соціальних заборонах, призначених запобігати діям, недозволеним з точки зору суспільних інтересів. Однак моральне виражається ще й категорією належного, тобто не тільки того, що моральна особистість повинна уникати, але й того, що вона повинна робити, виходячи з обов'язку. Такі моральні категорії, як совість, гідність, честь, відображають існуючу у кожній людині можливість самостійно й вільно визначати і спрямовувати свою поведінку без постійного контролю з боку суспільства у вигляді різного роду санкцій.

Як прояв суспільної сутності людини моральність — це та фундаментальна риса, котра визначає людське обличчя як такий. Тобто вона є родовою ознакою людини, поза якою неможливе буття суспільства. Моральна свідомість є необхідним фактором прогресу людського суспільства, його гуманізації. Це означає, що прогрес свідомості людства є невід'ємним від прогресу його моральної свідомості. Ускладнення моралі відбувається не тільки по лінії збільшення кількості етичних концепцій і виникнення нових її форм, але й по лінії ускладнення моральних відносин. Фактично, мораль виступає способом орієнтації людини в суспільстві.

Тому вона вирішує широкі світоглядні питання: сенс життя, ставлення до суспільства, відповідальність за свою поведінку і вчинки тощо. Це визначає її регулятивну основу в різних сферах життя. У свою чергу, моральна свідомість стає все більш розгалуженою і збагаченою разом із соціально-історичним прогресом суспільства, вдосконаленням усіх сторін його життя — економічної, соціальної, політичної, духовної.

Моральна форма суспільної свідомості у вигляді певної системи етичних поглядів, ідей і відносин є внутрішнім регулятором моральної поведінки соціальної групи, обумовлює етичні норми, якими керуються члени цієї групи у своїх взаємовідносинах з іншими групами.

У сучасній науці розрізняють два рівні моральної свідомості: буденно-практичний і теоретичний. Якщо на буденно-практичному рівні віддзеркалюються реальні звичаї суспільства, ті діючі й поширені норми та оцінки, які підкріплені соціально-економічною структурою суспільства, то на теоретичному рівні формується ідеал, сфера абстрактного належного, що прогнозується суспільством і ніколи не збігається з реальною дійсністю. Ідеально-теоретичний рівень моральної свідомості звичайно називають мораллю (*лат. mores* — звичаї). Моральна свідомість відокремилася від безпосередньо морального тоді ж, коли сформувалися політичне й правове мислення, тобто з виникненням держави. Системи моральних імперативів як сукупності конкретних, завжди протиставлених реальним нравам незаперечних істин історично мінливі. Найчастіше за все мораль відображала в перетвореній формі приховані інтереси пануючих шарів населення. Однак сам факт появи моралі повинен бути оцінений як суттєвий поворот у суспільній свідомості. Мораль, на відміну від буденного рівня моральної свідомості, є дуже близькою до філософії, оскільки демонструє критичне ставлення до існуючих норм поведінки, вона знаходить у наявному паростки майбутнього ідеалу і сприяє його реалізації в подальшій соціальній практиці.

Зміни суспільної моральної свідомості відбувається через буденну свідомість людей, де можливі ті чи інші відхилення норм моралі та їх зміни під впливом різноманітних соціальних факторів. Саме тут, у сфері буденної свідомості, реально відбувається боротьба за те чи інше розуміння моральних норм та за можливість утілення їх у практику. На моральну поведінку людини, обумовлену буденним рівнем моральної свідомості, діє система суспільної моральної свідомості.

Моральні принципи як становлення людини до себе самої й до інших людей ґрунтуються на різній основі. Те становлення може окреслюватися заповіддю любити Бога над усе, і ближнього, як самого себе. У перекладі на філософську мову це має такий вигляд: людина повинна передусім і понад усе любити метафізичне в собі, свої метафізичні первини, — любити те, що виходить поза суто людську природу. І людина повинна любити в ближньому подібно собі істоту, що метафізичною основою виростає понад людський, суто людський рівень. При цьому треба враховувати, що любов до далекого легша, ніж любов до ближнього.

Джерелом моралі може бути замість любові — співчуття, «блідий відблиск любові, срібне сяйво місяця, коли сонце заходить» (М. Шлемкевич). У Шопенгауера суттю всього, що існує, є воля, сліпа, насильна, неспокійна. Вона, воля до життя, створює собі знаряддя. На якомусь щаблі розвитку вона породжує свідомість, розум. Але й розум є тільки знаряддям всесильної волі, тільки лампадою, що освітлює їй дорогу. Розвинутий розум намагається визволитися з-під влади волі, він намагається стати збоку, розуміти волю. Цю свою перемогу розум фіксує в мистецтві, яке є образом дій волі, незалежним від її прагнень. Філософія також дає прозріння, розуміння трагічної суті волі. Але загал людей є тільки жертвами тієї праволі, і любити їх важко. З ними можна тільки співчувати, і саме тут, у співчутті джерело моралі.

Джерелом моралі можна вважати егоїзм людей. Так, у Т. Гоббса людина за своєю природою є егоїстичною, самолюбною істотою. Здійснюючи свої самолюбні прагнення, вона зустрічає перешкоди з боку подібних самолюбних індивідів навкруги. Настає війна всіх проти всіх. Але як у кожній війні, так і в первісній, основній створюються правила розумної й доцільної поведінки: «не вбивай полоненого», бо сам можеш стати полоненим, і тебе вб'ють; «не кради», бо й тебе обкрадуть тощо. Так народжується мораль, принципи якої коріняться в самолюбному розрахунку.

У Канта джерелом моралі є розум. Почування, на його думку, не дають основи моралі. Навпаки, вони послаблюють мораль. Хіба робити добро людині, яку ми любимо, це подвиг? Навпаки, ворогові чинити добре, це ознака моральності.

Якщо названі джерела мають моністичну основу, то дехто з мислителів в розумінні джерел моралі ґрунтується на дуалістичних і навіть плюралістичних позиціях. Наприклад, у Шефтсбері мораль є результатом подвійної природи людини — притаманного їй егоїзму-самолюбству й одночасно альтруїзму (безкорисної

любові до іншої людини). А тому мораль — це рідня красі, вона полягає в гармонії цих двох схильностях людини.

У моральних ідеалах діалектично пов'язані сталість і мінливість.

З одного боку, вони містять відносно усталені норми, що ґрунтуються на моральних традиціях, звичаях, сформованих упродовж розвитку конкретної історичної спільноти для створення специфічної системи відносин між її членами з метою забезпечення механізму самозбереження.

З іншого — мають тенденції до пластичності, що дозволяє спільноті пристосовуватися до мінливих умов свого існування. Наприклад, домінування моральних принципів любові на певному відносно благополучному етапі розвитку суспільства змінюється принципами войовничості, готовності до подвигу, скерованого назовні, до самопожертви в ім'я батьківщини в період міжнародного напруження.

Мораль може мати домінуючи для певного суспільства форми або принципи, а може виступати в конкретному суспільстві в різних формах, що відображає внутрішню соціальну неоднорідність цього суспільства.

Відсутність юридичної закріпленості моральних норм зумовлює існування такої специфічної категорії моралі, як свобода волі. Остання відображає можливість свідомого вибору людиною лінії своєї поведінки, а також відповідальності за неї. Зрозуміло, що не всі наші вчинки визначаються лише моральним вибором, тому сфера морального вибору не є абсолютною. Людські вчинки є цілком моральними тоді, коли вони здійснюються не внаслідок зовнішнього примусу й не під впливом виключно власного егоїстичного інтересу, а з безпосереднього спонукання робити добро людям вільно й безкорисливо, керуючись цілями суспільства. Однак свобода волі не є безмежною, інакше вона переродилася б на свавілля, для котрого не існує ніяких соціальних норм, у тому числі й моральних.

Що ж означає «повна свобода волі»? Свобода — продукт історичного розвитку людини, і в цьому сенсі вона історично обмежена мірою її пізнання суспільно-історичної практики. Якщо в якості суб'єкта моральної свідомості виступає індивід, особистість, то свобода як основа її моральної свідомості знаходить прояв у трьох аспектах. По-перше, як міра реальної свободи, що залежить від ступеня пізнання законів природи та суспільства, а також від характеру наявних суспільних відносин; по-друге, як залежність особистої свободи індивіда від міри його духовного

розвитку, громадянської зрілості, свідомості, його ціннісних орієнтацій, тобто від загального рівня його культури; по-третє, як практична спроможність вільного вибору певної поведінки, тобто як спроможність волевиявлення.

Моральна свідомість є невід'ємною від інших форм суспільної свідомості. У свій час І. Кант у додатку до праці «До вічного миру» обґрунтував необхідність моралі для політики. Адже тільки принципи моралі, на його думку, можуть гарантувати велику мету й мають об'єктивну реальність. А це означає, що вони повинні вимагати свого втілення. Сказане І. Кантом є актуальним не тільки для форм суспільної свідомості, що відображають сфери політичних і моральних відносин, але й для інших сфер, відображених у відповідних формах свідомості. Зміна ціннісно-світоглядних настанов і моральних норм сучасного суспільства веде до наслідків, що знаходять прояв у всіх сферах суспільного життя. Багато традиційних постулатів економіки й екології тією чи іншою мірою спираються на моральні цінності більш ранніх суспільств.

Правова свідомість — це форма суспільної свідомості, що являє собою систему відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце та роль у суспільстві як засобу, що регулює відносини між усіма суб'єктами права (особами, групами людей, державою тощо). Специфічним предметом відображення і об'єктом впливу правосвідомості є право як система правових норм, правовідносини, законодавство, правова поведінка, правова система в цілому. Правосвідомість у житті суспільства виявляється в чотирьох основних аспектах:

- як відображення об'єктивної правової реальності суспільства;
- як сукупність форм і норм правового регулювання етносоціуму;
- як імперативи, що спрямовують діяльність суспільства;
- як самоцінне духовне життя соціальної системи. «об'єктивний дух» етносу (М. Гартман).

Правова свідомість не тільки відбиває у правових категоріях, концепціях, теоріях, почуттях, поглядах людей правову дійсність, але й спрямовує суб'єктів права на певні зміни у правовому середовищі, прогнозує та моделює їх.

Правосвідомість суспільства складається з трьох рівнів: ідеологічного (усвідомленого), психологічного (стихійного), поведінкового.

Правова ідеологія, що містить у собі єдність усвідомлення та самосвідомості, рефлексії, є система правових принципів, ідей, теорій, концепцій, які відбивають теоретичне (наукове) відношення суспільства до права, державно-правового розвитку, правових режимів, упорядкування суспільних відносин. Специфіка правової ідеології, її відмінність від інших форм ідеології пояснюється специфікою самого права, його роллю як засобу суспільного порядку, соціального регулятора. Різноманітні інтереси людей — економічні, політичні, національні тощо — усвідомлюються ними як інтереси правові. У правових ідеях формулюються прагнення людей утілити свої різноманітні інтереси в норми, встановити на основі своїх інтересів та з їх урахуванням певний порядок у суспільстві. Правова ідеологія ґрунтується на правових ідеях, котрі містять у собі, по-перше, уявлення людей про бажані правові норми, бажані правові закони, по-друге, їх ставлення до існуючих законів, їх підтримку або неприйняття. Правові ідеї втілюють усвідомлення людьми своїх інтересів у праві. Становлення й розвиток правових ідей доцільно розглядати на різних рівнях, кожен з яких охоплює різні шари населення. По-перше, рівень окремих громадян, як правило професіоналів, фахівців, учених. На цьому рівні правова ідея зароджується і вперше набуває форми правових формулювань. По-друге, рівень груп і шарів населення. На цьому рівні «ідея оволодіває масами», набуває своїх прихильників і противників. Прихильники правової ідеї — ті групи і шари, інтересам яких ця ідея відповідає; противники — ті, чий інтерес не збігається з правовою ідеєю і яким вона суперечить. По-третє, рівень законодавця і практика правозастосування. Тут ідеї втілюються в норми й переходять до стадії практичної реалізації.

Правова ідеологія формується в результаті наукового, теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення та розвитку найбільш відомих і значущих державно-правових теорій минулого й сучасного, вивчення основних закономірностей становлення, розвитку та функціонування держави і права. Тому правова ідеологія завжди відбиває суттєві моменти характеристики конкретно-історичних державно-правових явищ. Виходячи з особливостей сучасного етапу розвитку суспільних відносин, сучасна правова ідеологія, наприклад, включає в себе концепцію розподілу влади, визнання переваги загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішнього національно-державного права, теорії правової держави і громадянського суспільства, принципи гуманізму, демократизму тощо.

На відміну від правової ідеології, що формується раціонально, правова психологія утворюється стихійно на основі безпосереднього практичного (емпіричного) відображення суб'єктами правових відносин, правової поведінки у вигляді суспільних думок, переживань, почуттів, емоцій, оцінок тощо. Виникнення та існування правової психології пов'язане з загальною властивістю людей безпосередньо чуттєво відбивати правове середовище, емоційно реагувати на зовнішні стосовно них правові явища. Тому правова психологія виявляється в почуттях, емоціях, настроях членів суспільства відносно права, однак, на відміну від теоретико-ідеологічних моделей правосвідомості, відображає його не узагальнено, а конкретизованим чином. У структурі правової психології виділяють:

1) сталі (правові звичаї, традиції, звички) і рухливі (настрої, почуття, переживання) компоненти;

2) пізнавальні (правові емпіричні знання, уявлення, погляди) і емоційні (правові емоції, почуття, настрої), складові;

3) регулятивні (правові звички, традиції, звичаї) елементи.

Поведінкова частина правової свідомості включає до себе мотиви правової поведінки, правові установки — тобто ті елементи, котрі безпосередньо зумовлюють і визначають правову поведінку суб'єктів права, її спрямованість, характер. Поведінкові елементи формують вольовий бік правосвідомості, синтезують у собі раціональні та емоційні компоненти. Ці елементи правосвідомості безпосередньо виступають об'єктом і засобом правового регулювання, оскільки впливати на поведінку людей можливо через їх правосвідомість, формування відповідних мотивів і правових установок.

Головні напрямки впливу правосвідомості на правові явища та правову систему в цілому визначають основні функції правової свідомості. До них можна віднести:

1) когнітивну: пізнання правової дійсності, в результаті чого формуються правові теорії, концепції, ідеї та суб'єкти набувають правових знань;

2) правоутворюючу: правосвідомість виступає джерелом права, а правові норми — формою зовнішнього виразу правосвідомості суспільства і законотворчих органів держави; сформульовані правосвідомістю правові принципи тут визначають основні якості норм права, форм і засобів правового регулювання;

3) регулюючу: вплив права на суспільні відносини через правосвідомість суб'єктів права, їх правові знання, оцінки, почуття, мотиви, установки.

Правова свідомість має складну внутрішню структуру, основними елементами котрої є правові знання, правові оцінки і правові установки.

Правових знань суб'єкт набуває у процесі відображення його свідомістю різних правових явищ, включаючи відомості про конкретні норми права, призначення правової надбудови, правового регулювання, ролі тих чи інших правозастосовчих і правоохоронних органів та посадових осіб держави тощо. Однак наявність певного обсягу правових знань ще не визначає істинного рівня правосвідомості. Важливе місце тут належить розумінню сутності права, правових норм, інших правових явищ. Необхідність і обсяг правових знань зумовлені включеністю суб'єкта в систему правових відносин. Оволодіння правовими знаннями відбувається за допомогою соціального і правового досвіду конкретного суб'єкта. Пропущені крізь нього правові явища вимагають певного оцінювального відношення, яке набуває ціннісної характеристики як здобутих знань, так і правової дійсності з точки зору цього суб'єкта. Роль правових оцінок уявлень виявляється в тому, що суб'єкт не просто прямо репродукує у своїх діях те, що моделюється у правових нормах, а критично оцінює, переосмислює їх у свідомості, співвідносить зі своїми поглядами про правове, обов'язкове, необхідне.

Правові установки є одним з найбільш складних компонентів правосвідомості. Адже вони відображають не тільки готовність до певної правової поведінки, але й схильність до певних уявлень, оцінки правових явищ. Правові установки суб'єкта утворюють ієрархічно структуровану систему, яка характеризується:

- 1) наявністю компонентів різної діаметрально протилежної значущості — позитивного й негативного ставлення до права;
- 2) акцентуацією поведінкових (регулятивних) аспектів;
- 3) домінуючим значенням елементів обов'язкового, нормативного.

Рівні правових установок відповідають певним структурним елементам правової поведінки — для дій характерні правові звички, операції — правові диспозиції, поведінки — ціннісні орієнтації.

Згідно з іншим підходом, до структури правосвідомості включають знання права, відношення до права і навички правової поведінки. При цьому визнається, що між названими елементами не завжди існує єдність і можуть бути навіть розбіжності. Ідеальним вважається варіант, коли всі три елементи перебувають у нерозривній єдності: знання права, своїх суб'єктивних прав і обов'яз-

зків, позитивне ставлення до права з необхідністю потребує навичків правомірної поведінки, котрі перетворилися на правову звичку.

Правова свідомість виникає не сама по собі, а як результат соціалізації особи, тобто процес входження індивіда у правове середовище, послідовне набування ним правових знань, його залучення до правових цінностей і культурних досягнень суспільства. Правова соціалізація може здійснюватися в різних формах — стихійного сприйняття права, цілеспрямованого правового виховання і самовиховання, нормативно-регулятивного впливу права, здійснення правової діяльності і т.д.

Оскільки правосвідомість завжди пов'язана з конкретним соціальним суб'єктом, можна виділити такі її різновиди, як класова, етнічна, національна тощо.

В умовах активізації етнонаціонального фактора, що особливо властиво пострадянським країнам, де етнонаціональні проблеми є безпосередньо вплетеними у державотворчий процес, значно актуалізується значення та роль етнічної й національної правосвідомості. Для сучасної України остання розуміється як синтез індивідуальної та колективної свідомості, що виникає внаслідок формування української політичної поліетнічної нації, включення етнокультурних цінностей у сферу загальнонаціональних правовідносин. Стрижневий комплекс національної правосвідомості формується з приводу й на основі усвідомлення національним суб'єктом (людиною, групою, громадою, народом) власної ролі в національному соціокультурному бутті. З іншого боку, об'єктивно існуюча тенденція глобалізації суспільних процесів вимагає потребу і сприяє кореляції національної правосвідомості з правосвідомістю інших міжнародних суб'єктів правовідносин.

Правосвідомість тісно пов'язана з іншими формами суспільної свідомості, і насамперед, з економічною, політичною, моральною.

Розуміння особливостей зв'язку між правовою свідомістю економічною торкається передусім питання методологічного характеру. Згідно з поширеним у радянському соціальному просторі марксистським підходом правова ідеологія, як і взагалі будь-яка ідеологія, є вторинною стосовно економіки, економічних відносин. Сучасна трактовка цього питання є іншою. Суть його розуміння полягає у визнанні незаперечним зв'язок між економікою та ідеологією, однак він не зводиться до жорсткої зумовленості ідеології економікою. Цей зв'язок є більш складним, він не може бути вираженим через категорії первинного та

вторинного: в одних випадках і в одних історичних умовах пріоритет залишається за економікою, в інших — за ідеологією.

Головним, вирішальним фактором для формування і економіки, і ідеології виступають інтереси людей. Саме в інтересах людей виражається їх ставлення до навколишнього середовища, вони втілюються і в економічних (базисних), і в ідеологічних (надбудовних) відносинах. У тих і інших є загальне джерело — інтереси людей. При цьому інтереси як у галузі економіки, так і в галузі права не зводяться лише до класових. Якщо класократичний підхід визначальним фактором формування класів та класових інтересів вважає місце певної соціальної групи перш за все в системі економічних відносин, виробництві й розподілі, то реальний стан сучасних соціальних груп демонструє більш широкий діапазон факторів, котрі формують їх інтереси. Визначення таких факторів лежить у площині соціокультурного життя суспільства, що означає і актуалізацію національного моменту, і ставлення до держави, до державної влади, системи цінностей, зокрема правових, тощо. Характерно, що розвиток економіки та економічної свідомості в сучасних розвинутих країнах сьогодні взагалі не можна відривати від особливостей розвитку правової свідомості, зокрема економічного права. Йдеться про роль правових ідей і теорій, насамперед теорії «природного права», «суспільного договору», «народного суверенітету», які, визнаючи невід'ємні права особистості, стали ядром не тільки буржуазних відносин на початковому етапі їх формування, але й їх модернізованих варіантів. Саме закладені в них принципи стали основою таких важливіших сучасних документів Європейської спілки про захист економічних прав і свобод особистості, як:

— Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 р.;

— Європейська соціальна хартія, що була підписана 18 жовтня 1961 р. і набула сили 26 лютого 1965 р.;

— Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р., що вступив у силу 3 січня 1976 р. та інші.

Ці міжнародні документи призначені забезпечити: права на працю; права на умови праці, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; право на справедливу винагороду; право чоловіків і жінок на рівну оплату праці; право на об'єднання в організації і право на укладання колективних договорів (включаючи право на страйк); право на рівні можливості й рівні умови в тому, що стосується зайнятості і професії, без дискримінації за статевими

ознаками; право трудящих на те, щоб їх інформували і з ними консультувалися в межах підприємства; право трудящих брати участь у визначенні умов праці і виробництва на підприємстві; право осіб похилого віку на соціальний захист. Очевидно, що сформована на усвідомленні названих принципів правосвідомість, є невід'ємною складовою та основою сучасної економічної свідомості.

Аналіз сучасних українських документів, і насамперед Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 р., свідчить про те, що трактування прав і свобод громадян України в цілому не суперечить загальноновизаним принципам і нормам міжнародного права. Це є передумовою формування економічної свідомості, яка відповідає потребам сучасних прогресивних економічних відносин.

Зв'язок правосвідомості з моральною свідомістю зумовлюється тим, що й саме право нерідко розглядається як моральне явище. Так, В.Соловійов прямо говорить про «корінні внутрішні зв'язки між правом і моральністю» і вважає, що в термінах правда і закон «однаково втілюється суттєва єдність юридичного та етичного начал». Разом із тим він визнає й суттєву різницю між ними. Це пояснюється трьома моментами. По-перше, моральна вимога є необмеженою і всеохоплюючою, а відтак — передбачає моральне вдосконалення, або прагнення цього вдосконалення. Юридичний же закон завжди є обмеженим і замість досконалості потребує нижчого, мінімального ступеня моральності. По-друге, вищі моральні вимоги не диктують наперед ніяких зовнішніх певних дій, юридичний же закон має своїм предметом реально визначені зовнішні дії. По-третє, моральний закон передбачає вільне й добровільне виконання моральних вимог, і будь-який примус тут є небажаним, виконання ж юридичного закону, навпаки, допускає прямий або непрямий примус.

Екологічна свідомість являє собою сукупність ідей, теорій, концепцій, поглядів, уявлень, переконань щодо проблеми співвідношення людини і природи, або суспільства і природи. Її виділення в окрему відносно самостійну форму суспільної свідомості зумовлено надзвичайним піднесенням ролі екології в сучасних умовах, що викликало до життя імператива «екологія — вище за все». Значною мірою це пов'язане з усвідомленням тієї небезпеки існуванню людській цивілізації, що пов'язана з сучасною екологічною кризою.

Стрижневими поняттями, що визначають зміст екологічної свідомості в українській мові виступають:

— «природа» як світ або Всесвіт, що означає взагалі весь світ;
— «довкілля» — той світ, що оточує людину й існує довкола неї;

— «угіддя» — поняття, яке підкреслює утилітарну цінність конкретної території як джерела ресурсів, що споживаються;

— «обійстя» — той світ, в якому безпосередньо живе людина — двір, садиба;

— «середовище» — поняття, за допомогою якого, відволікаючись від решти, підкреслюється місцезнаходження об'єкта або перебіг процесу всередині чогось;

— «оточення» — поняття, що підкреслює близькі просторово-часові зв'язки об'єкта, те з чим хтось безпосередньо стикається.

Екологічна свідомість складається з буденно-практичного та науково-теоретичного рівнів.

На стан сучасної екологічної свідомості впливають світоглядно-філософські орієнтації людей, особливо фахівців і вчених, що ґрунтуються на аналізі результатів взаємодії людини й довкілля. Деякі вчені, розглядаючи негативні наслідки інтенсифікації та глобалізації впливу людини на природне середовище, вимагають насамперед зменшення техногенного впливу на природу. Виходячи з цього, висловлюється думка про відмову від перетворювальної орієнтації людини. Як один з головних законів екології американський біолог Б.Коммонер запропонував положення «Природа знає краще, ніж людина, що саме треба людині». Є вчені, які прямо твердять, що для них головне — захист біосфери, навіть за рахунок існування людини як порушника рівноваги у природі. Бо збережена біосфера створить більше, ніж досконали біологічні види.

Інші — обґрунтовують ідею знищення біосфери і створення замість неї штучного середовища, яке нібито краще задовольнятиме потреби людини.

Існує й точка зору, яка полягає в тому, щоб не протиставляти природу і людину, а розглядати їх з єдиних позицій розгортання організаційних форм матеріального світу, що й стане запорукою гармонічних відносин між ними. Ця позиція не є новою: вона знайшла відображення в умонастроях Й. Гердера, Ф. Енгельса, О. Богданова, З. Фрейда, В. Вернадського, П. Тейяра де Шардена, К. Юнга та ін. Якщо звертатися до первинних витоків, можна згадати й античну світоглядну традицію Демокріта, Епікура та Лукреція Кара, школи чарваків та джайністів, даосизм тощо.

Як свідчить соціальна практика, стан екологічної свідомості залежить від системи політичних відносин у суспільстві, харак-

теру співвідношення між державою і людиною. Це цілком збігається з міркуванням К. Маркса: як держава ставиться до людини, так і остання ставиться до природи. Звідси можна говорити про різницю в концептуальних підходах щодо ставлення до природи, яка зумовлюється, скажімо, тоталітарною і демократичною суспільно-політичними системами. Прикладом тоталітаризму може служити політична система, що існувала у XX столітті на теренах Радянського Союзу. «Монопольне володіння істиною історичного процесу» призвело до сталінського плану перетворення природи. Постійна спрямованість на «революціонізацію» природи (революціонізацію рослин і тварин), на боротьбу з нею підготувала ґрунт для «лисенківщини». Характерним прикладом наукового обґрунтування подібної позиції можна вважати доповідь відомого біолога М.Завадського на засіданні колегії Наркомзему (1931 р.) на тему «Наздогнати й перегнати природу». Ставлення до природи в 30-ті роки в цілому ґрунтується на домінуючому в офіційній ідеології того часу класовому підході, ідеї класової боротьби, що відбивається й у сфері охорони природи (В. Макаров). Будь-які міркування про недопустимість вторгнення в заповідну природу кваліфікуються як «ворожі професорсько-буржуазні погляди».

Саме цим був покладений початок теоретичного і практичного ставлення до природи в СРСР. Виходячи з такої позиції, природу слід поставити під тотальний контроль, «олюднити», тобто зробити її підпорядкованою й другорядною частиною «світу людини», пересічним ресурсом людської діяльності. Звідси, згідно з В.Лекторським, цілком логічно експлікують положення про те, що існує лише людська свідомість, а все інше є похідним від неї, що природне оточення можна контролювати за допомогою рідного роду рефлексивних процедур. Саме тут знаходяться витoki технократичних ілюзій про реальну можливість проектування та контролювання соціальних процесів і навіть самої людини.

Негативно впливає на стан екологічної свідомості політична ситуація в суспільстві, що характеризується кризовим станом. Адже дестабілізація політичного життя, як правило, сполучається з дезорганізацією економічних відносин і погіршенням життєвого рівня значної частини населення. До цього ж можна додати трансформацію системи ціннісних орієнтацій. Усе це об'єктивно створює умови для зростання егоїстичних нахилів, сприяє загостренню почуття самовиживання за будь-яку ціну, в тому числі й за рахунок довкілля, найбільш уразливого в обстановці свавілля та безконтролю.

Процес укріплення демократичних інституцій у суспільстві формує умови для іншої системи відносин між державою і людиною, яка позначається не тільки в позбавленні тотального тиску на людину з боку держави, але й у гарантії та правовому забезпеченні її свободи. Йдеться про реальні можливості гуманізації суспільства, котрі стають основою для гуманістичного ставлення людини до довкілля. Але це не означає справжньої гармонії між людиною і природою. Адже і демократичні відносини в суспільстві не позбавляють людей їх егоїстичних прагнень, які спрямовуються передусім використання природи, її ресурсів для власної користі. Швидше за все можна говорити про політичні передумови формування екологічної свідомості, побудованої на гуманістичних принципах, ніж про фактичну її гуманістичну сформованість. Це пов'язане і з самою природою гуманізму. Адже, поперше, світоглядні конструкти гуманізму завжди значною мірою були ідеальними. Повна й абсолютна реалізація ідей гуманізму є нереальною. У соціальному житті завжди будуть порушення його принципів, тому ці принципи слід розглядати радше як взірці, а не як «керівництво до дій» у буквальному розумінні. По-друге, вся історія розвитку світової культури може інтерпретуватися як історія нескінченних намагань визначити та уточнити сенс гуманістичного ідеалу.

Очевидно, що на стан екологічної свідомості значно мірою впливає правосвідомість. Остання, у свою чергу, відображає реальний стан існуючої в суспільстві правової системи, ступінь досконалості екологічного законодавства, спроможного забезпечувати екологічні права його громадян, рівень правової культури та правової освіти населення, міру дотримання норм чинних законів.

Провідним фактором впливу на правовий аспект екологічної свідомості можна вважати наявність у країні законодавства в галузі регулювання відносин стосовно використання природних ресурсів, охорони довкілля і забезпеченню екологічної безпеки, яке має надати розвитку цих правовідносин чіткої цілеспрямованості, формальної визначеності, загальнообов'язковості, сприяти їх усебічному врегулюванню та подоланню різних колізій, створити юридичні засади для своєчасного застосування уповноваженими органами держави системи превентивних, оперативних, кореляційних, стимулюючих і державно-правових регулятивних та примусових важелів до юридичних і фізичних осіб та юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

Особливого значення у формуванні екологічної свідомості роль правосвідомості набуває в перехідних умовах. Процес ста-

новлення незалежної України позначився значним удосконаленням системи екологічного законодавства. Важливе місце в ній посідає Закон України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища», який можна назвати «екологічною конституцією». Цей Закон знаменує нову віху в гуманізації й демократизації регулювання правовідносин у зв'язку з закріпленням пакету екологічних прав громадян. Забезпечення цих прав передбачається законами та підзаконними актами, прийнятими з метою його розвитку: Законом України «Про екологічну експертизу» (1995 р.), Земельним (в редакції 1992 р.), Водним (1995 р.), Лісовим (1994 р.) кодексами, Кодексом України про надра (1994 р.), законами України «Про тваринний світ» (1993 р.), «Про охорону атмосферного повітря» (1992 р.), «Про природно-заповідний фонд» (1992 р.) тощо.

Однак формальне існування таких законів ще не є запорукою формування умов для успішного розвитку українського суспільства. Це може бути досягнуто у процесі активної просвітницької діяльності серед населення, засвоєння ним основ екологічного права.

Екологічна свідомість безпосередньо пов'язана з моральною свідомістю. Відомо, що моральна сфера — це сфера внутрішнього ставлення людини до когось або чогось, а сама мораль — один з найдієвіших засобів регулювання діяльності людини. Проте людська діяльність морально оцінювалася зазвичай у таких сферах, як побут, виробництво, політика, наука, мистецтво. За сучасних умов виникла необхідність розширити традиційне предметне коло етики за рахунок екології. Адже ставлення людини до свого природного довкілля так само свідчить про рівень її моральності, як і ставлення людини до людини (М. Кисельов). Результатом стало становлення такої специфічної галузі знань, як екологічна етика, що є складовою екологічної свідомості. На відміну від традиційної етики, котра відображає моральні явища в системах «людина — людина», «людина — суспільство», екологічна етика покликана відповісти на питання: в якій формі мають відбиватися моральні відносини в системах «людина — природа» та «суспільство — природа». Таким чином, екологічна етика стає своєрідною мірою сутності людини, її гідності. Наголошуючи на проблемах біосфери та всього живого, вона створює передумови дій, зорієнтованих на збереження й розвиток людського природного буття. Вона відображає становлення нової форми свідомості, що синтезує глобальне бачення людиною природи зі справжніми гуманістичними цінностями. Завдяки екологічній етиці такі

абстрактно-історичні положення, як єдність людства, спільність долі всіх людей, набувають практичного значення.

Екологічна етика потребує передусім зміни не уявлення про природу, а ставлення до неї. Базовим стосовно неї є новий ціннісний підхід не лише до природи як такої, а до природи як до сфери людської активності. А це означає й новий ціннісний підхід до людини, до певних її моральних якостей, які створюють моральну основу екологічної свідомості. Моральні принципи такої основи ретельно розроблялися В. Вернадським, А. Швейцером, А. Леопольдом, В. Винниченком, які наполягали на принципах єдності людини і природи, благоговіння перед життям, гуманізму, творчості мислення, зростання наукової думки, збереження цілісності, стабільності та краси екосистем, принципи збереження біорізноманіття тощо. Говорячи про моральні принципи екологічної свідомості, серед пріоритетних необхідно відзначити відповідальність, яку повинна відчувати в собі сучасна людина перед своїми нащадками, адже вона створює реальні умови для їх існування. Тому положення екологічної етики визначають насамперед такі імперативи: відмовитися від будь-яких дій, що можуть підірвати можливості існування майбутніх генерацій; міра відповідальності перед нащадками має бути пріоритетною при прийнятті рішень, що стосуються здоров'я людини та стану навколишнього природного середовища. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним є повернення до поміркованості як одного з основних принципів індивідуального й суспільного життя. Певний рівень аскези (самообмеження) має бути визнаним як неодмінна умова власної свободи: не є вільною людина, якій потрібно багато — чи то заради доброго самопочуття, чи то заради визнання тими людьми, від яких залежить її самооцінка. Критерієм свободи є свобода від нерозумних потреб. Істотно змінюється й сенс доброчинності: суть і принципи залишаються такими самими, але зі зміною загальних умов наголоси розставляються по-новому. Це стосується й інших чеснот, цінність яких теж залежить від того, з якою метою їх співвідносять. Нова ж мета проголошує: «Створення екологічного суспільства», а не «економічне зростання за будь-яку ціну». Нове уявлення формується також стосовно цінності природи для людини: слід не обожнювати природу, а екологічно зважено ставитись до неї.

Екологічна свідомість пов'язана і з естетичною свідомістю. Адже природне довкілля розглядають ще й як джерело естетичного досвіду. Тому однією з теоретичних проблем, скажімо, екологічної естетики є пошук загальнолюдських цінностей у приро-

ді, а базовою її нормою виступає не конвенційність або мода, а підтримка динамічної екологічної рівноваги, побудованій на принципах гармонійності й функціональності.

Естетична свідомість — це поняття, котра означає особливе духовне утворення, що характеризує естетичне відношення людини або суспільства до дійсності. Естетична свідомість — продукт тривалого історичного розвитку людства; вона існує як форма суспільної свідомості, яка відображає рівень естетичного освоєння світу. Як форма суспільної свідомості естетична свідомість посідає особливе місце в її структурі. Історично вона є, з одного боку, джерелом усіх інших форм суспільної свідомості, синтезованих у ній в єдине нерозчленоване ціле, але з іншого — носієм специфічних властивостей, що зафіксувалися й збереглися в особливій науці — естетиці. А специфіка естетичної свідомості полягає в тому, що вона відображає об'єктивну дійсність у конкретній наочно-чуттєвій формі, художніх образах, що здійснюють вплив на наші органи почуттів і викликають тим самим певну емоційну реакцію, оцінку. Характерно, що саме поняття «естетика», уведене на початку XVIII століття німецьким філософом і теоретиком мистецтва Баумгартеном, походить від грецького слова «естезис», що означає чутливість, спроможність сприймати чуттями. Виділившись в окрему галузь духовної культури, естетична свідомість, разом із тим, не втратила своєї синтезуючої функції, адже, як слушно зауважив Гегель, розум є мертвим без почуття і безсилим без волі. Поняття істини й добра є неповними без краси, а вона, у свою чергу, знаходить прояв там, де розум наближається до істини, а воля спрямована на добро. Іншими словами, естетична свідомість — це той духовний фундамент, який забезпечує духовну єдність і внутрішній взаємозв'язок різних проявів духовного життя людини й суспільства в цілому.

Синтетична місія естетичної свідомості найбільш яскраво простежується в античній культурі (включно до Аристотеля), де не тільки твори мистецтва, але і наукові, і релігійні, і філософські трактати найчастіше створювались як художні тексти. Не випадково Платон — представник плеяди античних мислителів — вважається одночасно і філософом, і вченим, і художником слова. Можна сказати, що в той час існувала певна узагальнена форма духовної діяльності, яка за своїм внутрішнім змістом ґрунтувалася спочатку на міфології, потім на філософії, а за своєю формою була естетичною діяльністю.

Античність активно рефлектувала над своєю духовною діяльністю, причому не тільки над її змістом, але й над її формою, що

знайшло прояв у введенні понять краси, міри, гармонії, досконалості у склад основних категорій буття. Краса для античності була атрибутом самого світу. Зокрема, Аристотель підкреслював, що прекрасне має всезагальний характер і знаходить прояв у живій та неживій природі, в суспільстві й мистецтві, воно не може бути зведеним до інших характеристик предметів і являє собою самостійну цінність. Крім того, краса і гармонія в античності були синонімами розумного, оскільки побудований за законами краси світ не може бути нерозумним, і, навпаки, якщо він є розумним, то він побудований і за законами гармонії. Таким чином, учення про красу в античній естетиці, по суті, не відокремлювалося від учення про буття, а це означає, що питання про істину, красу і благо не були у класичній античності різними питаннями.

Разом із процесом відокремлення спочатку ремесел, а потім науки поняття краси стало витіснятися з числа філософських категорій. На місце краси античний елінізм поставив філософську й наукову істину. Однак естетична свідомість як така не зникла. Не тільки кінець античності, але й усе середньовіччя характеризується входженням естетичного всередину основних обговорюваних — філософських або теологічних — питань. Щоправда, в період середньовіччя естетичні погляди відображали релігійні уявлення про Бога як про єдине втілення та джерело краси.

В епоху Відродження на перше місце була висунута людина-творець, майже рівня за своєю творчою потенцією самому богові. А оскільки будь-яка (і не лише естетична) творчість вимагала створення певних канонів і принципів оцінки, то й авторитет естетичної термінології значно підвищився і вона повернулася до складу філософського знання. Відокремлення естетики як самостійної форми духовної діяльності закономірно потягнуло за собою відокремлення категорії краси. Краса була проголошена «досконалістю чуттєвого пізнання», а місцем її перебування став не світ сам по собі, а мистецтво як результат творчої діяльності людини.

Визнання естетичної властивості за одним лише мистецтвом позбавляло естетичну свідомість її синтезуючої функції, відокремлювало естетику від інших видів діяльності, від соціального життя взагалі, перетворювало мистецтво на самоціль. Істина, з цієї точки зору, відносилася до світу, а краса — до людської творчості або ж до краси природи, взятої поза суспільством. Найбільш поширене обґрунтування цієї точки зору дали романтики (брати А. і Ф. Шлегелі), потім вона отримала розвиток у німецькому класичному ідеалізмі і в неокантіанстві XIX і XX ст. Анало-

гічні конструкти лежать в основі всіх різновидів естетичної теорії «чистого мистецтва», в яких краса тут ставиться вище, ніж істина й добро, людина абсолютно самодостатня і не потребує ні природи, ні суспільства. Справжнім світом духу, найвищою реальністю буття є тільки світ мистецтва (Ш.Бодлер, О.Уайльд та інші).

Паралельно з цією точкою зору відбувався розвиток протилежної тенденції, в котрій між відокремленою красою та істиною не проводилося жорсткого водорозділу. Згідно з нею, між істиною і красою немає різкої межі, навпаки, краса і є істиною (Гете). Тому закони природи й закони краси не можуть відділятися один від одного. Людина тут уже не самодостатня для мистецтва: вона закономірно звертається і до зовнішнього світу — причому не тільки до природи, а й до суспільства. Наука також не є самодостатньою для пізнання світу. Той, кому природа починає відкривати свої таємниці, відчуває непереможне прагнення до її найбільш гідного тлумачення й засобами мистецтва. Найбільшого поширення ця точка зору набула в культурі XIX—XX ст., зокрема в естетиці критичного реалізму.

Становлення естетики та поширення ідеї діалектичної взаємозалежності між раціональним пізнанням та естетичною діяльністю призвело в XIX ст. до зміни загальнокультурної парадигми європейського мислення. Якщо епоха Просвітництва в основному була пронизана раціоналізмом, то його криза наприкінці XIX ст. (С. К'єркегор, Ф. Ніцше, О. Шпенглер) поєднувалася з утвердженням думки, що без естетичного сприйняття світу й самого себе розум губить головне — свій органічний зв'язок зі світом, свою внутрішню цілісність, морально-психологічну усталеність, а звідси тільки естетичне забезпечує цілісність культури (Ф. В. І. Шеллінг). Криза раціоналізму викликала виникнення низки специфічних концепцій. Однією з них є ніцшеанство, в якому обґрунтовується необхідність повернути красоту проти істини і добра. Бог, стверджував Ніцше, помер, і краса залишилась єдиним претендентом на місце «померлого бога», а мистецтво — єдиним претендентом на роль нової релігії. Насправді ж це призвело до зниження цінності мистецтва, що особливо яскраво проступило в тезі екзистенціалізму про тотальну політизацію мистецтва. Однак для естетики кінця XIX ст. найважливішою була думка про небезпеку розриву між істиною та красою. Загроза такого розриву між природознавчими науками, естетичними категоріями та естетичними нормами стала однією з гострих проблем усього XX ст., коли цивілізація як «обездуховлена» культура породжує побоювання можливості технічного самознищення людс-

тва. Тому гуманізація суспільного життя, повернення естетичного до структури суспільної свідомості як рівноправного синтезуючого елемента стало сьогодні однією з наполегливих вимог культури.

Естетична свідомість має складну й багаторівневу структуру, що в цілому відтворює основні етапи її становлення. Найбільш суттєвими елементами естетичної свідомості виступають: естетичне почуття, естетичний смак, естетичний ідеал.

Естетичне почуття являє собою одне з найскладніших видів духовного переживання. Це виключно людське почуття, що формується у процесі розвитку людини як на філогенетичному, так і онтогенетичному рівнях і пов'язане з естетичним освоєнням світу. Воно є таким духовним утворенням, котре означає певний рівень соціалізації індивіда, підвищення його потреб до істинно людських. Саме характер естетичного почуття, його ціннісна орієнтація виступають найважливішою соціальною характеристикою особистості. Естетичне почуття є основою естетичних потреб та естетичної діяльності, що виникають лише при наявності першого. Опосередкованість естетичного відношення попереднім естетичним досвідом суспільства або людства, що фіксується в культурі, стає однією з причин формування спільного естетичного почуття людей. Однак міра такої спільності естетичного почуття є різною.

Естетичний смак зазвичай розглядають як спроможність людини до естетичної оцінки явищ дійсності й мистецтва. Розуміння його природи і сутності в цілому ґрунтується на думці Канта, який вважав, що смак — це «спроможність судити про красу». Естетичний смак не є якістю людини, що виникає разом з її народженням. Тому його не можна зводити до психофізіологічних інстинктів, реакцій. Це соціальна здібність людини, яка формується у процесі її виховання й освіти. Естетичний смак є найважливішою характеристикою особистісного становлення, що відображає рівень самовизначення людської індивідуальності. Тобто естетичний смак не зводиться до простої спроможності естетичної оцінки, оскільки не зупиняється на самій оцінці, а завершується присвоєнням або відкиданням культурної, естетичної цінності. Таким чином, естетичний смак — це здатність людини до індивідуального відбору естетичних цінностей, а разом із тим — і до саморозвитку й самоформування. Особливою модифікацією естетичного смаку виступає художній смак.

Естетичний ідеал — своєрідна форма естетичного ставлення до дійсності, в якій ідеально поєднуються цілісність, творчість,

створення. Він виникає як результат розвитку всіх форм естетичної діяльності. Певною мірою естетичний ідеал є усвідомленою духовною метою естетичної практики. Поняття «ідеал» грецького походження (від «ідея», «образ», «уявлення»). На відміну від ідеалів морального, політичного або суспільного, які можуть існувати у вигляді абстрактних понять, естетичний ідеал знаходить своє втілення в чуттєвих формах — він тісно пов'язаний з емоційним, чуттєвим відношенням людини до світу. В цьому полягає його специфіка.

Естетична свідомість залежно від її носія (суб'єкта) існує на індивідуальному, груповому й суспільному рівнях. У зв'язку з цим можна говорити про соціально-груповий, класовий, етнічний, національний рівні естетичної свідомості, а також естетичну свідомість історичної епохи тощо.

Природа естетичної свідомості є досить складною. Її сутність визначається через порівняння двох понять, що в чомусь збігаються, але не є тотожними. Йдеться про естетичну свідомість узагалі й мистецтво як вищий, але частковий прояв цієї свідомості. Естетична свідомість має місце в кожному акті людської активності — науковому мисленні, чуттєвому спогляданні, виробничій діяльності або сфері побуту. Людина оцінює з естетичних позицій будь-який свій прояв, будь-яке об'єктивне явище, взагалі все, що залучається до сфери її досвіду. Мистецтво ж — це професійна сфера діяльності, в котрій естетична свідомість з елемента, що є супутнім, перетворюється на основну мету. Разом з тим саме мистецтву належить особлива роль у формуванні естетичної свідомості людини. Воно виступає як специфічний спосіб практично-духовного освоєння світу, форма суспільної свідомості і художньо-образного відображення дійсності, її пізнання й оцінки, особливою формою творчої діяльності особистості. Функціонування мистецтва тісно пов'язане з процесами об'єктивного буття, суспільних відносин, зокрема духовного виробництва.

Мистецтво являє собою єдність естетично-пізнавальної та естетично-творчої основи. Однак визначальним у мистецтві є духовно-емоційна основа. Наочно-чуттєва, предметно-життєва, духовна, ідейна та емоційна сторона виступають у мистецтві в органічній єдності. Свій вплив на розвиток суспільних відносин мистецтво може успішно здійснювати лише за умов, коли воно може бути сприйняте, відчуте. Особливості такого сприйняття та відчуття завжди обумовлені здатністю суб'єкта до сприйняття художньої творчості, рівнем його духовності, культури. З іншого боку, суспільний зміст творів мистецтва залежить від характеру,

форми, духовно-моральної спрямованості, змісту тих ідей, які відображаються в тому чи іншому творі мистецтва.

Важливою передумовою успішного розвитку естетичної свідомості в умовах формування національної держави є пошук шляхів діалектичного поєднання національного та загальнолюдського в мистецтві. Процес збагачення естетичної свідомості здатний відбуватися лише за умов усебічного відродження й вільного розвитку національного, матеріальної та духовної культури того чи іншого народу. Саме неповторність прояву національного в мистецтві, найбільш прогресивні та значущі його моменти дозволяють піднятися мистецтву до загальнолюдського рівня і збагатити світову скарбницю мистецтва.

Оскільки естетична форма свідомості за своєю природою є синтетичною, очевидним є її зв'язок з усіма іншими формами суспільної свідомості. Виходячи з цього, доцільно говорити про тісний зв'язок, що існує між естетичною і правовою свідомістю. Уже в самій правовій свідомості міститься елемент естетичного. Воно полягає в тому, що розуміння правових відносин, правового регулювання, правотворчості ґрунтується на відчутті гармонії і краси, які повинні складати сутність відносин як між соціальними суб'єктами і суспільством, так і між людиною і природою. З іншого боку, рівень естетичної свідомості, який визначається міцністю духовних і моральних позицій людини, ступенем розвитку її естетичного досвіду, формує й естетичні почуття та естетичні потреби права. Розуміння того, що світ побудований за законами краси, стає передумовою потреби в його регуляції в тих випадках, коли ці закони порушуються, тобто в застосуванні норм права. Тут ідеться і про зв'язок між естетичним сприйняттям цілісної картини світу та прагненням формування правових умов, що забезпечують його збереження. Такі принципи розвинутої естетичної свідомості, як гуманістична спрямованість, зв'язок з національними культурою і традиціями безпосередньо впливають на зміст правосвідомості. Крім того, у змісті естетичної свідомості чільне місце посідає розуміння прекрасного у праві, адже йдеться про пошук істини і справедливості, чого й вимагає суспільство. Тобто прекрасне у праві — це природна вимога, природна рівновага, яку необхідно постійно підживлювати естетичним вихованням, естетичною культурою, естетичною свідомістю.

Таким чином, можна вважати, що процес розвитку естетичної свідомості є невід'ємним від процесу формування і розвитку правосвідомості — це певною мірою організований діалогізаційний

єдиний процес, який сприяє формуванню високої загальної культури особистості і громадянина.

Релігійна свідомість. Важливе місце релігійної свідомості в структурі суспільної свідомості зумовлено тією роллю, яку виконує релігія в духовному житті суспільства. Протягом історії розвитку людства релігійність, релігійна свідомість людей набувала багатогранних форм, пройшовши довгий шлях свого становлення від примітивних культів суспільства до складних релігійних систем і основних релігій сучасності — християнства, мусульманства, будизму. Немає жодного народу, який не знав би релігії. Отже, виникнення релігійних уявлень, незалежно від їх конкретного смислового наповнення, пов'язане з певними соціально-психологічними властивостями й потребами людини, які так чи інакше задовольняються різними варіантами конкретних релігій. У цьому сенсі прийнято говорити про релігійну свідомість як про одну з форм суспільної свідомості. Поняття релігійної форми суспільної свідомості, таким чином, підкреслює той факт, що наявність релігійних уявлень відповідає духовним потребам людини. Разом із тим об'єктивність самих потреб ще не означає об'єктивності, істинності тих релігійних засобів, за допомогою яких ці потреби історично задовольняються.

Сутністю релігійної свідомості є ілюзорне подвоєння світу, тобто визнання поряд з реальним, природним і соціальним буттям іншого, потойбічного світу, в якому знаходять або знайдуть своє ідеальне розв'язання всі суперечності земного буття, що турбують людський дух. Логічних доказів існування цього світу не існує (логічні докази не є визначальними для релігійної свідомості), тому атрибутом релігійної свідомості виступає спеціально культивованій морально-емоційний акт — акт віри. Релігійну віру не слід розуміти спрощено як прояв неухватності: віра — властивість людської свідомості, що знаходить прояв не тільки в релігійній, але й в інших формах свідомості, в тому числі й у науці. Специфікою релігійної віри є не сам факт її існування, та обставина, що саме віра сприймається тут як основоположний духовний акт: людина реально відчуває свою причетність до божественного, будучи психологічно пов'язаною з ним як з абсолютним моральним гарантом.

Центральний об'єкт релігійної віри — ідея бога, головна і самоцінна ідея, з якої виводиться весь інший зміст релігії. Навряд чи можна знайти в історії людства іншу ідею, яка за тривалістю впливу могла б порівнятися з цією ідеєю. Ідея бога для основної маси віруючих завжди була не тільки загальним раціональним

принципом, за допомогою якого пояснювалося, скажімо, походження світу від божественного першопоштовху, скільки ідеєю, пов'язаною насамперед з моральною сферою, з проблемою смислу людського життя. Згідно з релігійним поглядом, якщо людина здійснила в собі акт віри, вона тим самим надала сенсу власному життю, переборолла її стихійність, обґрунтувала ідею добра і справедливості. Бог для релігійної свідомості — це неодмінна перемога світлих начал у споконвічних антиноміях зла і добра, несправедливості і справедливості, вседозволеності й моральності. Таким чином, релігійна свідомість у своєму узагальненому смислі спрямована на задоволення потреб людини в системі абсолютних і незаперечних моральних цінностей, яких необхідно дотримуватись.

Релігія як форма суспільної свідомості охоплює релігійну ідеологію та релігійну психологію. Релігійна ідеологія являє собою більш чи менш струнку систему релігійних ідей, поглядів на світ. Релігійна ідеологія, як правило, розробляється й розвивається теологами. Релігійна психологія включає в себе несистематизовані релігійні почуття, настрої, звичаї, уявлення, пов'язані головним чином з вірою в надприродне, що складаються головним чином стихійно, безпосередньо у процесі відображення повсякденних умов життя людей. Суттєву роль у формуванні побутового рівня релігійної свідомості відіграло процес релігійного поклоніння, або культ. Завдяки значному і різнобічному духовно-емоційному і психологічному забарвленню він надзвичайно активно впливає на людину, сприяючи збереженню і підтримці досить стійких релігійних компонентів у структурі суспільної свідомості.

Питання для самостійного опрацювання

1. Філософське розуміння поняття «духовність».
2. Розвиток духовного життя як невід'ємна складова процесу розвитку української держави.
3. Рівень політичної свідомості перехідного українського суспільства.
4. Політична свідомість сучасного українського суспільства та перспективи її розвитку.
5. Політична самосвідомість як показник зрілості суб'єкта політичних відносин.

6. Особливості формування правосвідомості в перехідних умовах розвитку українського суспільства.
7. Духовна культура українського суспільства перехідного періоду.
8. Особливості політичної культури українців.
9. Правова основа формування екологічної свідомості в сучасному українському суспільстві.
10. Проблема взаємовідношення естетичної і правової свідомості в умовах перехідного українського суспільства.
11. Особливості формування і функціонування релігійної свідомості в сучасній Україні.
12. Економічна свідомість та її роль в умовах переходу України до постіндустріального типу суспільства.

Контрольні запитання

1. Що таке духовне життя суспільства?
2. Назвіть основні складові духовного життя суспільства.
3. Яку структуру має суспільна свідомість?
4. Який характер має зв'язок між індивідуальною і суспільною свідомістю?
5. Охарактеризуйте основні рівні суспільної свідомості.
6. Дайте визначення ідеології.
7. Що таке політична свідомість?
8. Назвіть основні структурні елементи політичної свідомості.
9. Які чинники впливають на формування й розвиток політичної свідомості?
10. Який характер має зв'язок між політичною свідомістю та політичною системою?
11. Визначте особливості зв'язку між політичною свідомістю мас і політичною свідомістю владних структур.
12. Як пов'язані між собою політична і правова свідомість?
13. Чим зумовлюється зв'язок між правовою свідомістю й мораллю?
14. З якими формами суспільної свідомості найбільш тісно взаємодіє права свідомість?
15. Яку структуру має правосвідомість?
16. Які чинники впливають на формування екологічної свідомості?
17. У чому проявляється синтезуюча функція естетичної свідомості?
18. Назвіть основні причини функціонування релігійної свідомості в сучасних умовах.
19. Яке місце у структурі суспільної свідомості посідає економічна свідомість?
20. Як пов'язані між собою правова і економічна свідомість?

Рекомендована література

1. Бандурка А. М., Друзь В. А. Психология власти: Учебное пособие для вузов. — Харьков: Ун-т внутр. дел. — 1998 — 328 с.
2. Бачинин В. А. Морально-правовая философия. — Харьков: Консум, 2001. — 208 с.
3. Білодід Ю. М. Філософія. Український світоглядний акцент. Навч. пос.- К.: Кондор, 2006. — 358 с.
4. Берлін І. Чотири есе про свободу — Київ: Видавництво «ОСНОВИ», 1994 — 272 с.
5. Гаджиев К.С. Политическая идеология: концептуальный аспект // Вопросы философии. — 1998. — № 12. — С. 3—20.
6. Гусейнов А. А. Этика // Вопросы философии. — № 8. — 1999. — С. 81—91.
7. Деркач В. Людина і природа: міфи сучасної свідомості та проблема збереження довкілля // Філософська думка. — 2000. — № 3. — С. 75—97.
8. Кисельов М. Гуманістичні засади сучасної екології // Філософська думка. — 2000. — № 3. — С. 4—23.
9. Кисельов М. Екологія як чинник трансформації методології сучасної науки // Філософська думка. — 1998. — № 3. — С. 55—71.
10. Колодій А. М., Конейчиков В. В., Лисенков С. Л., Пастухов В. П., Сумін В. О., Тихомиров О. Д. Теорія держави і права. — К.: Юрінформ. — 1995. — С. 100—105.
11. Комаров С. А. Общая теория государства и права: Курс лекций. — Издание 2-е, исправленное и дополненное. — М.: Манускрипт. — 1996. — С. 237—246.
12. Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Духовність українського народу // Україна на зламі тисячоліть. — К., 2000. — С. 109—118.
13. Кононенко П., Кононенко Т. Українська культура: уроки, тенденції, перспективи // Віче. — № 6. — 2000. — С. 133—151.
14. Лісовий В. Культура — ідеологія — політика. К.: Видавництво імені Олени Теліги. — 1997. — С. 54—136.
15. Лившиц Р. З. Теория права. Учебник. — М.: Издательство БЕК. — 1994. — С. 41—47, 81—90.
16. Любимый Я. В. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития / АН Украины. — К.: Наук. думка, 1993. — 144 с.
17. Марушевський Г. Ідейно-концептуальні витоки екологічної етики // Філософська думка. — 2000. — № 3. — С. 47—74.
18. Медведчук В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива. — Київ: Основні цінності. — 2000. — 200 с.
19. Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. — Київ: Україна. — 1997. — 170 с.

20. *Мень А.* Мировая духовная культура; Христианство; Церкви: Лекции и беседы. — М.: Фонд им. Александра Меня, 1995. — 671 с.
21. *Молярчук Е.* Проблеми соціальної реалізації настанов релігійної моралі // *Філософська думка.* — 2006. — № 1.
22. *Пустовіт С.* Методологічний аналіз особливостей європейської біоетики // *Філософська думка.* — 2006. — № 4.
23. Социальная философия: Словарь / Под общ. ред. В. Е. Кемерова, Т. Х. Керимова. — М.: Академический проспект, 2003. — 560 с.
24. *Трофимова З. П.* Гуманизм, религия, освобождение. — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 128 с.
25. *Уледов А. К.* Духовная жизнь общества: Пробл. методол. исслед. — М.: Мысль, 1980. — 271 с.
26. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. — М.: Республика, 1992. — 512 с.
27. *Хілько М.* Екологічна криза у філософсько-етичному вимірі // *Філософська думка.* — 2000. — № 3. — С. 24—46.
28. *Хэтчер У. С.* Понятие духовности. — К.: Феникс, 1992. — 72 с.
29. *Чукот С. А.* Генеза духовної культури (управлінський вимір). — Київ: Видавництво УАДУ. — 1999. — С. 34—47.
30. *Шестопал Е. Б.* Личность и политика: Критический очерк современных западных концепций политической социализации. — М.: «Мысль». — 1988. — 203 с.
31. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. — К.: МП «Фенікс». — 1992. — С. 42—93. — 168 с.
32. *Юзвак Ж.* Духовність як психологічний феномен: структури і чинники розвитку // *Філософська думка.* — 1999. — № 5. — С. 139—151.

Тести для самоперевірки знань

I. Духовне виробництво це:

1. Виробництво духовної літератури
2. Виробництво суспільної свідомості
3. Виробництво духовних орієнтирів
4. Виробництво духовних ідеалів (норм)

II. До форм суспільної свідомості не відносять:

1. Політичну свідомість
2. Економічну свідомість
3. Моральну свідомість
4. Індивідуальну свідомість
5. Правову свідомість

III. Філософ, який вважав джерелом моралі сліпу, насильницьку волю до життя:

1. О. Шпенглер
2. Л. Шопенгауер
3. І. Кант
4. Г. Гегель
5. Д. Дідро

IV. Філософ, який взаємини у суспільстві називав «війною всіх проти всіх»:

1. Дж. Локк
2. Т. Гоббс
3. Ф. Бекон
4. Д. Юм
5. Ж.-П. Сартр

V. Який з вказаних рівнів не відноситься до правової свідомості

1. Ідеологічний
2. Психологічний
3. Комунікативний
4. Поведінковий

VI. До рівнів суспільної ідеології не відносяться:

1. Буденно-практична свідомість
2. Теоретична свідомість
3. Суспільна психологія
4. Суспільна ідеологія
5. Суспільна інформованість

VII. Сукупність поглядів, почуттів, емоцій, настроїв, звичаїв, традицій:

1. Суспільна психологія
2. Суспільна ідеологія
3. Релігія
4. Мораль
5. Мистецтво

VIII. Зростання уваги суспільства до ідеології буває у часи:

1. Передвиборчої кампанії
2. У переломні періоди розвитку суспільства
3. Під час олімпійських ігор
4. Під час революцій і воєн

IX. До форм суспільної свідомості не належать:

1. Політика
2. Мистецтво
3. Атеїзм
4. Філософія
5. Мораль

X. Хто з філософів відстоював думку «Суспільна свідомість відображає суспільне буття»:

1. Ортега і Гассет
2. О. Шпенглер
3. О. Кант
4. К. Маркс
5. Ф. Ніцше

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ

План

- 6.1. Філософський підхід щодо пізнання людини.
- 6.2. Сутність людини.
  - 6.2.1. Одухотвореність.
  - 6.2.2. Діяльність.
  - 6.2.3. Соціальність.
- 6.3. Проблема співвідношення біологічного та соціального в людині.

Основні поняття: філософська антропологія, одухотвореність, діяльність, соціальність, релігійна антропологія, тіло, душа, реінкарнація, структурний аспект, змістовний аспект, субстратний аспект, духовний світ особистості, психофізіологічна проблема, концепція психофізичної взаємодії, концепція психофізичного паралелізму, інформаційний підхід, діяльність, суб'єкт діяльності, об'єкт діяльності, мета діяльності, акт діяльності, спосіб (метод) діяльності, засоби діяльності, продукт діяльності, праця, навчання, гра, соціальність.

6.1. ФІЛОСОФСЬКИЙ ПІДХІД ЩОДО ПІЗНАННЯ ЛЮДИНИ

Пізнання людини — центральна проблема філософії. Вона знайшла відображення у словах Сократа, а пізніше Г. Сковороди: «Пізнай самого себе». Прагнення людини пізнати свою власну природу є одним з головних стимулів розвитку філософської думки.

У сучасній науці існує більше ніж 800 дисциплін, котрі вивчають людину. Однак кожна розглядає її в якихось окремих, часткових аспектах. Філософію ж цікавить те, що є в людині найголовнішим і визначальним, на чому ґрунтується єдність всіх сторін та аспектів її життєдіяльності.

Кожна окрема людина поєднує в собі риси загальнолюдські, що притаманні всім людям як членам одного людського роду; *соціально-типові*, властиві їй як представникові певного конкретного суспільства, народу, класу, нації; *індивідуальні*, що склада-

ють неповторну своєрідність окремої людини. Усі ці риси органічно пов'язані між собою. З одного боку, індивідуальні особливості людини є специфічною формою прояву й поєднання соціально-типового і загальнолюдського. З іншого — загальнолюдська «родова» природа не може існувати інакше, ніж втілюючись в окремих людських індивідах, що живуть у конкретному часовому і соціальному просторі. Для філософії первинне значення має пізнання загальної «родової» природи людини, що дає ключ до розуміння індивідуальних розбіжностей між людьми та змін, які відбуваються з ними протягом історії людства.

Серед вічних філософських проблем, що формуються навколо пізнання «родової» природи людини й визначають антропологічну спрямованість філософських роздумів, можна назвати такі: що таке людина взагалі, якою є її природа, її сутність? Розв'язання кожної з названих проблем потребує постановки і з'ясування безлічі питань. Відповіді на них залежать від розвитку сукупних науково-філософських знань, зумовлених конкретно-історичними умовами, а також від домінуючих у суспільстві світоглядно-ціннісних орієнтацій.

Антропологічна тематика тривалий час — від стародавніх часів до XVII—XVIII ст.ст. — цілком визначалася сферою філософського пізнання. Сам термін «антропологія» (в перекладі з грецької — людина) уперше був уведений Арістотелем для позначення тієї частини філософії, що вивчає людину.

Розвиток природознавства у Новий час призвело до того, що людина як живий організм стала предметом наукового дослідження. Із XVII ст. учені, які займалися вивченням фізичної будови людського тіла, почали вживати слово «антропологія» для позначення цієї галузі природознавчих досліджень. У XIX—XX ст. антропологія набула статусу самостійної науки про природну історію та біологічну конструкцію людини. У ній виділилися дві частини — палеоантропологія, що вивчає історичні залишки в землі форм людини, антропогенез (походження людини) і расогенез (походження людських рас), та друга — антропологія сучасних форм людини.

Однак виділення й оформлення антропології як окремої наукової дисципліни не вивело проблему людини за межі філософії, оскільки природничонаукова антропологія не ставить і не вирішує філософських питань. Більше того, «філософія людини» залишається однією з центральних філософських тем. У XVIII ст. їй присвячують свої основні роботи Гельвецій і Ламетрі. Кант стверджував, що антропологія, або людинознавство, є одночасно

і світоглядом, оскільки людина — це «найголовніший предмет у світі». Питання «що є людина» він вважав найважливішим питанням усієї своєї філософської концепції і вважав, що саме антропологія повинна дати відповідь на нього.

«Антропологічний принцип» в основу свого вчення поклав Л.Фейєрбах, який поставив перед собою завдання створити «філософію людини, тобто антропологію». Для нього ідея людини — вихідний пункт і кінцева мета філософії. Фейєрбахівський антропологізм дав поштовх розвитку філософських досліджень «сутності» та «природи» людини.

Після Фейєрбаха антропологічну традицію у філософії з позиції матеріалізму розвивали К. Маркс і Ф. Енгельс. В ідеологічному дусі ця традиція знайшла вираження у працях Ф. Ніцше, С. К'єркегора, В. Дільтея та інших.

У ХХ ст. філософська думка робить ще один «антропологічний прорив». Завдяки роботам групи німецьких вчених — М. Шелера, Г. Плеснера, А. Гелена, Е. Ротхакена, М. Ландмана та ін., а також біологів А. Портмана, К. Лоренца — виникає ідейна течія, котра синтезувала результати природнонаукових та гуманітарних досліджень людини. Ця течія отримала назву «*філософської антропології*». Її представники вважають, що філософське розуміння сутності людини повинно стати фундаментом всієї філософії, адже таємниця світу закладена в людині.

На думку Шелера, філософська антропологія повинна об'єднати три кола уявлень про людину, які стикаються у свідомості сучасного європейця. Це юдейсько-християнське коло уявлень про створення людини Богом, гріхопадіння Адама і Єви, ідеали праведного життя тощо; античне коло уявлень про людину як особливу розумну істоту, що живе разом з богами; коло уявлень сучасної науки, в якій людина представлена продуктом еволюції тваринного світу, але відрізняється від інших організмів ступенем організації свого життя. Однак усі кола існують незалежно одне від одного, малюючи різні образи людини. Звідси — відсутність єдиної ідеї людини, формування котрої є завданням філософської антропології.

Спроби сформулювати єдину ідею людини, яка б визначала її сутність, здійснювалися протягом усієї історії філософії. Якщо стародавні греки вважали найважливішим здобутком людини розум, то християнська релігія поставила віру над розумом. Декарт відзначав, що головним у людині є спроможність мислити («мислю, тобто існую»), Кант стверджував, що сутність людини як мислячої особистості знаходить вираз у моральному законі, який

піднімає людину над тваринним світом. У XVIII ст. французький філософ Ж. Ламетрі доводив, що людина є більш складною, ніж просто «одухотворена машина», а американський мислитель Б. Франклін визначив людину як істоту, що виробляє знаряддя. Як засадничі умови людського буття розглядалися воля (А. Шопенгауер), праця (К. Маркс), свобода (Ж.-П. Сартр), спілкування (К. Ясперс), мова (М. Хайдеггер), гра (Й. Хейзінга) та інші.

Критичне осмислення всіх подібних концепцій свідчить, що важко звести відповідь на запитання «що таке людина» до знаходження чогось одного «найголовнішого», що робить людину людиною. Однак, узагальнюючи світовий історичний науково-філософський досвід, можна виділити три орієнтири, котрі визначають основні напрямки пошуків на це питання.

У філософській думці від прадавніх часів до XVIII ст. таким орієнтиром було насамперед уявлення про *душу* як «внутрішню сутність» людини. Людське тіло було лише «одягом» душі (Аристотель). Сутність людини пов'язувалася з її одухотвореністю. Душу при цьому розуміли по-різному, однак у будь-якому разі вона розглядалась у єдності зі свідомістю й розумом, що виступали як основні ознаки «людяності».

Класична німецька філософія XVIII—XIX ст.ст. висунула і обґрунтувала ідею про те, що специфіка людини обумовлена не лише її одухотвореністю і розумністю, але й притаманній їй здатності до активної вільної *діяльності*. У здатності до такої діяльності полягає та знаходить прояв і її розумність. Розвиваючи цю ідею, Маркс та Енгельс дійшли висновку про основоположну роль насамперед *практичної* діяльності у становленні й розвитку людини і людства.

У діалектично-матеріалістичній філософії було розкрито ще один суттєвий аспект антропологічної характеристики людини, який полягає у тому, що вона (людина) є не лише розумною живою істотою, а й істотою, яка формується тільки в суспільних, соціально-культурних умовах. Людині притаманна подвійна, *біосоціальна* природа. Вона володіє особливостями, які, з одного боку, притаманні їй як біологічному виду, а з іншого — виникають і змінюються в ході розвитку суспільства. При цьому її біологічні властивості є лише вихідними передумовами, за яких розгортається специфічний спосіб життя людини як члена суспільства, що є продуцентом і носієм культури. Саме тому *соціальна, культурна обумовленість* людського буття висувається на першій план багатьма сучасними філософськими концепціями людини.

Таким чином, у процесі історичного розвитку антропологічних поглядів у філософії були виділені три основні принципи, що характеризують «родову» сутність людини: *одухотвореність, діяльність, соціальність*. Цими принципами визначають найважливіші аспекти філософського розуміння людини, які отримали визнання в сучасній розробці розглянутої проблеми.

6.2. СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ

6.2.1. ОДУХОТВОРЕНІСТЬ

Уже в первинному суспільстві виникло уявлення про те, що в людині треба розрізнити тіло і душу. Людське тіло — це особлива річ у світі речей. Для його існування необхідний ряд матеріальних умов — певний хімічний склад середовища, діапазон температур тощо. Як і в інших живих організмах, у людини є певні тілесні потреби, без задоволення яких вона жити не може. Забезпечувати для себе необхідні матеріальні умови й засоби свого існування — це природне право людини як природної істоти. Однак, на відміну від усіх інших істот, людина є не просто живим організмом. У людини життя тіла пов'язане з життям його душі.

Поняття душа традиційно розглядалося особлива сила, що міститься в тілі людини. У міфологічній свідомості риси людини переносилися на предмети, яким також приписувалась одухотвореність. На цій підставі склались первинні політеїстичні релігії, які доводили про існування багатьох богів на зразок людини, але безсмертних і більш могутніх.

Подальший розвиток релігійної свідомості призвів до трансформації уявлення про співвідношення між людиною і богами: створивши подібними до себе богів, людина потім стала думати, що це боги створили її подібно до себе.

Людська душа і Бог — це поняття, генетично пов'язані між собою. Біля витоків релігійного світогляду лежить уявлення про схожість між людиною і світом: так само, як і людина, світ має подвійну природу — її видиме, матеріальне тіло (Космос, Всесвіт) приховує під собою невидиму, нематеріальну «душу» («душа світу», «світовий дух», «вища духовна субстанція», «Бог»). І як людське тіло є плоть від плоті світу, так і людська душа є частиною божественного духу в людині, що дається їй при народженні як «дар Божий».

Спроби зрозуміти людське буття з цих позицій породжують релігійну антропологію, в якій людина розглядається як творіння Бога. Питання щодо розуміння людини ставиться як питання розуміння Божого задуму відносно людини.

Душа — центральна категорія релігійної антропології. Її характеризують такими якостями: нематеріальність, безсмертя, здатність існувати незалежно від тіла. Тіло людини живе доти, доки в ньому існує душа. Відділення безсмертної душі людини від її тіла означає кінець земного життя людини. Питання про подальше існування душі вирішується по-різному: душа може блукати по світу в безтілесному стані; вона переселяється в інші тіла (теорія реінкарнації); зливається зі світовою душею; переходить в інший світ — рай, пекло, чистилище.

Мету і сенс життя індивіда християнська релігія пов'язує з виконанням заповідей Божих, нагородою за що служить вічне блаженство душі в раю. Врятувати душу від гріха, зберегти її чистоту, прагнути її досконалості — головна турбота людини в земному житті. Однак цій душі загрожують гріховні бажання.

Найчастіше джерелом гріха розглядається людське тіло, людська плоть. Звідси виникає характерна для багатьох форм релігії проповідь аскетизму — придушення тілесних страстей, утримання від плотських задовольень.

Інша точка зору виходить з того, що Бог надає душі свободу волі: душа сама повинна зробити вибір між добродійністю і пороком. Таким чином, якщо душа обирає зло, то це робиться з причини її власної «пошкодженості», а тому й джерело гріха — в ній самій.

Обидві точки зору розглядають життя людини як арену постійної боротьби душі з тілом. Взаємовідношення душі й тіла — питання, яке в релігійній антропології не отримує задовільної відповіді.

Аби просунутись у пізнанні людини, її тіла і душі, необхідно вийти за межі релігійно-схоластичних міркувань і звернутися до наукових методів вивчення реальності. І тіло, і душа повинні стати предметом емпіричного дослідження і теоретичного узагальнення встановлених емпіричних фактів.

Що стосується людського тіла, то воно є матеріальним об'єктом, який можна споглядати, а тому давно є предметом багатьох наук: анатомії й фізіології, антропології й антропометрії, медицини та різноманітних її галузей тощо. Про людське тіло наука знає якщо не все, то дуже багато. Відомо, що воно складається з таких самих атомів та елементарних частинок, як і інші тіла

природи. Її клітини, тканини та органи схожі з тим, що є в інших живих тварин. Життя людського тіла підкоряється всім законам природи, встановленим фізикою, хімією, біологією та іншими науками.

З душею все значно складніше. Принаймні в науці її не можна вивчати, посилаючись на Бога чи потойбічні надприродні сили, а орієнтуватися лише на процеси, що відбуваються в нашому «посейбічному» світі за його власними, природними законами.

Витоки такого підходу можна знайти у стародавній уявленнях про неї як про особливе тіло, що мешкає всередині людського тіла й «відлітає» від нього в момент смерті. Однак людині того часу було важко уявити дух безтілесним.

У давньосхідній філософії душу людини розуміли як «життєвий дух», який подібно до рідини циркулює по протоках усередині органів тіла. Центром його мешкання вважали серце. Античні філософи-матеріалісти, розвиваючи атомістичне вчення (Демокрит та ін.), вважали, що душа являє собою особливий орган людського тіла, який складається з «атомів вогню» — шароподібних, дуже дрібних і рухомих. Медик Алкмеон, який знайшов нерви, що ведуть з ока в мозок, висунув думку про мозок як місцезнаходження душі. А відомий давньогрецький лікар Гіппократ вважав, що душа створюється з тонкої ефірної речовини, котра міститься в повітрі («пневми») і яка при диханні потрапляє до мозку.

Грецьке слово «псюхе», що означає «душа», від античної традиції увійшло в європейську філософію і науку. Від нього утворилося слово «психіка», яким стали користуватися для позначення явищ і процесів, що мають відношення до душі.

Однак лише з XVIII ст. проблему душі вдалося поставити як проблему емпіричного природничого дослідження психіки. У психіці стали виділяти різні психічні процеси, стани і властивості особистості, котрі згодом детально описувалися й аналізувалися. Науку про психіку стали називати психологією (слово почали вживати з XVIII ст. замість терміна «пневматика», яким раніше називали науку про душу. Однак у XVIII—XIX ст. психологію вважали філософською наукою, тобто частиною філософії. І тільки наприкінці XIX ст. психологія відокремилася від філософії й набула статусу самостійної науки, що пов'язано з ім'ям В. Вундта.

У сучасній науковій психології поняття душі поступилося поняттю психіки. Тому деякі вчені висловлюють думку, що оскільки поняття душі є ненауковим, то й ніякої душі немає взагалі. Ра-

зом із тим таке судження є не зовсім коректним і має більше стилістичне навантаження, ніж сутнісний характер. Яким же чином ставляться і вирішуються проблеми про душу в сучасній науці?

Можна виділити три аспекти, в межах яких описується душа:

— по-перше, структура або склад душі, тобто різні види душевних явищ — бажання, почуття, переживання, відчуття, мислиневі процеси, знання тощо (*структурний аспект*);

— по-друге, зміст душевного життя людини, тобто конкретний індивідуальний комплекс бажань, емоцій, переживань, думок тощо, який наповнює душу особистості й завдяки якому вона має своє особливе, неповторне духовне обличчя (*змістовний аспект*);

— по-третє, «природа душі» — її походження, її субстрат або субстанція, з якої вона створюється (*генетичний, або субстратний аспект*).

Предметом науково-психологічного дослідження став головним чином структурний аспект душі. Його й почали називати психікою. Психіка — це душа в її структурному аспекті. Таким чином, поняття психіки охоплює лише частину поняття душі, а тому воно не тотожне останньому.

Змістовний аспект душі — це те, що об'єктивно мається на увазі під поняттям «*духовний світ особистості*». У контексті цього аспекту дослідження духовний світ особистості залежить не лише від психіки: його зміст обумовлений суспільним життям, до якого включена особистість, станом культури суспільства і реальними можливостями для цієї особистості освоєння культурних цінностей. Духовний світ особистості — галузь, котра є предметом аналізу філософії та низки гуманітарних наук: етики, естетики, культурології та ін. Вона складає також головний предмет мистецтва.

У генетичному аспекті душа характеризується в її «сутнісному» визначенні. Тут ідеться про відношення душі до буття, у складі якого вона виникає й перебуває. Як уже відзначалося, існує два підходи в розумінні сутності душі: 1) душа постає як породження вищої, надприродної духовної субстанції; 2) душа створюється в результаті сполучення певних форм матерії і є особливим матеріальним утворенням. В. Вундт називає перший підхід спіритуалістичним, а другий — матеріалістичним. Однак у такому варіанті другий підхід є характерним не для матеріалізму взагалі, а для наївного, вульгарного, натуралістичного матеріалізму.

Матеріалістична філософія в її розвинутих формах зовсім не стверджує, що душа складається з матерії. Душа нематеріальна,

але вона (як психіка або духовний світ особистості) існує в людині завдяки матеріальним процесам, що відбуваються в її нервовій системі. Тобто в кінцевому рахунку душа є залежною, похідною від матерії. Матеріалістичне розуміння психіки відповідає сучасному науковому підходу щодо її вивчення.

У зв'язку з цим важливої ваги набуває питання про співвідношення психічних і фізіологічних явищ (психофізична, або — більш вузько — *психофізіологічна проблема*). Найявність зв'язків між процесами, що відбуваються у психіці людини, та фізіологічними процесами, що спостерігаються в її нервовій системі, не викликає сумніву. Однак сутність проблеми полягає в тому, щоб пояснити «механізм» такого зв'язку. Адже психічні явища — образи, думки, бажання — є нематеріальними, вони позбавлені фізичних властивостей. У них немає ні речовини, ні енергії, необхідної для силового впливу на фізичні тіла. У той же час вони викликають у нашому тілі матеріальні — фізичні, хімічні, фізіологічні — зміни. Яким же чином думка впливає на тіло?

Уперше ця проблема була поставлена Декартом у XVII ст., котрий запропонував перший варіант *концепції психофізичної взаємодії*. На думку філософа психічні явища (свідомість, мислення, воля) та явища тілесні (м'язовий рух, зміни в нервових клітинках тощо) належать до двох принципово різних сфер: тілесні відносяться до матеріальної субстанції, а психічні — до духовної. Матеріальна субстанція володіє просторовою протяжністю, духовна — позапросторова. Тому матеріальні й духовні процеси не можуть впливати один на одного. Однак, як вважав Декарт, існує спеціальне місце (шишкоподібна заліза), де вони вступають у контакт і завдяки цьому стає можливою їх взаємодія.

Інший варіант — *концепція психофізичного паралелізму* — був запропонований Лейбніцом та іншими філософами, котрі доводили, що взаємодія між духом і матерією у принципі є неможливою. Ця концепція стверджує, що, хоча причинного зв'язку між психічними й фізіологічними явищами немає, однак між ними можлива відповідність, узгодженість. Адже психічні і фізичні процеси протікають «паралельно», «синхронно». Відповідність між ними встановлюється за Лейбніцом, завдяки «попередньо встановленої гармонії», а її творцем, звісно, є Бог.

В обох концепціях психічне і фізичне трактуються в душі дуалізму — як дві самостійні субстанції, що існують окремо одна від одної. Це заважає розумінню справжнього зв'язку між психікою і тілом. Багато сучасних філософів і вчених пропонують інші шляхи вирішення психофізичної проблеми. Деякі з них намагаються

«матеріалізувати» думки, повністю ототожнюючи їх з мозковими процесами і приписуючи їм фізико-енергетичні характеристики цих процесів (Г. Фейгл). Інші говорять про існування особливої «духовної енергії», яка створює «поле впливу» думки, що спроможна «нерувати» нейрофізіологічними процесами у мозоку (Г. Екклз). Однак наділяти думки фізичною енергією означає вважати їх не ідеальними, а матеріальними утвореннями. А якщо думкам властива особлива, духовна енергія, то незрозуміло, як така енергія, що не має фізичних властивостей, спроможна викликати зміни в нервових клітинках.

До сьогодні ще не знайдено такого рішення психофізичної (психофізіологічної) проблеми, яке отримало б усезагальне визнання. Серед різних напрямків пошуку одним з найперспективніших є *інформаційний підхід*: психічні процеси розглядаються як процеси отримання, зберігання, передачі, перетворення інформації, а фізіологічні (нейродинамічні) — як матеріальні носії цієї інформації, тобто «сигнали», в яких вона «закодована». З позицій інформаційного підходу спроможність думки впливати на тілесні процеси пояснюється тим, що думка завжди має матеріального носія — відповідну нейродинамічну систему. Вплив думки на тіло — це інформаційне управління. Думка управляє тілом не «сама по собі», а через нейрофізіологічні процеси, які є її матеріальним носієм.

Таким чином, матеріалізм не заперечує існування душі; він не стверджує, що душа матеріальна, але говорить лише про її залежність від тіла. На відміну від релігії, він відкидає віру в існування душі поза тілом та в її безсмертя. Безсмертними можуть бути пам'ять про померлих та їх справи, але не їх індивідуальні душі.

6.2.2. Діяльність

Поняття діяльності використовується в літературі неоднозначно. Найбільш загальною філософською категорією, під яку можна підвести поняття діяльності, є категорія *руху*. Рух — це спосіб існування матерії. Враховуючи складну організацію матерії, для конкретизації форми руху, притаманного живим організмам, користуються поняттям «*активність*». Однак життя поділяється на рослинне і тваринне. Щоб позначити більш складний вид активності, що виступає як спосіб існування тварин, вживають поняття «*життєдіяльність*» (або «*поведінка*»). Нарешті,

людину відрізняє від тварин специфічна форма руху, активності, поведінки, яка й називається *діяльністю*.

Діяльність — це спосіб існування людини. У той же час не всі дії людей є власне людською діяльністю. Нею стає діяльність, що має усвідомлену мету. Людина оцінює свою діяльність за ступенем досконалості її виконання, порівнюючи свої дії та їх результати з тим, що «має бути». Тварини ж не прагнуть досягнення якоїсь «досконалості», вони просто виконують те, що обумовлено природними механізмами їх поведінки.

Життєдіяльність тварини протікає у відповідності до законів природи. Діяльність людини, крім того, підкоряється ще й певним правилам і нормам, що їх вони сам для себе встановлює. Природні закони неможливо порушувати чи скасовувати за чийсь бажанням. Правила ж і норми людина може сприймати чи не сприймати, може їх дотримуватися або не дотримуватися. Якщо тварина пристосовується до навколишнього середовища, то людина за допомогою діяльності перетворює її, створюючи навколо себе «другу природу» — штучне середовище, світ культури. Разом з тим у процесі своєї діяльності людина, змінюючи зовнішню природу, змінює і свою власну природу, розвиває та вдосконалює саму себе. Внутрішній, духовний світ людини народжується й розвивається завдяки людській діяльності.

Необхідними компонентами людської діяльності є наступні.

1. *Суб'єкт діяльності*. Ним може бути окремий індивід, група людей, суспільство в цілому. У першому випадку говорять про індивідуальну, у двох інших — про колективну діяльність. Будь-яка індивідуальна діяльність завжди включена до складної системи колективної діяльності і в кінцевому рахунку — всього людства.

2. *Об'єкт діяльності*. Він може бути як матеріальним, так й ідеальним. Об'єктом своєї діяльності людина може зробити й саму себе.

3. *Мета діяльності* — ідеальна модель того, що повинно бути («бажаного майбутнього»). Спрямованістю на певні цілі характеризується і поведінка тварин, але доцільність її обумовлена біологічними закономірностями, які визначають у кожній конкретній ситуації конкретну мету їх зусиль. Людина ж спроможна ставити та вибирати мету своєї діяльності вільно. Вона може ставити цілі, недосяжні у певній конкретній ситуації. У своїй діяльності людина створює для себе все нові й нові цілі, виходячи при цьому за межі біологічних потреб. Вільне цілеполагання — відмінна риса людської діяльності.

4. *Акти діяльності* — окремі дії, з яких вона складається. Будь-яка діяльність може бути поділеною на багато утворюючих її актів. Це особливе значення має для процесу навчання.

5. *Спосіб (метод) діяльності*. Будучи вільною у виборі способів своєї діяльності, людина з усіх можливих способів прагне знайти такий, що найкращим чином забезпечить досягнення поставленої мети.

6. *Засоби діяльності* — матеріальні або ідеальні предмети, які використовуються суб'єктом у процесі діяльності.

7. *Результат (продукт) діяльності*. Він не завжди збігається з метою. Крім того, наша діяльність веде до результатів подвійного характеру: по-перше, прямим — таким, які відповідають усвідомлено визначеній цілі, по-друге, непрямим — тим, що ми не передбачаємо й не усвідомлюємо.

Діяльність людей є надзвичайно різноманітною. Існує багато її форм та видів. Частіше за все як основні види діяльності розглядають працю, навчання і гру.

Гра. Гра виступає в різноманітних формах, охоплюючи як дитячі забави, так і такі складні види діяльності, як військові навчання, політичні кампанії, релігійні обряди тощо. Основними ознаками гри Й. Хейзинга вважає наступні:

1. Будь-яка гра є *вільна діяльність*. Гра за наказом — це не гра. Гра — не необхідність. Якщо вона стає засобом існування, перетворюючись на обов'язок, це сприймається як випадковість, яка не визначає її сутності.

2. Гра за своєю природою не є *утилітарною*, тобто не є видом продуктивної, практично корисної діяльності. Гра — це свято, а не будні.

3. Гра пов'язана з виходом за межі реального у сферу *наявного*.

4. Гра протікає в *замкненому просторі*. У той же час у ній чітко фіксуються часові кордони — початок і кінець.

5. Кожна гра має свої закони — *правила гри*. Гра має внутрішній порядок. Звідси виникає естетика гри.

6. Важливим елементом гри є *напруженість*. Вона завжди існує як певне змагання — боротьба з іншими гравцями.

7. Будь-яка розвинута гра сприяє об'єднанню гравців і створює певну *співдружність*.

Навчання. Навчальна діяльність спрямована на отримання знань, умінь, навичок для майбутньої трудової діяльності. Навчання виконує значну роль протягом усього життя людини. Навчальна діяльність — необхідна умова *соціалізації* людини, тобто її входження в систему суспільних відносин і перетворення її в

повноцінного члена суспільства. Навчання є формою освоєння накопиченого соціального досвіду й передумовою його подальшого поширення. Суспільство, що не надає підростаючому поколінню можливостей для навчання, приречене на деградацію. Щоб навчання стало ефективним, його треба організовувати як процес. У ході історії змінюються форми навчального процесу.

Історично першою формою навчання є *буденно-практичне навчання*, яке не передбачає спеціальної організації учбової справи. Навчання відбувається стихійно, шляхом залучення підростаючого покоління до трудової діяльності дорослих. Характерною особливістю такої форми навчання є нерозривна єдність процесу навчання з життям, неформальне особистісне спілкування учня і вчителя.

Другою формою навчального процесу — *демонстративне навчання*, в ході котрого учень копіює дії вчителя. На цьому етапі навчання відокремлюється від інших видів людської діяльності і стає самостійним, специфічним її видом. Учитель повинен мати певні педагогічні навички та володіти методичними прийоми, а від вчителя точний повтор дій учителя.

Третьою формою навчального процесу є *розвиваюче навчання*. Воно виникає в Новий час на основі класичної педагогіки (Ян Каменський та інші). Розвиваюче навчання пов'язане з розробкою спеціальних дидактичних прийомів, які збуджують активність учнів. Учитель має не лише показувати, й пояснювати, а учень — не просто повторювати й запам'ятовувати, але й розуміти вивчений матеріал, а також самостійно виконувати вправи, що сприяють його засвоєнню. Тут особливого значення набуває самостійна робота. Розвиваюча система, незважаючи на певні зміни, сьогодні залишається найбільш поширеною системою навчання. Однак як розвиваюче, так і демонстративне навчання мають недоліки, провідним з яких є те, що вчитель виступає в ролі головної дійової особи в навчальному процесі, переважно зберігаючи за собою ініціативу. Учневі лишається функція виконавця.

Обрії нової навчального психолого-педагогічної системи поступово вимальовуються у ХХ ст. Вона будується на ідеї *креативного* (від англ. creative — творчий) навчання. Така форма навчання передбачає індивідуально-орієнтовану роботу вчителя з учнем. Головним фактором креативного навчання є ініціативність учнів. Учень у цій системі перетворюється з об'єкта педагогічного впливу на повноправного суб'єкта спілкування. Він несе відповідальність за свою роботу такою ж мірою, як учитель — за

свою. У креативному навчанні навчальний процес перетворюється на сумісну роботу вчителя і учня. Цей процес організується як живий людський контакт, зацікавлених один в одному партнері і в результатах справи, якою вони займаються.

Праця. Головною ознакою праці, що відрізняє її від гри і навчання, є створення продуктів, необхідних для задоволення людських потреб. На відміну від гри і навчання, праця припускає відділення продукту діяльності від її процесу. Це означає, що у ході трудової діяльності можуть брати участь одні, а користуватися її продуктами — інші. Тут припускається експлуатація людини людиною, що зумовлює розмежування суспільства на бідних і багатих.

Ставлення людей до праці завжди було суперечливим. У будь-якому суспільстві, з одного боку, існує «благородна» праця, якою займаються представники елітних структур, з іншого боку — повсякдення «чорна» робота, котру виконують для того, щоб жити.

Але як би не ставилася людина до праці, вона є необхідною умовою існування суспільства. Саме праця відіграла вирішальну роль у виникненні людства. Зміст і форми праці історично змінюються, але вона завжди залишається головним видом людської діяльності.

У ході становлення й розвитку людського суспільства відбувається суспільний розподіл праці. Відповідно у суспільстві виникають групи робітників, що спеціалізуються на тому чи іншому виді трудової діяльності.

У первісні часи основними видами такої діяльності стають мисливство, тваринництво, землеробство, домашня праця. На пізніших стадіях суспільного розвитку розподіл праці ускладнюється: виділяються ремісництво, будівництво, торгівля як її особливі види.

З рухом часу від фізичної праці відділяється розумова праця, пов'язана з керуванням людьми, отриманням та поширенням знань, вихованням і навчанням, розвитком мистецтва, релігії, науки.

В епоху Середньовіччя виникає цехова організація ремісної праці. Поява мануфактурного виробництва супроводжується розчленуванням складних виробничих процесів на елементарні операції, що виконувалися різними робітниками.

Перехід до індустріального виробництва викликає справжню революцію в суспільній організації праці. Велика промисловість з її складною машинною технікою породжує новий тип виробника — професійно підготовленого найманого робітника. З часом

усе більше зростає ступінь технічної оснащеності робочого місця. Підвищується роль управління підприємством, організації праці, технології, умов і норм праці тощо, що потребує точного науково-інженерного розрахунку. У XIX ст. з'являються перші спеціальні роботи, присвячені «науковій організації праці». Один з їх авторів — американський інженер і дослідник Ф.Тейлор — розробляє та втілює у практику систему методів оптимізації праці на підприємствах.

У процесі розвитку капіталістичного виробництва відкривається глибока внутрішня суперечність положення робітника в ньому. Важливою визначальною рисою такої суперечності, на яку звертають увагу марксиста, а згодом і екзистенціаліста, стає тотальне *відчуження* робітника від процесу й результатів своєї праці. Тривалі спроби подолання суперечностей капіталістичного виробництва штовхають суспільство на пошуки форм гуманних відносин між робітниками і роботодавцями, різноманітних засобів стимулювання зацікавленості робітників у діяльності підприємств. Однак відчуження залишається нездоланим і досі.

З середини XX ст. розгортається процес *автоматизації* виробництва. Якщо механізація веде до полегшення та усунення ручної, фізичної праці, то автоматизація звільняє робітника від виконання як фізичної, та і одноманітної розумової роботи по керуванню механізмами. Водночас на перший план висуваються завдання вдосконалення культури праці та її *гуманізації*. Сучасна культура праці потребує від робітника внутрішньої відповідальності за свою роботу й самоконтролю.

Бурхливий розвиток інформаційної техніки у другій половині XX ст. привів до суттєвих змін в організації *розумової праці*, перш за все з її комп'ютеризацією. Комп'ютер виступає як надійний помічник, що надає людині надзвичайні можливості отримання, переробки, збереження та передачі величезного масиву інформації. Використання комп'ютерів відкриває можливості для знаходження й поширення нових форм організації праці.

Однак комп'ютер, як і будь-яка інша техніка може стати небезпечним для людини, фактором дегуманізації не лише праці, але й усього життя. Тому деякі фахівці закликають обережно ставитися до надмірного використання комп'ютера, який повинен виконувати роль помічника, а не керівника людиною. Виходячи з цього, Дж. Мур сформулював три принципи, котрі обмежують роль комп'ютера у прийнятті рішень. На комп'ютери не можна перекладати прийняття:

- 1) рішень, які люди хочуть приймати самостійно;

2) рішень, які людина може прийняти більш компетентно;

3) рішень, які людина не зможе виправити або скасувати.

Розвиток техніки призводить до стандартизації виробництва й умов праці в різних країнах, однак досвід свідчить, що не завжди те, що є ефективним в одній з них, може прижитися в іншій. Багато залежить і від національно-культурних традицій, і від специфіки промислово-економічного розвитку, і від досконалості юридично-законодавчої бази.

Історичний розвиток діяльності має свою динаміку. Її механізм ґрунтується на тому, що людина постійно створює та вдосконалює засоби, які використовує для досягнення мети. При цьому і саме створення і вдосконалення засобів діяльності стає проміжною метою на шляху до кінцевої мети, перетворюючись на особливу форму діяльності. Таким чином, людська діяльність розвивається, перетворюючи свої засоби в цілі, а цілі — в засоби. З цим пов'язана її диференціація, походження і розвиток її різноманітних видів. На такій основі виникають усе нові й нові цілі і створюються все більш міцні та досконалі засоби їх досягнення. Розвиток людської діяльності не може зупинитися, оскільки рушійні сили її розвитку закладені в ній самій.

6.2.3. СОЦІАЛЬНІСТЬ

Соціальність — внутрішньо-необхідний та нездоланий потяг, прагнення, що змушує людей вступати у відносини з іншими людьми з метою задоволення своїх потреб. Соціальність є не що інше, як практика взаємозв'язку (взаємодопомоги) та солідарної діяльності людей. Соціальність притаманна й певній частині тваринного світу, в якого поряд з інстинктом боротьби за існування дуже важливу роль відіграє інстинкт стадності (колективності). У стадноіснуючих тварин унаслідок їх стадного життя настільки сильно розвивається суспільний інстинкт (Дарвін називає інстинктом «взаємної симпатії»), що стає постійно присутнім інстинктом і бере гору навіть над інстинктом самозбереження. На відміну від тварин, у людей обидва інстинкти набувають інших, складніших форм, що пов'язано зі специфікою людського існування. За визначенням Дарвіна, в самій людській природі поряд із взаємною боротьбою індивідуальних потреб та обмеженістю індивідуальних сил спостерігається поділ праці, що об'єднує людей у залежні одні від одних відносини, обмін продуктами своєї праці. Таким чином у своєму родо-

вому, даному від природи визначенні людина демонструє схильність до обміну, до спілкування.

Обмін виступає як суспільний родовий акт, суспільний зв'язок. Оскільки індивіди є взаємозв'язаними між собою шляхом обміну продуктів праці, обмін виявляє суспільний характер їх поділу праці. Поділена праця стає суто суспільним феноменом. Вона фактично відображає відносини, котрі встановлюються між людьми саме в ході обміну матеріальними та духовними продуктами. Отже, обмін продуктами як товарами є певною формою поділу праці та залежності праці кожного від праці усіх. Це суспільна форма існування, що поряд із задоволенням життєвих потреб є створенням конкретних соціальних відносин, в які вступають індивіди незалежно від їх бажання.

Крім того, людина є істота діяльна, і ця діяльність, незважаючи на свій уже визначений принцип людської сутності, з одного боку, з іншого — безпосередньо пов'язана з соціальністю. Як суб'єкт діяльності людина має передусім мислити й діяти. Теологія вважає, що першим було слово. Наука віддає перевагу справі. Соціальна філософія виходить зі споконвічної єдності слова і справи діла, як первинного принципу пояснення специфіки соціального.

Розглядаючи єдність слова і діла з боку діла, цілком правомірним є визначення діяльності як умови, засобу, рушійної сили й сутності соціального. Поза діяльністю соціального не існує. Завдяки діяльності людина пододала початкову тотожність з природою й піднялася над нею. Таким чином, діяльність перетворилася на джерело формування соціальності. Соціальне живе лише в діяльності людини та реалізується через неї. У ході діяльності людина перетворює природу і створює свій особливий світ — культуру. Звідси діяльність стає засобом формування соціального як культурного середовища життя людини.

Оскільки діяльність не може мати універсального характеру, то цю універсальність людина здійснює знову ж таки через обмін. Обмін є соціальним способом здійснення індивідом повноти свого буття, соціальний спосіб відновлення єдності процесу праці у ставленні до світу. Обмін не зводиться тільки до товарного, але, починаючи саме з товарообміну, стає такою практикою взаємозв'язку людей, яка створює солідарність.

Спілкування є також однією з основних форм людської взаємодії, істотною ознакою життєдіяльності людини як суспільної істоти. Ще в античності мислителі досліджували спілкування як соціальне явище, котре уособлює одну з провідних потреб людини — потребу у стосунках з іншими, в ході реалізації якої індивід

опановує світ свого буття. Спілкування є об'єктивним процесом. Основу спілкування складає спільна предметна, насамперед виробнича діяльність, необхідність взаємодії, взаємодопомоги, взаєморозуміння між людьми. Це виступає, у свою чергу, обов'язковими умовам існування й розвитку людства. Адже завдяки спілкуванню в ході спільної діяльності відбувається вироблення і накопичення матеріального, соціального і духовного багатства суспільства, засвоєння цінностей, соціалізація та самореалізація особистості.

Завдяки спілкуванню відбувається самовизначення, самопред'явлення, взаємозбагачення індивідів, які фізично і духовно творять один одного (К. Маркс). Спілкування є важливим фактором суспільної інтеграції людей. Спілкування виступає мірою цивілізованості окремої людини і суспільства в цілому. Воно впливає на суспільну свідомість, закріплюючись у ній у вигляді норм, принципів, вимог, правил співжиття. Спілкування — багатогранне і різнорівневе утворення, яке уособлює собою сукупність усіх суспільних відносин: економічних, політичних, правових, національних, побутових тощо.

Суб'єктом спілкування виступає як окремих індивід, так і соціальна спільність, група. Вони утворюють складну систему форм взаємин: безпосередні й опосередковані, анонімні й персоніфіковані, формально-рольові й неформальні. Спілкування тісно пов'язане з соціально-психологічним фактором, адже його якісні риси багато в чому визначаються психічними особливостями суб'єктів взаємодії та уособлюють ці риси.

Спілкування характеризує поліфункціональне становище людини в суспільстві. У спілкуванні людина реалізує комунікативну, трансляційну, інформаційно-комунікативну, екзистенційно-організуючу, культурно-виховну функції тощо. Спілкування в соціальному аспекті виконує важливу роль як фактор узгодження інтересів різних соціальних суб'єктів, як фактора подолання суспільних конфліктів і суперечностей. Через спілкування людина оволодіває нормами, правилами поведінки, етикетом. У ході спілкування наповнюються емоціями людські стосунки, розвиваючи емоційну сферу діяльності людини.

Завдяки спілкуванню утворюється і вдосконалюється соціальний простір цивілізованого співіснування людей («життєвий світ людини»). У ході спілкування реалізується найвища потреба людини в іншій людині як вищій цінності, що ґрунтується на етично-спонукальному імперативі: не стався до інших так, як ти не хотів би, щоб вони ставилися до тебе (Кант).

Центральне місце у спілкуванні належить слову, мові, котра виступає способом існування такої суто людської сутнісної риси, як свідомість. Вміння говорити і вміння слухати — невід’ємний атрибут інтерсуб’єктивних зв’язків, ідентифікації особистості з іншими учасниками спілкування, процесу взаєморозуміння.

6.3. ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО В ЛЮДИНІ

Сутність людини, формуючись історично, являє собою складну взаємодію біологічного й соціального, або антропогенезу і соціогенезу. Кожен з цих аспектів має власну специфіку, підкоряється власним закономірностям. Процес антропогенезу підкоряється законам біологічної еволюції. Головною ознакою такої еволюції є те, що в ній виникають і передаються з покоління в покоління тільки ті властивості організму, котрі так чи інакше сприяють виживанню й розмноженню виду. Інакше кажучи, зберігаються лише ті гени, які потрібні для реплікації (відтворення) самих цих генів. У зв’язку з цим еволюція розвивала в *Homo sapiens* такі особливості тіла й психіки, котрі відповідали реальним умовам життя. Відбувався природний відбір, який сприяв розвиткові прямоходіння, формування людської руки тощо, а головне — до вдосконалення мозку. Замість того, щоб забезпечувати виживання за рахунок інстинктів, еволюція людини пішла шляхом виживання за рахунок інтелекту.

Його накопичення і зміни були найпомітнішими на первинному етапі існування людства, коли груповий відбір («кін-селекція»), що залежав від якості генів як носіїв інтелектуальної потенції їх володарів, забезпечував безпосереднє виживання й розвиток чи загибель роду або декількох родів.

Виникнення цивілізацій, міст та держав різко знижує інтенсивність природного відбору генетичних змін мозку та психіки, котрі забезпечують зростання інтелекту людей та оптимізують рівень розвитку в них багатьох інших особистих якостей. Тому є підстави вважати, що ми сьогодні практично не відрізняємося від кроманьйонців, якими вони були 10—12 тисяч років тому.

Чи означає це, що біологічна еволюція людини повністю припинилася? Це питання залишається предметом дискусій. Разом із тим багато вчених схиляються до думки, що вона все ж таки продовжується. Серед факторів, що породжують біоло-

гічну еволюцію людини в сучасних умовах, можна виділити декілька. Перш за все треба враховувати наявність генних мутацій. Відбуваються також структурно-функціональні зміни людського мозку, які за 30—40 поколінь (приблизно 1000 років) можуть привести до появи нових психічних здібностей людини. І, нарешті, не слід відкидати можливостей і наслідків генної інженерії, яка у принципі дозволяє цілеспрямовано змінювати генну спадковість людей.

Як бачимо, наявність механізму природного відбору й на нинішньому етапі розвитку людства не можна ігнорувати. І хоча такий відбір втрачає своє вирішальне значення для подальшого розвитку людини як біологічного виду й соціальної істоти, про що говорять і провідні генетики, все ж таки біологічний фактор залишається невід'ємною складовою людського існування. Адже як будь-якому живому організмові, людині притаманні всі атрибути життя: обмін речовин, спадковість, мінливість тощо. Біологічна природа людини визначає фізіологічні життєві потреби, і соціальне буття людей має бути влаштоване таким чином, щоб створювати умови для задоволення потреб, властивих їм як живим істотам. Особливості людського тіла обумовлюють фізико-хімічні властивості середовища, в якому людина може нормально існувати (склад атмосфери, рівень радіації, показник атмосферного тиску тощо). Біологічно визначено походження циклу людського життя через певні етапи — народження, дитинство, молодість, зрілість, старість, смерть. У біологічній природі людини закладені органічні відмінності між чоловіками і жінками, з чим пов'язано багато феноменів соціальної реальності — любов, шлюб, сім'я, розподіл праці та соціальних функцій, виробництво одягу й косметики, організація дозвілля й розваг.

Враховуючи наведене, не можна недооцінювати значення природно-біологічних факторів у життєдіяльності людини. І разом із тим її природно-біологічні характеристики є лише «первісним, неоформленим матеріалом», який перетворюється і оформлюється у відповідності з нормами і правилами життя, що складаються й постійно змінюються в суспільстві. Це означає, що всі природні фізіологічні процеси, з якими пов'язане існування людини, відбуваються у соціально-культурних умовах. Такі умови накладають специфічні відбитки і на природно-фізіологічні особливості людської життєдіяльності.

Звідси можна дійти висновку, що соціальний фактор, поперше, сприяє зміні середовища існування людей. Він обумовлює

розгортання штучного, технізованого середовища, в якому живуть люди. Це середовище майже повністю відгорожує людину від природи і створює «другу природу», яка оточує людину з усіх боків.

По-друге, завдяки соціальному факторові змінюється характер природних потреб людського організму так, що задоволення їх регламентується існуючими в культурі правилами і звичаями.

По-третє, культура виступає як множина заборон, які накладаються на поведінку людей, стримуючи і придушуючи природні, «тваринні» її форми.

По-четверте, соціальні умови формують у людини нові, «надприродні», соціально-культурні потреби.

Таким чином, в умовах суспільного життя людина розвивається під контролем взаємодіючих програм: біологічної та соціокультурної. При цьому перша програма є відносно стабільною, у той час як друга постійно відчуває на собі швидкі історичні зміни. Саме соціокультурні зміни, а не біологічні властивості людини наповнюють її життя таким змістом, котра має життя тварини. Соціальне буття «диктує» умови, в яких відбувається біологічне буття людини. Тому людина, залишаючись біологічною істотою, виступає в головній своїй іпостасі як істота соціальна.

Питання для самостійного опрацювання

1. У чому полягає проблема антропосоціогенезу?
2. Розв'язання проблеми людини в сучасній українській філософській думці.
3. Відображення проблеми людини в українській філософській традиції.
4. Роль сутнісних рис людини в контексті демократизації суспільних процесів в Україні?
5. Сутнісні риси людини: сталість та мінливість.
6. Психологічний аналіз і проблема людини.
7. Проблема людини в екзистенціалізмі.
8. Основні риси марксистського розуміння людини.
9. Расизм і проблема співвідношення біологічного та соціального в людині.

10. Проблема співвідношення біологічного та соціального в людині у контексті криміналізації суспільства.
11. Природно-фізіологічний фактор та злочинність.
12. Роль соціального фактору у профілактиці злочинності.
13. Соціокультурні умови та стан криміногенної ситуації в суспільстві.

Контрольні запитання

1. Які біоцентричні концепції Ви знаєте?
2. Назвіть психоцентричні концепції в розумінні природи людини.
3. Які соціоцентричні концепції Ви можете назвати?
4. Що таке антропоцентризм у філософії?
5. Як вирішується проблема співвідношення душі й тіла в різних філософських підходах?
6. У чому полягає суть психофізіологічної проблеми?
7. Які принципи характеризують родову сутність людини?
8. Що таке одухотвореність?
9. Назвіть основні компоненти людської діяльності?
10. Які основні види діяльності Ви знаєте?
11. Що відрізняє працю від гри та навчання?
12. Що розуміють під поняттям «соціальність»?
13. Який зв'язок між соціальністю та діяльністю?
14. Яка роль спілкування в суспільній інтеграції людей?
15. Дайте визначення понять «антропогенез» і «соціогенез».
16. Як впливає соціальний фактор на фізичну природу людини?

Рекомендована література

1. Білодід Ю. М. Філософія. Український світоглядний акцент. Навч. пос. — К.: Кондор, 2006. — 358 с.
2. Варді А.Ф. Загадковий світ людини. — К., 1988.
3. Воронкова В.Г. Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть). — Запоріжжя, 2000. — 176 с.
4. Воронкова В.Г. Человек и общество в условиях социальных изменений // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2003. — Вип. 12. — С. 5—24.
5. Гордієнко А. Методологічні проблеми осмислення буття людини в західноєвропейських філософських концепціях другої половини ХХ століття // Філософ. і соціолог. думка. — 1995. — № 5—6. — С. 244—248.

6. Добренъков В. И. Социальная антропология. Уч. пос. — К.: АСК, 2006. — 688 с.
7. Загороднюк В. Бачення знання та людини у філософії модерну // Філософська думка — 2006. — № 4. — С. 3—21.
8. Лебедь Е. Введение в феноменологию природы. — К.: Кондор, 2006. — 268 с.
9. Людина і світ: Підручник (Л. В. Губерський, А. О. Приятельчук, В. П. Андрущенко та ін.); За ред.: Л. В. Губерського, А. О. Приятельчука. — К.: Український центр духовної культури, 1999. — 512 с.
10. Муравов И. В. Возможности организма человека. — М., 1988.
11. Пекеліс В. Як знайти себе. — К., 1991.
12. Пролєв С. В. Духовність і буття людини. — К., 1992. — 107 с.
13. Пустовіт С. Методологічний аналіз особливостей європейської біоетики // Філософська думка — 2006. — № 4.
14. Рассел Б. История западной философии. Сборник. — К.: Кондор, 2006. — 1008 с.
15. Сартр Ж. П. Экзистенциализм — это гуманизм. — Ницше Ф., Фрейд З., Фромм Э., Камю А., Ж. П. Сартр. — М., 1989.
16. Севастьянова М. В. Перспективы человека разумного: эволюция и адаптация. — К.: Кондор, 2005. — 168 с.
17. Социальная философия: Словарь / Под общ. ред. В. Е. Кемерова, Т. Х. Керимова. — М.: Академический проспект, 2003. — 560 с.
18. Суший О. Культурософські принципи творчої діяльності людини // Філософська думка — 2006. — № 3. — С. 42—56.
19. Табачковський В. Життєвий світ людини і пізнання: персоналістична інтерпретація // Філософська думка. — 2006. — № 2. — С. 14—28.
20. Тейяр де Шарден П. Феномен людини // Читання з історії філософії у 6 книгах. — Книга 6. Зарубіжна філософія ХХ століття. — К., 1993. — С. 215—218.
21. Фромм Э. Иметь или быть? — К., 1997.
22. Хамитов Н. Философия: Бытие. Человек. Мир. — К.: Кондор, 2005. — 448 с.
23. Щедрова Г. Мета суспільства — людина // Віче. — 1995. — № 3. — С. 22—34.

Тести для самоперевірки знань

I. Родовими характеристиками людини є:

1. Одухотвореність
2. Діяльність
3. Соціальність
4. Комунікабельність

II. Аскетизм це:

1. Самовпевненість
2. Різновид філософії
3. Самообмеження з метою видалення гріховності людини
4. Вид соціальної поведінки
5. Вид пізнання людини

III. Наукове вивчення душі (психіки) почалося з:

1. У XIII ст.
2. У XVIII ст.
3. У XX ст.

IV. Поняттям «людина» називають:

1. Будь-яку соціалізовану людину
2. Особливу, переважно видатну людину
3. Людину, що виконує певні соціальні ролі.

V. Із наведених варіантів оберіть суттєві риси людської особи:

1. Здатність творити
2. Суб'єкт та об'єкт соціальних стосунків
3. Особливе місце в суспільних відносинах
4. Особливий духовний світ
5. Високий рівень інтелекту.

VI. Сутнісні сили людини — це:

1. Засоби діяльності, що характеризуються рівнем енергоозброєння
2. Ті сили та засоби, якими володіє людина задля утвердження в специфічно людському способі буття

VII. Найперше, що потрібно людині для входження в людський спосіб буття — це:

1. Їсти, пити та одягатись
2. Виробляти засоби соціально-культурної діяльності
3. Включитись в соціальні зв'язки та відносини й оволодіти елементарними навичками соціально-культурної поведінки.

VIII. Виникнення людини шляхом еволюції форм життя — це:

1. Версія антропного принципу
2. Концепція креаціонізму
3. Еволюційна концепція
4. Інопланетна версія.

ІХ. Погляд на людину як насамперед природну істоту називається

1. Соціологізмом
2. Спіритуалізмом
3. Конвенціоналізмом
4. Біхевіоризмом
5. Натуралізмом.

Х. Антропологічний матеріалізм найбільш повно виражений у творчості:

1. А. Шопенгауера
2. В.Соловйова
3. Л. Фейєрбаха
4. М. Бердяєва.

ЛЮДИНА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

План

- 7.1. *Поняття особистості.*
- 7.2. *Свобода особистості і відповідальність.*
- 7.3. *Проблема життя і смерті в духовному досвіді людини.*
- 7.4. *Людина і Космос.*

Основні поняття: людина, індивід, індивідуальність, особистість, соціальний тип особистості, соціалізація, свобода, відповідальність, життя, сенс життя, смерть, безсмертя, природа, біосфера, ноосфера, коеволуція.

7.1. ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ

Поняття особистості належить до найскладніших у людинознавстві. У європейських мовах слово «*особистість*» бере початок від латинського поняття «персона», що означало маску актора в театрі, соціальну роль і людину як певну цілісну істоту, особливо в юридичному значенні. Раб не розглядався як персона, для цього треба було бути вільною людиною. Вислів «загубити обличчя», який є в багатьох мовах, означає втрату свого місця і статусу в певній ієрархії.

У східних мовах (китайській, японській) поняття особистості пов'язане не тільки і не стільки з обличчям людини, скільки з усім її тілом. В європейській традиції обличчя розглядається в опозиції до тіла, адже обличчя символізує душу людини, а для китайського мислення поняття «життєвість» об'єднує тілесні й духовні якості людини.

Цікаво відзначити, що латинський термін «*homo*» виходить з поняття «*гумус*» (грунт, прах), з якого походить людина, а в європейських мовах «*man*» пов'язане з «*manus*» (рука). У російській мові слово «человек» має корінь «чело», тобто лоб, верхня частина людської істоти, яка наближає її до Творця. Таким чином, навіть етимологічно особистісні характеристики людини не-

суть різне змістовне навантаження залежно від тієї чи іншої культури або цивілізації.

Першим поняттям, з якого починається вивчення проблеми особистості, є *«індивід»*. Дослівно воно означає неподільну далі частину якогось цілого. Цей своєрідний «соціальний атом», окрема людина розглядається не тільки як одиничний представник людського роду, але й як член певної соціальної групи. Це найпростіша і найабстрактніша характеристика людини, яка говорить лише про її тілесну відокремленість від інших індивідів. І хоча подібна відокремленість не є сутнісною характеристикою людини, вона стала основою індивідуалізму — філософсько-етичної концепції, яка виходить з уявлення про атомарність індивіда і затверджує пріоритет особистості над будь-якою формою соціальної спільності. У своєму крайньому прояві індивідуалізм виступає як опозиція колективізму та світові в цілому. Однак безумовно позитивним моментом індивідуалізму є акцентуація уваги на унікальності і неповторності людини у всьому багатстві її особистісних якостей як соціобіологічного, так і соціального характеру.

Подібна унікальність і неповторність людини фіксується поняттям *«індивідуальність»*. Тут людина виступає не просто носієм сукупних індивідуальних особливостей. Індивідуальність вбирає в себе все різноманіття соціальних зв'язків та відносин і передбачає індивідуальне переломлення всезагальних, загальнолюдських характеристик. Таким чином, індивідуальність — не просто «атомарність» людини, а швидше за все характеристика її одиничності та своєрідності, що виходить за межі цієї одиничності.

У той же час людина існує не тільки як цілісне «Я», але і як певна множинність малих «я» («зовнішнє я»: «я, що зображується», «я, що сприймається»; «внутрішнє я»; «реальне я», «потенційне я», «ідеальне я»; «фізичне я»; «соціальне я»; «духовне я»; «емпіричне я»; «трансцендентальне я» тощо). Якщо для особистості характерним є твердження «я існую», то для індивідуальності — «я є такою».

Ці моменти безпосередньо торкаються проблеми генези, походження особистісних особливостей людини, в центрі якої стоїть питання — коли народжується особистість, що цьому сприяє або заважає? Очевидно, що новонароджена дитина ще не є особистістю, хоча всі люди з'являються на світ як індивіди і як індивідуальності. Під останнім слід розуміти те, що в кожній новонародженій дитині унікально неповторним чином як у генотипі, так

і у фенотипі відбита вся її передісторія. Це стосується і вроджених особливостей біохімічних реакцій, фізіологічних параметрів, готовності мозку до сприймання зовнішнього світу тощо. При народженні всі діти не тільки різні, але й унікальні.

В останні роки велика увага приділяється феноменові пренатальної спільності, тобто формуванню особливих відносин між матір'ю і плодом. Пренатальна спільність має обмежений час — від зачаття до народження, вбираючи в себе всі реальні й уявні зв'язки і відношення зі світом, в яких перебуває жінка, яка очікує дитину. Слід відзначити, що межі пренатального періоду задаються існуючою культурою й не завжди чітко визначені. У східних цивілізаціях вважають, що «присутність» людини у світі починається ще за рік до її зачаття. У будь-якому разі переважна більшість передумов особистісного розвитку закладаються ще у внутріутробний період.

Так само й процес народження має не тільки фізіологічне значення, але й визначає параметри діяльності дорослої людини. У плані особистісного самовизначення людини важливо підкреслити, що людина приходить в життя з досвідом народження, а до народження — з досвідом пренатальної спільності. Більше того, останні дані науки щодо специфіки геному людини свідчать про те, що ми перебуваємо у близькому спорідненні з живою та неживою природою, і в цьому плані передумови особистості кожного багато в чому визначаються природною основою людини.

Новонароджена дитина вже є яскравою індивідуальністю і кожний день її життя збільшується потреба в різноманітних реакціях на навколишній світ. Індивідуальність дитини яскраво проявляється на другому-третьому році її життя. Саме в цей період з'являються перші риси особистісної поведінки, значною мірою зумовлені тим, що дитина потрапляє в ситуацію вільного вибору. Всі діти цього віку надзвичайно талановиті і за сприятливих зовнішніх обставин становлення особистості відбувається гармонійно. Велике значення для подальшої долі мають особливі «критичні» моменти, під час яких відбувається збереження яскравих вражень, що в подальшому визначають поведінку людини. Вплив на розвиток особистості відзначається й «проходженням» інших вікових періодів, а також такими факторами, як вік, стать, професія, коло спілкування, етнокультурне середовище, епоха, тощо. На життєвому шляху неминучі зльоти — як правило, в юності й у віці 30—40 років, а також застої (25—30 років, 40—45 років). Рубіжними в житті людини стають відрив від батьківської родини, створення власної сім'ї, народження дітей тощо.

Виходячи з цього, можна говорити про відкритість людини як важливий фактор формування особистості, що разом з унікальністю складають її внутрішній стрижень реалізуються у самопізнанні та самотворенні.

Фундатор французького персоналізму Е. Мунье так говорить про особистість: «Існуючи скрізь, вона ніде не дана заздалегідь», — маючи на увазі відкритість особистісного буття людини, а також те, що особистість постійно заявляє про себе. В ній є лише одна заданість — відсутність будь-якої заданості. Саме тому для Е. Мунье особистість і постає як «жива активність самотворчості».

Особистість несе в собі абсолютну відкритість світові. Це реальність, яку ми пізнаємо й водночас творимо. Особистість не є щось окремішне, як об'єкт; особистість — це модель Всесвіту, мікрокосм, котрий еволюціонує та розвивається.

Становлення особистості відбувається у процесі засвоєння людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій певного суспільства, що дозволяє їй стати членом суспільства. Такий процес називається *соціалізацією*. Людина навчається виконувати особливі *соціальні ролі* — спосіб поведінки, очікуваний від неї у зв'язку з займаним місцем у суспільстві. Соціальні ролі зумовлені культурним контекстом і залежать від стереотипів мислення. Можна сказати так: особистістю стає практично кожна людина в ході розвитку своєї індивідуальності в певних конкретно-історичних умовах. Таким чином становлення особистості — результат взаємодії людини й суспільства. Разом із тим упродовж життя людина може певним чином втратити особистісні риси внаслідок розвитку тяжких захворювань, хронічного алкоголізму, наркоманії тощо. У принципі особистість може «померти» в ще живій людині. Це свідчить про складну внутрішню структуру цього феномену, в якому можна виділити декілька складників.

По-перше, *фізична особистість* (фізичне Я). Це тіло, або тілесна організація людини — найбільш стійкий компонент особистості, який ґрунтується на тілесних властивостях і самовідчуттях. Тіло не тільки перша «речовина» для пізнання, але й обов'язковий компонент особистісного світу людини, що як допомагає, так і заважає у процесі спілкування. Захист себе, свого тіла, своєї ідентичності, свого найближчого оточення належить до найстародавніших особистісних якостей людини як в історії суспільства, так і в історії індивіда.

По-друге, *соціальна особистість* (соціальне Я), яка формується в ході спілкування людей. Фактично йдеться про систему соці-

альних ролей людини. Усі форми самоутвердження у професійній та суспільній діяльності, дружбі, любові, суперництві тощо створюють соціальну структуру особистості.

По-третє, *духовна особистість* (духовне Я), що виступає як невидимий стрижень, ядро нашого «я». Це внутрішні душевні стани, що віддзеркалюють спрямованість до певних духовних цінностей і ідеалів. Вони можуть і не усвідомлюватися до кінця, але так чи інакше турбота про «душу» є квінтесенцією особистісного розвитку. Духовність людини не є чимось зовнішнім: вона досягається шляхом постійного внутрішнього самовдосконалення. Тому потреба в духовному розвитку, на відміну від фізичних або соціальних потреб, ніколи не може бути повністю задоволеною.

Виділення фізичної, соціальної й духовної особистості має умовний характер, оскільки ці сторони особистості створюють єдину систему, в якій кожний з названих елементів на тому чи іншому етапі життя людини може набувати домінуючого значення. Відомі, скажімо, періоди посиленої уваги до свого тіла, етапи розширення і збагачення соціальних зв'язків, піки духовної активності. Так чи інакше, але будь-яка риса набуває системотворчого характеру й багато в чому визначає сутність особистості на певному етапі її розвитку. І разом із тим, вік, тяжкі випробування долі, хвороби тощо можуть змінити структуру особистості, привести до її «розщеплення» чи деградації.

Серед соціальних типів особистості, які простежуються протягом усього історичного шляху розвитку людства, можна виділити декілька найбільш поширених.

Перший тип — *діячі*. Для цього типу особистостей головне — це активна дія, зміна навколишнього середовища, світу та інших людей, у тому числі й самої себе. Вона «горить» на роботі, знаходячи в цьому найвищу насолоду, навіть якщо її результати не дуже значні. Очевидно, що «діячів» можна зустріти в різні епохи, серед різних верств населення. Однак масовому культивуванню такого типу особистості дуже сприяв бурхливий розвиток капіталістичних відносин та їх подальше вдосконалення через систему громадянських та правових інститутів.

Другий тип — *мислителі*. Це люди, які, за словами Піфагора, приходять у світ не для того, щоб змагатися і торгувати, а дивитись і міркувати. Образ мудреця, мислителя, що втілює в собі традиції роду та його історичну пам'ять. Не випадково відомі мудреці і пророки Будда і Заратустра, Мойсей та Піфагор, Соломон і Лао-Цзи, Конфуцій і Махавіра Джина, Христос і Мухамед

вважалися або посланниками богів, або обожнювалися самі. Роздуми про світ завжди вимагають певного дистанціювання, віддалення з гущі подій. Тому мислителі відточують свою єдину зброю — слово, Логос. Ще з біблейських часів відома думка, що «ніякий пророк не приймається у власній Батьківщині». Тому трагічними є долі багатьох видатних мислителів минулого й сучасного. Однак потреба в них постійно існує і вони навечно залишаються живими для сучасників і нащадків.

Третій тип — *люди почуттів і емоцій*, які гостро відчувають і переживають всі події, що відбуваються. Перш за все це діячі літератури і мистецтва, геніальні здогадки яких нерідко випереджають найсміливіші наукові прогнози та віщування мудреців.

Четвертий тип — *гуманісти та подвижники*, які відрізняються можливістю гостро відчувати душевний стан іншої людини. Їх сила — у вірі в своє призначення, в любові до людей і всього живого, в активному діянні. Милосердя — справі а їх життя. Євангельська заповідь «Люби ближнього свого, як самого себе» знаходить у їх діяльності безпосереднє втілення.

Домінуючі в конкретному суспільстві типи особистостей залежать від культурних і цивілізаційних особливостей, які яскраво відображають розбіжності між Сходом і Заходом. Наприклад, у європейській моделі, на відміну від східної, особистість розглядається як певна цілісність, що схожим чином діє в різних ситуаціях, зберігаючи свій основний «стрижень». Для японців більш характерним є сприймання особистості та її вчинків як сукупності декількох «кіл зобов'язань» — по відношенню до імператора, батьків, друзів, самого себе тощо. Для кожної сфери є свій «кодекс» поведінки. Особистість тут не автономна й не самостійна, і реалізується лише у зв'язку з тією чи іншою спільністю. Європеець постає як «тверда особистість», що нагадує яйце у скорлупі, в той час як японець більше стурбований збереженням своєї «м'якої» ідентичності, встановленням і підтримкою зв'язків з оточенням.

Особливості сприймання особливості в різних культурах визначаються ще й кількістю слів для вираження індивідуальних рис особистості. Так, у російській мові їх біля двох тисяч, в німецькій — чотири тисячі, в англійській — до сімнадцяти тисяч.

Нарешті, існуючі світові релігії також випрацювали свій нормативний ідеал особистості. Так, християнський ідеал особистості ґрунтується на любові до Бога й любові до свого ближнього, що нерозривно пов'язано між собою. Чим ближче людина до Бога, тим ближче вона до інших людей. Особистісний розвиток ро-

зуміється як розквіт усіх даних Богом талантів, і в той же час постійна підготовка до життя вічного, усвідомлення своєї гріховності і рятувальної місії Христа. Таким чином, в основі християнського вчення про особистість лежить уявлення про збіг всезагального (Бога) з індивідуальним (людиною), що міститься в таємниці феномена Боголюдини (Христа), в котрому поєднуються дві природи — божественна й людська.

Важливо підкреслити, що на відміну від інших релігій, християнство є виключно персоналістичним. Головне — особистість Христа й започаткована ним Церква як поєднання віруючих у єдине тіло, главою якого є він Сам. Особливістю християнського світорозуміння в моральному аспекті, що впливає на тип особистості, є любов не до тих, хто вас любить, а любов до ваших ворогів.

В ісламській моделі особистості головне — суворе виконання волі Аллаха. Права Бога розглядаються шаріатом як основні й такі, що передують усім іншим. Мусульманин повинен сповідувати абсолютне єдинобожжя, віру в Пророка Мохаммеда, коритися Аллахові та поклонятися йому. Усе це треба виконувати насамперед за все за рахунок інших власних прав і обов'язків. Однак іслам наполягає на збалансованості й поміркованості, за принципом, згідно з яким особистість повинна нести менші втрати, щоб уникнути більших втрат. Зокрема, іслам заперечує безглузде кровопролиття і закликає боротися лише з тими, хто сам піднявся на боротьбу. Для мусульманина весь світ чітко поділений на правовірних і невірних, причому стосовно до останніх можливі або священна війна, або вони можуть добровільно підкоритися ісламу.

Шаріат забороняє все, що може загрожувати фізичному, розумовому та моральному розвитку особистості. У той же час він вітає й заохочує «правильне» користування всіма радощами життя і забороняє самозрікання, аскетизм тощо. Статеві ролі чітко поділені й закріплені: чоловік — голова сім'ї, її годувальник і захисник, дружина присвячує себе домашньому господарству та вихованню дітей.

Стан особистості в суспільстві визначається на основі волі Аллаха, котрий забороняє задовольняти бажання однієї людини за рахунок іншої. Мусульманин повинен активно накопичувати знання й навички та використовувати їх на благо. Категорично забороняється імітувати культуру і спосіб життя інших людей, оскільки це може мати катастрофічні наслідки для розвитку нації.

Крім того, іслам вважає, що всі живі істоти мають певні права над людиною і тому забороняє завдавати їм безглуздої шкоди. Це

стосується всіх видів ресурсів, включаючи рослинні, водні, мінеральні тощо.

Для особистості, вихованої в дусі буддиської парадигми, головним є усвідомлення чотирьох «благородних» істин і готовність дотримуватися «восьмирічного» шляху досягнення просвітлення. Провідна ідея міститься у першій істині, згідно з якою страждання є фундаментальною властивістю людського існування. «Жити означає страждати», — це є наслідком відсутності сталості в житті та вічної його мінливості у коловороті народжувань — смертей (сансара). Довести це логічно неможливо і зрілість особистості визначається через її спроможність зрозуміти цю істину в акті безпосереднього бачення.

Причиною страждань є «спрага» життя, коли людське «я» прагне безкінечно задовольняти свої бажання, весь час будучи прив'язаним до людей, речей і обставин. Хоча буддизм і заперечує наявність у людини душі в європейському її розумінні, але для індивіда притаманне егоцентричне ставлення до світу, що викривлює бачення реальності. Такою є друга істина.

Далі стверджується, що «істина подолання страждання» полягає у знятті ілюзорних суб'єктивних установок. Людина повинна «відкрити очі» на приреченість свого буття колом сансари, усунути, таким чином, незнання і зважитися на досягнення нірвани — відсутності «павутини» бажань, що скріплюють одне життя з іншим.

Четверта «істина шляху» містить опис восьми ступенів, на яких послідовно здійснюється контроль за сферою пізнання, вчинками і, нарешті, обґрунтовується буддиська психотехніка (самадхі).

Треба відзначити, що розуміння страждання в християнській традиції і в буддиській принципово відрізняється. В першому випадку страждання для особистості — це запорака спасіння, а у другому воно реалізується у сфері емпіричного буття індивіда. Досягнення нірвани є найвищою метою особистості, що здійснюється при оволодінні теорією і практикою психотренінгу.

Таким чином, у межах трьох світових релігій можна виділити різні типи особистості, а також різні шляхи її удосконалювання. Очевидно, що цим не вичерпується діапазон даного поняття: більшість людей поєднують у собі ознаки різних типів особистостей, а іноді відбувається і зміна провідних настанов. Тут важливо зрозуміти: вибір особистісного шляху і поле діяльності людини — результат вільного волевиявлення. Тому особистість неможлива поза феноменом свободи, а, за словами Гегеля, істинна природа людини «є свобода, свободна духовність».

7.2. СВОБОДА ОСОБИСТОСТІ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Свобода — одна з основних філософських категорій, що характеризує сутність людини і її існування, які полягають в можливості особистості мислити і діяти у відповідно до власних уявлень і бажань, а не внаслідок внутрішнього або зовнішнього примусу. В історії філософської думки це поняття пройшло тривалу еволюцію — від «негативної» (свобода «від») до «позитивної» (свобода «для») трактовки. Філософія свободи людини була предметом роздумів Канта і Гегеля, Шопенгауера і Ніцше, Сартра і Ясперса, Бердяєва і Соловйова. Свобода розглядалась у співвідношенні з необхідністю («пізнана необхідність»), із свавіллям і анархією, з рівністю і справедливістю.

Діапазон розуміння цього поняття надзвичайно широкий — від повного заперечення самої можливості вільного вибору (в концепціях біхевіоризму) до обґрунтування «втечі від свободи» (Е. Фромм) в умовах сучасного цивілізаційного суспільства.

Поняття свободи нерідко співвідноситься з поняттям волі. Більше того, свобода індивідів і свобода їх волі часто розглядаються як поняття тотожні (В. Нерсисянц). *Свобода волі* — поняття, що означає можливість внутрішнього самовизначення людини у виконанні тих чи інших цілей і завдань особистості. В історії філософські та богословської думки поняття свободи волі пов'язувалося зі здоровим глуздом людини, з її відповідальністю за свої дії, з виконанням свого обов'язку і усвідомленням призначення. Різні варіанти відповіді на запитання про можливість свободи волі визначаються вибором тієї чи іншої світоглядної системи. Сама же воля — це свідоме і добровільне прагнення людини до досягнення своєї мети, яка складає для неї певну цінність. Вольовий акт має характер духовного явища, що започатковується в структурі особистості людини. Воля протистоїть імпульсивним прагненням і бажанням, а також у ряді випадків і вітальним потребам людини (у випадках самогубства). Як правило, поняття волі відносять до зрілої особистості, яка повністю контролює свої дії і вчинки.

В історії філософії воля трактувалася по-різному: по-перше, як наслідок природної та надприродної детермінації (Бог, Абсолют); по-друге, як самополагаюча сила, що визначає весь життєвий процес людини (Шопенгауер, Ніцше). Вольові якості людини визначаються частково генетично, частково виховуються навколишнім оточенням або формуються обставинами, входячи до структури характеру особистості.

Щоб зрозуміти сутність феномену свободи особистості, необхідно розібратися з суперечностями волюнтаризму й фаталізму, а також визначити межі необхідності.

Волюнтаризм — це визнання верховенства волі (суб'єктивної або об'єктивної) над іншими проявами духовного життя людини, включаючи мислення. Коріння волюнтаризму слід шукати у християнській догматиці, вченні Канта, Фіхте, Шопенгауера, Гартмана, Ніцше. Воля вважається сліпим, нерозумним першопочатком світу, що нав'язує людині свої закони. Як крайній прояв етичного релятивізму, волюнтаризм знаходить свій прояв здебільшого у соціально-політичній практиці, де робиться спроба вирішувати проблеми життя суспільства, не рахуючись з об'єктивними законами.

Фаталізм, навпаки, визначає весь хід життя людини та її вчинків абсолютною залежністю від долі (в міфології та язичництві), або волі Бога (у християнстві й ісламі), або детермінізму замкненої системи, де кожна наступна подія жорстко пов'язана з попередніми (системи Гоббса, Спінози, Лапласа). Тут фактично не залишається місця для вільного вибору, оскільки немає альтернатив. Суворона необхідність і передбачуваність основних етапів життя людини і головних подій характерна для астрології та інших окультних вчень минулого й сучасного, а також для всіляких соціальних утопій та антиутопій.

Разом з тим очевидним є неприпущеність ігнорування необхідності (природної, історичної, тощо). Це тягне за собою свавілля і всездозволеність, анархію і хаос, що взагалі виключає свободу. Таким чином, можна дійти висновку, що свобода є дещо більше, ніж облік об'єктивної необхідності та усунення зовнішніх обмежень. Значно більш суттєвою є внутрішня свобода, «свобода для», свобода у виборі істини, добра і краси.

Очевидно, що найсуттєвішою характеристикою свободи є її внутрішня визначеність, котра наповнюється конкретним змістом у системі «особистість — суспільство».

Виділяють декілька моделей взаємовідносин особистості й суспільства стосовно свободи та її атрибутів.

По-перше, найчастіше це відношення *боротьби за свободу*, коли людина вступає у відкритий конфлікт із суспільством, домагаючись реалізації своєї мети. По-друге, це *втеча від світу*, так звана ескапістська поведінка, коли людина, усвідомлюючи неможливість бути вільною в існуючому соціальному середовищі, біжить у монастир, у себе, у свій «світ», де й намагається реалізувати своє прагнення бути вільною. По-третє, людина *адапту-*

ється до суспільства, приносячи в жертву своє прагнення знайти свободи, добровільно підкоряється соціальним умовам для досягнення модифікованої форми свободи.

Певного збігу інтереси особистості й суспільства в досягненні свободи набувають у процесі розвитку *демократії*, що зумовило перегляд самої свободи в контексті взаємодії між суспільством та особистістю. Якщо раніше свобода сприймалася в основному як відсутність примусу з боку держави, то в середині ХХ ст. вже стало відомо, що поняття свободи повинно бути доповненим ідеєю регулювання діяльності людей. При цьому, однак, держава не повинна застосовувати методи насильства і примусу, а вживати економічні механізми і строго дотримуватися прав людини.

У 1789 р. Національні збори Франції прийняли Декларацію прав людини і громадянина, в якій проголошувалося, що «метою будь-якого політичного союзу є збереження природних і невідчужених прав людини. Цими правами є: свобода, власність, безпека та опір гнобленню». Особливо треба підкреслити, що права людини не можуть бути ніким і нічим даровані, вони виникають разом з людиною і притаманні їй по праву від народження.

Держава зобов'язана гарантувати дотримання прав людини, виходячи з принципу, що цінність людської особистості вище будь-яких цінностей нації, класу, групи людей тощо. Це є гарантією від тоталітарного придушення прав людини. Ігнорування та приниження прав особистості у порівнянні з правами соціальної спільності призводить до неминучої деградації як особистості, так і суспільства. З іншого боку, не можна не бачити, що індивідуалістична модель співвідношення особистості і суспільства також має суттєві недоліки. У межах такої моделі можуть бути легалізовані корисні мотиви, егоїзм і та чи інша форма соціальної несправедливості. У цій сфері потрібна «золота середина», котра сприяє посиленню життєздатності суспільства і людини, і також розвитку людського в людині. Ще Гегель писав, що для того, хто сам не вільний, не невільний й інші.

Усе це підкреслює органічний зв'язок між *свободою і правом*. Адже фундаментальне значення свободи для людського буття виражає разом із тим місце та роль права в суспільному житті людей. Прогресуючий процес звільнення людей від різних форм особистісної залежності, утиску і пригнічення, який спостерігається в історії, це одночас і правовий прогрес, прогрес у правових (і державно-правових) формах вираження, існування й захисту свободи, що розвивається. У цьому смислі можна стверджувати, що історія являє собою прогресуючий рух до все більшої свободи

все більшої кількості людей. З правової ж точки зору цей процес означає, що все більша кількість людей визнається формально різними суб'єктами права.

Таким чином, *свобода* — це найскладніший і глибоко суперечливий феномен життя людини й суспільства, який має величезну привабливість і в той же час є тяжким тягарем. Вирішення проблеми свободи, як вже відзначалося, залежить від системи культурних норм і цінностей. Якщо говорити про цінності людини, мається на увазі універсальність цього поняття, яке не зводиться до «корисності» людини для суспільства. Цінність людської особистості певним чином вище від усього того, що робить або говорить ця людина. Її не можна звести до праці або творчості, до визнання з боку суспільства або групи людей. Як об'єктивні критерії, так і їх суб'єктивна оцінка з боку сучасників характеризуються однобічністю.

Історія неодноразово доводить, що істинний масштаб і спрямованість дій і помисли багатьох особистостей стають очевидними через багато років, а то й століть. Тому цінність людини у принципі не сумірна лише з плодами її діяльності. Залишаючи після себе речі, дітей та ідеї, людина не може бути зведеною до суми цієї спадщини.

Важливим феноменом міри культури є речі, що створюються людиною протягом всього історичного шляху. Світ речей охоплює собою все — від стародавніх пірамід до суперсучасних комп'ютерів, космічних апаратів і полімерів. Це світ матеріальної культури, створений людьми для задоволення своїх потреб, що являє собою «неорганічне тіло» людини, яке багаторазово посилює її міцність, опредмечує її здібності й таланти. Цей світ став «другою природою» людини, і не випадково ціннісне відношення до нього є досить точним критерієм особистості самої людини. Питання про співвідношення цінності людини, її життя і здоров'я та її майна завжди було центральним для будь-якої світоглядної системи. Християнство вважає людей, що потопають у речах і чуттєвих задоволеннях, «плотськими», неспроможними на душевність і духовність. Ділитися своїм майном з бідними — один з провідних принципів ісламу, неодмінне правило поведінки мусульманина. Буддисти вважають, що відмова від накопичення речей — один з перших кроків на шляху до просвітлення.

Сутність проблеми цінності й оцінки світу речей полягає в тому, щоб з'ясувати кордони цього світу та їх вплив на розвиток особистості людини. Очевидно, що люди не можуть обходитись якимось мінімумом речей, а ідеали аскетизму ніколи не мали ши-

рокого розповсюдження. Також є очевидним, що немає якоїсь верхньої межі насичення цього світу, а кількість речей у світі збільшується. Більше того, однією з причин гострої екологічної кризи є накопичення в природі покидьків людської цивілізації, які не можуть бути утилітаризованими. Переробка ресурсів планети на речі відбувається прискореними темпами, що породжує, з одного боку, серйозну стурбованість учених і політиків, але з іншого — масові рухи за відмову від безконтрольного споживання й добровільне самообмеження (гандізм). Якщо врахувати, що зростання населення Землі відбувається досить швидко, а ресурси її обмежені, то стає зрозумілим, що без самообмеження не обійтися, але це потребує випрацювання відповідної системи цінностей у кожної особистості.

Речі самі по собі в ціннісному плані є нейтральними. Ціннісне відношення виникає лише в тому чи іншому соціальному контексті, що означає притаманну соціумові властивість безперервно давати оцінки різним явищам в житті людини й суспільства, «вписуючи» чи співставляючи їх з традиційними системами цінностей. Повною мірою це стосується до системи духовних цінностей та їх ролі в становленні особистості.

Духовні цінності — це своєрідний духовний капітал людства, накопичений протягом тисячоліть, який не тільки не знецінюється, але, як правило, зростає. Природа духовних цінностей досліджується в аксіології, тобто в теорії цінностей, яка з'ясовує співвідношення цінностей зі світом реального людського життя. Йдеться насамперед про моральні та естетичні цінності. Вони вважаються вищими, оскільки багато в чому визначають поведінку людини в інших системах цінностей. Для моральних цінностей основним є питання про співвідношення добра і зла, про природу щастя і справедливості, любові і ненависті, смисл життя. В історії людства можна відзначити декілька установок, що змінили одна одну й відображали різні системи цінностей, формуючи відповідний тип особистості.

Одна з найбільш давніх — *гедонізм*, тобто установка, що стверджує насолоду як вище благо життя і критерій поведінки людини. Про це говорив ще автор Екклезіасту: «...немає кращого для людини під сонцем, ніж їсти, пити та веселитися...» Такі погляди розділяв учень Сократа Аристип, який навчав, що «краща доля не в тому, щоб утримуватися від насолод, а в тому, щоб панувати над ними, не підкоряючись їм» Пізніше до цієї позиції схилялись Епікур, Гоббс, Локк, Гассенді, Гельвецій, Гольбах та інші.

В етиці *аскетизму* ідеалом життя проголошувалося добровільне зречення від насолод і бажань, культ страждань і втрат, відмова від благ життя та привілеїв. Найбільший розвиток ця концепція отримала у християнстві, особливо в чернецтві, у філософських школах кініків (Діоген з його девізом «бути голим та самотнім»), а також у вульгарнозрівняльних концепціях.

У концепції *утилітаризму* найбільшою цінністю і основою моральності вважається користь. За словами І. Бенґама, смисл етичних норм і принципів полягає в тому, щоб сприяти найбільшому щастю для найбільшого числа людей. З точки зору прихильника утилітаризму Дж. Мілля «задоволення є єдиним добром». А І. Кант обґрунтовує як вищу цінність необхідність для всіх людей ставитися один до одного тільки як до мети, але не як до засобу.

Бурхливі соціальні потрясіння, виникнення можливості самознищення людства, загострення глобальних проблем, комп'ютерна революція — все це вкрай загостило традиційні проблеми систем духовних цінностей. На перший план усе активніше виходять загальнолюдські проблеми, пов'язані з визнанням абсолютною цінністю саме життя людини і збереженням природних умов її існування. Тому не випадково з'явилися певні концепції, зокрема «благочиння перед життям» (А. Швейцер), «заслужуй любов ближнього» (Г. Сельє), «мети для людства» (А. Печчеї), «шлях ненасильства» (М. Ганді), «ноосфери» (В. Вернадський) та ін., які відображають сучасний етап розвитку загальнолюдських ідеалів.

Те ж саме можна віднести до естетичних цінностей. Відоме висловлювання Ф. Достоєвського «красота врятує світ» треба розуміти не ізольовано, а в загальному контексті розвитку ідеалів людства. Незважаючи на певні відхилення, людство в цілому рухається шляхом гуманізації відносин людей, утвердженням загальнолюдської системи цінностей, признання провідної ролі особистості людини в прогресі. Таким чином поняття особистості, свободи, цінностей збагачують і поширюють наше уявлення про людину, її минуле, сучасне і майбутнє. Ці «виміри» людини дозволяють правильно зрозуміти і устрій суспільства, як феномена, народженого в процесі людської діяльності.

7.3. ПРОБЛЕМА ЖИТТЯ І СМЕРТІ В ДУХОВНОМУ ДОСВІДІ ЛЮДИНИ

Життя і смерть — вічні теми духовної культури людства. Про них розмірковували пророки й засновники релігій, філософи й моралісти, діячі мистецтва та літератури, педагоги й ліка-

рі. Навряд чи знайдеться людина, яка б не замислювалася про сенс свого існування, перспективу смерті й можливість безсмертя. Ці питання так чи інакше розглядаються і вирішуються практично в всіх філософських системах.

Фактично йдеться про тріаду: життя — смерть — безсмертя, оскільки будь-які духовні системи людства виходили з ідеї суперечливої єдності цих феноменів. Найбільша увага тут приділялася смерті та досягненню безсмертя, а людське життя трактувалось як мить, що відпущена людині для гідної підготовки до смерті і безсмертя.

За невеликим винятком майже в усі часи й усіх народів висловлювання про життя є досить негативним. Життя — страждання (Будда, Шопенгауер); життя — сон (Веди, Платон, Лабрюйєр, Паскаль); життя — безодня зла (давньоєгипетський текст «Розмова людини зі своїм духом»); життя — суєта і духовна нудьга (Екклезіаст); «Життя — боротьба і мандри по чужині» (Марк Аврелій); «Усе життя — лише ціна облудних надій» (Дідро); «Мое життя — вічна ніч, ...що таке життя, як не безумство?» (К'єркегор); «Усе людське життя глибоко поринете в неправду» (Ніцше). Про це ж говорять прислів'я та приказки різних народів. Ортега-і-Гассет визначив людину не як тіло і не як дух, а як специфічно людську драму.

Дійсно, в цьому сенсі життя кожної людини є драматичним і трагічним: яким би вдалим не було життя, як би довго воно не тривало — кінець його неминучий. Автор Екклезіаста так сказав про це: «Хто знаходиться між живими, тому ще залишається надія, оскільки і собаці живому краще, ніж мертвому левові». Епікур намагався вирішити це питання так: «Привчай себе до думки, що смерть не має до нас ніякого відношення. Коли ми існуємо, смерть ще не присутня, а коли смерть присутня, ми не існуємо».

Смерть та потенційне безсмертя — найбільша принада для філософування, оскільки всі наші життєві справи повинні так чи інакше порівнюватися з вічним. Людина приречена на роздуми про смерть і цим відрізняється від тварини, яка є смертною, але не замислюється про це. Щоправда, тварина відчуває наближення смерті, але її передсмертна поведінка найчастіше нагадує болісні пошуки самотності та заспокоєння. У загальнобіологічному плані смерть взагалі може розглядатись як розплата за ускладнення біологічної системи. Кожний живий організм має механізм самознищення, пов'язаний з геномом, що вмикається на певному етапі його розвитку. В той же час існує і постійне намагання спростувати цю тезу, довести, а потім і втілити в життя реальне

безсмертя. Причому безсмертя активне, коли організм перебуває в постійному стані свого розквіту. Це викликає різне ставлення як до смерті, так і до життя. Однак показником людської мудрості звичайно є спокійне ставлення до життя і смерті. Як відзначив Махатма Ганді: «Ми не знаємо, що краще — жити чи померти. Тому нам не слід ні занадто захоплюватися життям, ні треміти при думці про смерть. Ми повинні однаково ставитися до одного й до іншого. Це ідеальний варіант».

Проблема життя, смерті й безсмертя має декілька вимірів, що акцентують увагу на різних сторонах одного феномену.

Перший вимір *біологічний*, який ґрунтується на ідеї про постійну наявність життя і смерті у Всесвіті, постійне їх відтворення у схожих умовах, що досить точно відображено в гіпотезі панспермії. Космічні аспекти життя підкреслює відоме визначення Ф. Енгельса: «Життя є спосіб існування білкових тіл, а цей спосіб існування полягає за своєю суттю в постійному самооновленні хімічних складових частин цих тіл». Народжуються, живуть і вмирають зірки, туманності, комети та інші космічні тіла, і в цьому плані не зникає ніхто і ніщо. Розглядуваний аспект найбільш розроблений у східній філософії та містичних вченнях, що виходять з принципової неможливості тільки розумом зрозуміти сенс цього всесвітнього кругообігу. Матеріалістичні концепції будуються на феномені самопородження життя та самопричинності.

Усвідомлення єдності життя людини й людства з усім живим на планеті, з її біосферою, а також з потенційними можливими формами життя у Всесвіті має величезне світоглядне значення. Ця ідея святості життя, права на життя для будь-якої живої істоти з причини факту свого народження належить до вічних ідеалів людства. Тобто весь Всесвіт і Земля розглядаються як живі істоти, а втручання в закони їх життя здатне привести до екологічної кризи. Людина постає як мала частина цього живого Всесвіту, мікрокосм, що увібрав у себе все багатство макрокосму.

Другий вимір проблеми пов'язаний з *розумінням специфіки людського життя* та його відмінності від життя всього живого. У чому ж суть цієї специфіки? Найчастіше вважають, що її визначає усвідомлення факту майбутньої смерті: ми знаємо про це й шукаємо шлях до безсмертя. Все інше живе тихо й мирно завершує свій шлях, встигнувши відтворити нове життя. Людина ж приречена на постійні болісні роздуми про сенс життя. Почасти це вірно, але як бути з фактом смерті новонародженої дитини, яка не встигла ще нічого зрозуміти, або з людиною, в якій пору-

шена психіка? Чи вважати початком життя людини момент зачаття, чи момент народження?

Очевидно, що специфіка життя, смерті і безсмертя людини прямо не пов'язана з розумом та його проявами, з успіхами і досягненнями людини упродовж життя, з оцінкою її сучасниками та нащадками. Смерть багатьох геніїв у ранньому віці, безперечно, є трагічною, але при цьому немає підстав вважати, що коли б воно було продовжене, то це дало б світові щось більш геніальне. У цьому плані життя і смерть не охоплюються категоріями раціонального пізнання, не втискуються в межі суворої детермінованої моделі світу й людини. Розмірковувати про ці поняття на раціональному рівні можна лише до певної межі, яка обумовлена власною зацікавленістю та спроможністю кожної людини до ірраціонального, інтуїтивного осягнення граничних меж людського буття. Унікальність людини, її неповторність знаходять тут найвищий прояв, які при роздумах про життя і смерть створюють різноманітність людських сенсів буття.

Третій вимір цієї проблеми пов'язаний з *ідеєю безсмертя*. Виділяють декілька видів безсмертя.

Перший вид безсмертя — у *генах нащадків*, близький переважній більшості людей. Одним з міцних потягів людини є бажання побачити свої особливості в дітях, онуках і правнуках. З цим пов'язують наслідування не тільки фізичних, але й моральних якостей, а також здібностей до певних видів діяльності.

Другий вид безсмертя — *муміфікація тіла* з метою вічного його збереження. Досвід єгипетських фараонів, практика сучасного бальзамування свідчать про те, що в ряді цивілізацій це вважається прийнятним. Досягнення техніки кінця ХХ ст. зробили можливою кріогенезацію (глибоке заморожування) тіл померлих з тим, щоб лікарі майбутнього їх оживлять і вилікують хвороби, які сьогодні не лікуються. Подібна фетишизація людської тілесності характерна переважно для тоталітарних суспільств, де геронтократія (влада старців) стає основою стабільної держави.

Третій вид безсмертя — покладання на *«розчинення» тіла й духу померлого у Всесвіті*, входження їх у космічне «тіло», у вічний кругообіг матерії. Це характерне для деяких східних цивілізацій, зокрема японської. До такого рішення схиляється ісламська модель ставлення до життя і смерті та різноманітні матеріалістичні або точніше натуралістичні концепції. Йдеться про втрату особистісних якостей і збереження частин колишнього тіла, котрі можуть увійти до складу інших організмів.

Четвертий вид безсмертя пов'язаний з *результатами життєвої творчості людини*. Наукове відкриття, створення талановитого взірця літератури чи мистецтва, демонстрація державної мудрості, видатна військова перемога тощо — все це залишає ім'я людини в пам'яті нащадків. Однак у пам'яті людей зберігаються як імена героїв, творців та пророків, так й імена найжорстокіших тиранів і видатних злочинців. А це ставить питання про неоднозначність оцінки масштабів особистості людини.

П'ятий вид безсмертя досягається за допомогою *«змін стану свідомості»*. Здебільшого основному вони є продуктом системи психотренінгу та медитації, прийнятих переважно у східних релігіях і цивілізаціях. Тут можливі «прориви» в нові виміри простору й часу, мандрівки в минуле й майбутнє, екстаз і просвітлення, містичне відчуття причетності до Вічності.

Можна стверджувати, що сенс смерті й безсмертя, а також шляхи їх досягнення, є зворотною стороною проблеми сенсу життя. Очевидно, що ці питання вирішуються по-різному, залежно від провідної культурно-світоглядної установки. Значна роль тут належить особливостям цивілізацій, національно-культурних традицій, релігійних орієнтацій тощо. Великий інтерес становить вплив на проблеми сенсу життя, смерті й безсмертя основних релігійних напрямків — християнства, ісламу і буддизму та пов'язаних з ними цивілізацій.

Християнське розуміння даної проблеми виходить з положення Старого Завіту «День смерті кращий, ніж день народження» й заповіді Христа з Нового Завіту: «...я тримаю ключі від пекла і смерті». Боголюдська сутність християнства знаходить прояв у тому, що безсмертя особистості як цілісної істоти можливе тільки через воскресіння. Шлях до нього відкритий спокутуваною жертвою Христа через хрест і воскресіння. Це сфера тайни й дива, оскільки людина виводиться зі сфери дії природно-космічних сил та стихій і стає як особистість обличчям до Бога, який теж є особистістю.

Таким чином, метою життя людини є обожнення, шлях до вічного життя. Без усвідомлення цього земне життя перетворюється на сон. По суті воно є лише підготовкою до вічного життя, яке очікує кожного. Однак це не є трагедією, а лише переходом в інший світ, де вже перебувають міради душ, добрих і злих і де кожна нова душа входить на радість або страждання. Тобто смерть руйнує не тіло, а тлінність його, і тому вона — не кінець, а початок вічного життя.

Розуміння безсмертя християнство пов'язує з образом «Вічного жида» Агасфера. Коли Ісус з хрестом йшов на Голгофу і захо-

тів відпочити, Агасфер, який стояв серед інших, сказав: «Іди, іди», за що його було покарано — відмовлено у спокої могили. Він став приреченим ку у вік блукати по світу, очікуючи другого приходу Христа, який лише один може позбавити Агасфера вимушеного і осоружного безсмертя.

Християнство категорично засуджує самогубство, оскільки людина не належить собі, її життя і смерть «у волі Божій».

Іслам виходить з факту створення людини волею всемогутнього Аллаха, який передусім є милосердним. На відміну від християнства, земне життя в ісламі оцінюється високо. Разом із тим в Останній день усе буде знищено, а померлі оживуть і стануть перед Аллахом для остаточного суду. Віра в потойбічне життя є необхідною, оскільки в такому разі людина буде оцінювати свої вчинки не з точки зору власного інтересу, а з точки зору вічної перспективи.

Руйнування всього Всесвіту в день Справедливого суду передбачає створення нового досконалого світу. Про кожну людину буде поданий «запис» діянь та думок і винесений відповідний вирок. Таким чином запанує принцип верховенства законів моралі й розуму над фізичними закономірностями. Морально чиста людина не може перебувати у принизливому стані, як це має відбуватися в реальному житті. Іслам категорично забороняє самогубство. Запитувати Аллаха про смертний час не можна, оскільки тільки він знає про це.

У *буддизмі* ставлення до смерті й безсмертя значно відрізняється від християнського та ісламського. Сам Будда відмовлявся відповідати на запитання: смертний чи безсмертний той, хто пізнав істину? може бути той, хто пізнав істину смертним і безсмертним одночасно? По суті визнається лише один вид «дивного безсмертя» — нірвана як утілення трансцендентного Надбуття, Абсолютного Початку, який не має атрибутів. Особистість розглядається як сума драхм, що знаходяться у постійному потоці перевтілювань. Звідси випливає безглуздість ланцюга природних народжувань. «Дхаммапада» стверджує, що народження знову і знову є болісним, тому і життя — це страждання. Виходом стає шлях досягнення нірвани, або прорив ланцюга безкінечних перероджень і досягнення просвітління, блаженного «острова», що знаходиться в глибині людського серця. Символ нірвани — загаснення огню життя, що вічно жервіє, — виражає сутність буддистського розуміння смерті і безсмертя. Як говорив Будда: «Один день життя людини, що побачила безсмертну стежу, кращий від столітнього існування людини, якій не довелося бачити вищого життя».

Подібне спокійне ставлення до життя, смерті й безсмертя, по-тяг до просвітління та визволення від зла характерне і для інших східних релігій та культів. У зв'язку з цим змінюється і ставлення до самогубства: воно вважається не стільки гріховним, скільки безглуздом, адже не визволяє людину від кола народжувань і смертей (сансара), а тільки приводить до народження в більш низькому втіленні. Треба подолати цю прихильність до своєї особистості, оскільки, за словами Будди, «природа особистості є безперервна смерть». Звільнення при житті від причин страждань і влади свого «я» — кращий шлях досягнення безсмертя.

Історія духовного життя людства містить й інші — нерелігійні й атеїстичні підходи щодо розуміння проблеми життя, смерті, безсмертя. В цілому тут можна виділити декілька альтернативних шляхів розв'язання цієї проблеми.

Перший шлях — це прийняти підтверджувану наукою і здоровим глуздом думку про те, що у світі неможливе остаточне знищення навіть елементарної частини, а діють закони збереження. Зберігається речовина, енергія, інформація та організація складних систем. Таким чином частини нашого «я» після смерті увійдуть у вічний кругообіг буття і в цьому сенсі будуть безсмертними. Щоправда, вони не будуть володіти свідомістю, душею, з якою пов'язане наше «я». Більше того, такий вид безсмертя набувається людиною протягом усього життя, що можна висловити парадоксальною думкою: ми живемо лише тому, що кожную секунду вмираємо. Дійсно, щодня відмирають еритроцити у крові, клітини епітелію на наших слизових, випадає волосся тощо. Тому зафіксувати життя і смерть як абсолютні протилежності у принципі неможливо: це дві сторони єдиного процесу.

Перед обличчям смерті всі рівні, вона знімає ту нерівність, на якій ґрунтується земне життя. Тому спокійне сприйняття думки про відсутність вічного життя мого «я» і розуміння неминучості злиття з «байдужою» природою є одним із шляхів нерелігійного підходу до проблеми безсмертя. Правда, в такому разі виникає проблема Абсолюту як критерію своїх моральних рішень.

Другий шлях — досягнення безсмертя в людських справах, у плодах матеріального й духовного виробництва. Раціональною основою такого шляху є думка про безсмертя людства та про його космічне призначення. Якщо ж виходити з того, що для людства реальним є самознищення в результаті термоядерної чи екологічної катастрофи або загибель унаслідок космічних катаклізмів, то це питання залишається відкритим. Серед ідеалів і

рушійних сил такого виду безсмертя найчастіше виділяється боротьба за визволення людства від класового або соціального пригнічення, боротьба за національну незалежність та державність тощо. Це надає людині вищого сенсу життя, який зникається з безсмертям.

Третій шлях — безсмертя через заглиблення в потік буденного життя, в повсякденні справи й турботи.

Можна вказати й на інші концепції безсмертя, спрямовані на зміни законів природи: «спільна справа» (М. Федорова), пантеїзм (на кшталт ідей А. Ейнштейна та ін.), досягнення «життя після смерті» (Р. Моуді, А. Форд та ін.), а також численні містичні течії, котрі ґрунтуються на признанні реального потойбічного світу і можливості спілкування з тими, що пішли з життя. Крім того, є припущення про наявність у кожної людини своєрідного енергетичного фантому, який залишає людину незадовго до фізичної смерті, але продовжує існувати в інших вимірах. Це взагалі створює передумову для нового типу розуміння проблеми безсмертя, що пов'язано з необхідністю самовизначення у вічному світі інформаційно-енергетичних сутностей.

Сучасна *танатологія* (учення про смерть) являє собою одну з галузей природнонаукового і гуманітарного знання. Інтерес до проблеми смерті пояснюється рядом причин. Одними з основних серед них слід вважати ситуацію глобальної цивілізаційної кризи, котра може призвести до самознищення людства, та значну зміну ціннісного становлення до життя і смерті людини у зв'язку із загальною ситуацією на Землі. Своєрідною реакцією на нові проблеми життя і смерті, які пов'язані з новими досягненнями науки і медицини (пересадка органів і тканин, генна інженерія, екстракорпоральне запліднення тощо, стало формування біоетики — комплексної дисципліни, що перебуває на межі філософії, етики, біології, медицини та ряду інших дисциплін. Це відбулося поряд із підвищенням інтересу до прав людини, в тому числі й стосовно до власного тілесного і духовного буття та реакції суспільства на загрозу життя на Землі. Сьогодні біоетика охоплює такі сфери, як етичні проблеми евтаназії, декортикація, аборт, суїцид, пересадка органів, включаючи мозок, нові технології дітонародження (включаючи сурогатну вагітність), генна інженерія, статева самоідентифікація людини, ставлення до психічного здоров'я тощо. Такі проблеми вирішуються на основі існуючих нормативних та етичних підходів у межах світових і національних традицій та правових систем.

Особлива увага приділяється *евтаназії* (дослівно «щаслива смерть») як новому явищу в житті суспільства, яке потребує глибокого філософського осмислення. Термін «евтаназія» з'явився в Новий час і пов'язаний з ім'ям Ф. Бекона, який запропонував так називати легку смерть з метою припинення страждань при невиліковних хворобах. В основі цього явища лежить поняття права людини не тільки на життя, але й на смерть, що має відношення до феномену самогубства. Виділяють декілька видів евтаназії: активну, добровільну; активну недобровільну; пасивну добровільну; пасивну недобровільну.

Вирішуючи питання про законність і моральну обґрунтованість евтаназії, лікарям доводиться вирішувати дилему, відому ще з часів Гіппократа: з одного боку, лікар не повинен бути вбивцею, навіть на прохання пацієнта, однак з іншого — він повинен полегшити страждання хворого.

У контексті співвідношення життя, смерті й безсмертя особливої уваги набуває проблема сенсу життя. Якщо для релігійно-ідеалістичного світогляду такий сенс і призначення людини виноситься за її межі як засіб для досягнення потойбічної по відношенню до неї мети, то для матеріалістичного світогляду ніякого даного ззовні сенсу і призначення людське життя не має. Сенс життя особистості не існує як дещо об'єктивне поза свідомість цієї ж особистості. Звідси випливає, що кожен з нас повинен самостійно шукати для себе сенс свого життя, і нікому іншому доручати цієї справи не можна. Як відзначив В.Франкл, сенс не можна дати, його треба знайти. А це дає можливість визначити деякі властивості сенсу життя:

- 1) сенс життя є *індивідуальним*, він існує для індивіда і в кожного індивіда є свій;
- 2) сенс життя є *суб'єктивним*: його немає, поки суб'єкт сам не визначить його;
- 3) сенс життя не виникає автоматично, а *свідомо визначається* людиною завдяки її волі та власним зусиллям.

Говорячи про проблему пошуку сенсу життя, необхідно зазначити, що ця проблема не може бути розв'язаною лише в біологічному розумінні; вона потребує розгляду її як явища соціального, тобто як сенс життя людини в суспільстві. Останнє означає, що індивідуальне життя набуває сенсу як частинка сукупного, загального життя людей. Це життя наповнюється сенсом, коли особисте щастя стає щастям інших. І навпаки, людина, яка живе лише для себе, втрачає сенс життя саме тому, що відриває своє індивідуальне життя від загальносуспільного життя.

7.4. ЛЮДИНА І КОСМОС

Виходячи з місця людини у Всесвіті та її відношення до природи і космосу, необхідно конкретизувати деякі положення. *Космос* — поняття, вперше запропоноване і використане Піфагором для визначення упорядкованої єдності світу, як протилежності Хаосу. Головною властивістю Космосу вважалася гармонія сфер. В історії філософської думки використання поняття Космосу приводило або до визнання ролі творця (деміурга), або до обожування самого Космосу в душі пантеїзму чи космотеїзму. З розвитком космонавтики поняття Космосу почало пов'язуватися з освоєнням людством частини Сонячної системи і Всесвіту.

Співвідношення людини і Космосу в історії філософської думки розумілося не однаково. Починаючи з часів Птолемея домінували геоцентризм і антропоцентризм, котрі у XVII ст. змінилися на космоцентризм. Людина, особливо у XX ст., ніяк не може вважати себе сенсом Всесвіту, хоча не може змиритися з думкою про свою недосконалість у всесвітньому вимірі. Однак вона усвідомлює себе органічною частиною Космосу. Згідно з антропогенним принципом ритми Всесвіту та людини, а також розмірність функціонування цих систем близькі або співпадають. Всесвіт улаштований таким чином, що може бути зрозумілим і засвоєним людиною. Про це свідчить і синергетика: людина розглядається як міцний фактор еволюції Всесвіту, де нарощуються процеси нестабільності.

Звідси необхідність того, що певні моральні норми, які регулюють міжособистісні відносини, повинні враховувати основи взаємодії людини з природою та Космосом. Інакше кажучи, якщо Всесвіт сприяв тому, щоб людина з'явилася й еволюціонувала, то й людина має зробити все, аби зберегти Космос та пізнати його закономірності. Йдеться, зокрема, про космічну етику, тобто певні правила поведінки людини при освоєванні космічного простору, а також при можливій зустрічі з представниками неземних цивілізацій.

Ще дві з половиною тисячі років тому Піфагор і Платон висунули учення про число як основу Космосу і про ейдос як своєрідний духовний алгоритм, на основі якого будується фізична реальність. Людина дійсно є мікрокосмосом, що вбудований у структуру макрокосмосу і має свободу вибору своєї поведінки. Це означає, що однією з головних проблем формування свідомості особистості на межі XX—XXI ст. є її самовизначення по від-

ношенню до космосу та природи, яке ґрунтується на філософському осмисленні природи.

Термін «природа» багатозначний. Ще з античних часів природа трактувалася як походження речі (генеза) та елементарна субстанція, сутність речі. В широкому сенсі під природою розуміється все, що існує. У вузькому — природа — це те, що породило і оточує людину, є об'єктом пізнання.

Взаємовідносини природи й суспільства — вічна і завжди актуальна проблема філософії. Як співвідноситься людство з живою та неживою сферами планети, чи можуть вони і на далі співіснувати та розвиватися — ці питання зачіпають усі форми діяльності людини.

Людина у своїй діяльності протиставлена природі, але водночас вона є частиною і породженням великої «матері-природи». Природа ж пов'язана сама з собою, оскільки людина є її частиною. Тому культурній історії людства передувала природна передісторія, в процесі якої склалися природні передумови суспільного життя.

Але природа для людини — не лише умова її існування, не тільки сфера її перетворюючої діяльності. На цих засадах виникають і розвиваються й інші форми відносин людини з природою, зокрема, крім практичного, пізнавальне відношення, яке реалізується у формі передусім природничих наук, оціночне ставлення до природи, яке має відображення у поняттях блага, краси, добра тощо. У сучасному світі людина вперше за свою історію змушена також брати на себе відповідальність за збереження тієї частини природи, яка включена до сфери розвитку продуктивних сил суспільства і стає дедалі ширшою.

Таким чином, людина, суспільство та культура водночас і протистоять природі, і органічно в неї входять. Така суперечність породжує різне розуміння взаємовідносин людини і природи, про що йтиме мова далі.

Найзагальніше уявлення про взаємодію людини і природи дає нам поняття «навколишнє середовище», або сучасне — «довкілля». Це середовище звичайно поділяють на природне і штучне навколишнє середовище або на так звану першу, неолюднену природу, яка існує незалежно від людини та її діяльності, і ще не стала предметом практичного перетворення і є потенційним об'єктом пізнання та освоєння (інколи її називають «натуральною природою»), і другу, тобто природу, як вже охоплена практичною діяльністю людини, є її результатом, тобто середовищем культури.

До природного середовища належать гео- та біосфера, тобто ті матеріальні системи, які виникли поза і незалежно від людини, але стали або ж можуть стати об'єктом її діяльності. З початком освоєння космосу такими об'єктами можна вважати і певну частину Сонячної системи, так званий ближній космос. Отже, природне середовище не обмежується лише географічним середовищем. Поняття «географічне середовище» було введено у географію та соціальну філософію французьким вченим Ж. Реклю (1830—1905) та російським природознавцем Л. І. Мечниковим (1838—1888), братом видатного фізіолога, і до початку космічної ери воно більш-менш адекватно відображало сутність проблеми. Що ж до сьогодення, то можна вважати географічним середовищем лише ту частину природи, з якою суспільство безпосередньо контактує на певному історичному етапі; воно охоплює лише поверхню Землі, становить надзвичайно важливу, але не єдину підсистему природного середовища існування людини, про що йшла мова в одному із попередніх розділів цього посібника.

Штучне середовище охоплює матеріальні та соціальні умови життєдіяльності людини, об'єкти естетичного і морального становлення людини до природи. Це матеріальні речі, створені людиною, які не існують у природі; рослини, тварини, виведені людиною завдяки природному добору чи генній інженерії; суспільні відносини, пов'язані з соціальною формою руху матерії і здійснювані через свідому діяльність людей, а також духовні, моральні, естетичні цінності тощо. Штучне середовище неминуче постійно наступає на природне, поглинаючи його. Це призводить до суперечностей, більш того, на думку багатьох сучасних вчених, до боротьби «двох світів» — природного й штучного.

На сьогодні людство створило штучне середовище свого існування, яке в десятки й сотні разів продуктивніше за природне середовище. До цього слід додати також техногенний вплив людини, який призводить до змін геологічних структур, створення штучних водойм, змін атмосфери і навіть свічення Землі, тобто зміни її випромінювання під впливом штучних енергетичних процесів.

Водночас природне середовище є не лише матеріальними умовами життєдіяльності людини і вихідним об'єктом виробництва, а й об'єктом певного естетичного й морального відношення. Тому ставлення людини до природи не визначається лише утилітарними, меркантильними інтересами, воно охоплює також і розуміння глибин людської душі.

Біосфера та ноосфера. Поняття «біосфера» вперше вжито австрійським геологом Е. Зюссом ще в 1875 р. Але глибокого наукового змісту це поняття набуває вже в минулому ХХ ст., після видання праці видатного українського природознавця В. І. Вернадського (1863—1945) «Біосфера».

Біосфера (від. грец. біос — життя і сфейрос — сфера) — це цілісна земна оболонка, охоплена життям і якісно перетворена ним. Її структура та енергоінформаційні процеси визначаються минулою і сучасною діяльністю живих організмів. Вона зазнає також впливу космічних та глибинних підземних енергій. Просторово біосфера охоплює: тропосферу, тобто нижню частину атмосфери до 10—15 км; кору вивітрювання на 2—3 км вглибину від поверхні Землі та всю гідросферу до її максимальних глибин. За деякими підрахунками фахівців, жива речовина — «біомаса» — важить приблизно 2.42.10¹² тонн.

Зростаюча роль практичної діяльності людини та її вплив на природу знаменує собою початок нового етапу геологічної історії Землі, на якому людство має вибудувати свої відносини з природою на наукових засадах, а наука — пронизувати всю діяльність суспільства, у тому числі його відносини з природою. Отже, поняття біосфера у ХХ ст. еволюціонує до розуміння ноосфери.

Поняття «ноосфера» (від грец. ноос — розум і сфейрос — сфера) виникло у 20-х роках минулого століття. Воно запропоноване французькими філософами Е. Леруа та Тейяром де Шарденом, які під «сферою розуму» розуміли вираження божественного духу. Наукову концепцію ноосфери розробив В. І. Вернадський. Він розумів її як сферу взаємодії суспільства й природи, в межах якої розумна людська діяльність стає головним, визначальним чинником, тобто як сферу, перебудовану колективним розумом. Людство, озброєне науковою думкою, вважає вчений, має стати вирішальною силою, яка надалі визначатиме еволюцію нашої планети.

Сутність ноосфери коротко можна сформулювати так: якщо узгодженість процесів, які відбуваються у неживій природі, забезпечується механізмами саморегуляції, то узгодженість характеристик природного середовища і суспільства може бути здійснена розумом і волею. Тобто мова йде не про руйнівне втручання в природу, а про науково обґрунтоване збереження на Землі умов для життя і щастя людей. Визначальним фактором має бути не стихія природного розвитку, а інтелект людини.

Вчений розглядав ноосферу як майбутній стан біосфери, оскільки людство ще далеке від такого стану. В своїй останній праці

«кілька слів про ноосферу» він визначив деякі загальні умови, необхідні для створення ноосфери, зокрема: людство має стати єдиним в інформаційному й економічному зв'язках; ноосфера — явище загальнопланетарне, тому людство має прийти до цілковитої рівності рас, народів тощо; ноосфера не може бути створена до припинення війн на Землі.

Теорія ноосфери сформувалася в 20—30 роках ХХ ст., коли світ складався з трьох взаємопов'язаних елементів: природа — людина — суспільство. До них потім приєднується ще один суттєвий елемент — техніка, яка створена людиною і яка стала головним чинником змін на планеті (так звана техносфера), особливо з початком наприкінці 50-х років науково-технічної революції як велетенського стрибка у розвитку як науки, так і техніки. Це спричинило екологічну проблему — одну з найнебезпечніших з-поміж глобальних проблем людства. Почалась поступова руйнація відносин між людьми і їхнього ставлення до природи. Тому оптимізм сьогодні відійшов на задній план, його відтіснили, і не без підстав, песимістичні настрої і оцінки.

Таким чином, вчення про ноосферу з самого початку містило в собі елемент утопії, у ньому тісно переплетені ціннісні та буттєві підходи без будь-якого їх розмежування. Тому потрібно розрізняти розуміння ноосфери як утопії і як реального стану, одне не повинне заступати собою інше. І виходячи з реального стану відносин людини з природою, слушною можна вважати думку деяких сучасних вчених, у тому числі й вітчизняних, про те, що ноосфера знаменує собою початок низхідного етапу розвитку людства.

Людина, суспільство безпосередньо пов'язані не з усією природою, а з її певною частиною — географічним середовищем, тобто з тією частиною природи (земна кора, атмосфера, вода, ґрунтовий покрив, рослинний та тваринний світ), яка залучена до виробничого процесу і використовується у матеріальному житті суспільства.

Особливістю сучасного періоду розвитку слід вважати те, що комплекс проблем навколо співвідношення людини та природи (Космосу) набув глобального, загальнопланетарного характеру. Однак це не означає наявності однакових підходів щодо джерел формування таких проблем, а також універсальних шляхів їх розв'язання. Йдеться перш за все про різні типи світоглядних настанов, на яких ґрунтується відношення до природи. Серед них можна виділити, принаймні, два таких типи, що суттєво відрізняються один від одного. Згідно з першим, який походить з релі-

гійної свідомості, природа вважається Божім творінням, що передбачає розвиток благоговійного відношення до неї. Цим визначаються кордони втручання людини в природу, оскільки ніхто не має права робити замах на «промисел Божій».

Що стосується іншого типу, то тут природа виступає величезним природним механізмом, який необхідно пристосувати до людини, задля вирішення її життєвих проблем. Природа при цьому не має етичного статусу, «вона не храм, а майстерня, і людина в ній є робітник». Такий підхід слугує теоретичним обґрунтуванням для різноманітних проектів «підкорення» природи. Зрозуміло, що в цьому випадку передбачаються природозахисні заходи, але тільки з метою збереження ресурсів. Вчення про природу набуває строго наукової форми і всі проблеми прикликані вирішуватися фахівцями. Формування екологічної культури вважається феноменом раціональності, на основі чого і можуть бути змінені поведінка людей і їх відношення до природи.

Такий тип світоглядної установки знайшов особливе розповсюдження в сучасних умовах у зв'язку з науково-технічним прогресом, зростанням потреб і розширенням технічної можливості їх задоволення. В таких умовах виникла ситуація порочного кола: прагнення комфорту і приємностей стимулювало появу все нових і нових досягнень науково-технічної думки; це загострювало екологічні проблеми, які могли бути роз'язані знову ж таки лише технічними засобами. Таким чином створюється ситуація «дурної безкінечності» (Гегель), в якій домінуюча система цінностей, що спрямована на задоволення потреби «мати», увійшла в глибокий конфлікт з іншою потребою людини — «бути», тобто жити і розвиватися в незалежності від того, що вона має (Е. Фром). Останнє можливе на основі системи моральних, релігійних та естетичних цінностей, які сьогодні повинні превалювати над матеріальними інтересами.

Звідси суть екологічної кризи лежить у внутрішній природі особистості та її інтересів, що пояснює певним чином психологічну неготовність мільйонів людей усвідомити цю небезпеку. Теоретичною основою подолання кризи може бути випрацювання загальнолюдського екологічного імператива діяльності, побудованого на концепції коеволюції (тобто сумісної, узгодженої еволюції) природи і людства. Суть екологічного імперативу полягає в міжнародному признанні «заборонної межі» для технологічних експериментів, які несуть в собі негативні наслідки як для людини, так і для природи. Метою упровадження екологічного імперативу є досягнення коеволюції Природи і Ро-

зуму людини. Це історичне завдання, оскільки тільки його рішення спроможне забезпечити виживання людини як біологічного виду і перехід у стан ноосфери. Людина зробиться відповідальною за розвиток біосфери і суспільства, навчиться спрямовувати цей розвиток. Для цього необхідні корінні зміни характеру і типу мислення мільйонів людей, відмова від ідеї примітивного антропоцентризму, коли людські потреби можуть задовольнятися за рахунок безкінечного розширення масштабів використання природи. Темпи розвитку техніко-технологічної грані цивілізації виявилися значно вищими, ніж природна еволюція біосфери й самосвідомості людини. Гармонізація цих відносин на основі міжнародних програм, у тому числі й міжнародних юридично-правових норм, — першочергове завдання. Тривалий час ідеї цієї нової екологічної парадигми приваблювали обмежене коло науковців, і лише у 70-ті роки, під час екологічної кризи, вона набула нового осмислення. Її джерелами стали соціал-реформістські орієнтації: консерваціонізм, біоцентризм та екологізм. Принципами консерваціонізму є забезпечення економічного зростання, запобігання нераціональних витрат у природокористуванні та егалітарний розподіл природних ресурсів. Основна теза біоцентризму — збереження дикої природи, що має непересічну цінність незалежно від її використання. Наукова модель екологізму ґрунтується на об'єктивних природних і наукових закономірностях, людство зобов'язане забезпечувати оптимальне функціонування системи, запобігати порушенню екологічних процесів.

«Нова екологічна парадигма» була сформульована на протиположності до «парадигми людської витятковості», що існувала в світогляді попередні 400 років. В основі останньої — чотири сентенції про те, що людська істота є унікальним соціоприродним утворенням, тому що має культуру; культура змінюється значно швидше, ніж біологічні особливості людини, тому саме їй належить основна роль у соціальному розвитку індивідів та спільнот; поведінка людини зумовлена передусім соціальними, а не природними чинниками; суспільний прогрес безмежний, що уможливорює вирішення в майбутньому всіх соціальних проблем.

Всі ці постулати, прибічників «нової екологічної парадигми», засвідчили протягом ХХ століття не тільки свою обмеженість, а й теоретичну неспроможність, оскільки продовжують ігнорувати залежність суспільства від природного середовища, не усвідомлюють проблеми обмеженості природних ресурсів, що загострилися в останні десятиліття.

За своєю суттю «нова екологічна парадигма» виступила не тільки як науковий конструкт, який дозволяє описувати та пояснювати «нову соціальну реальність», тобто реальність екологічних криз та потенціальних меж економічного зростання, зміни ціннісних орієнтацій суспільства тощо, а як концепт, що акумулює, інтегрує нову систему цінностей і приписує відповідні взірці поведінки для політичної еліти та широких верств населення задля збереження природи та права людини на чисте, безпечне довілля.

Характерною рисою «нової екологічної парадигми» є її ґрунтування на постматеріальних (нематеріальних) цінностях. «Нова екологічна парадигма» втілює у собі віру в необхідність підсилення турботи про нематеріальні цінності, які ставали ознакою глибоких соціально-політичних та економічних перетворень.

Традиційно до загальних матеріальних цінностей належить національна безпека, стабільна економіка, обороноздатність держави, закон і порядок, то постматеріальні цінності охоплюють насамперед особистісні, естетичні та інтелектуальні сторони людського життя, передбачаючи співіснування колективізму з толерантністю щодо індивідуального вибору. На противагу матеріальним цінностям, згідно з якими добробут характеризується переважно кількісними параметрами, постматеріалізм розглядає добробут крізь призму якості та безпеки життя. Так, матеріальні цінності пов'язані з таким колом проблем як охорона довкілля, гендерні та громадянські права, свобода особистого вибору, антимілітаризм.

Становлення «нової екологічної парадигми» пов'язують переважно із ціннісними трансформаціями економічно розвинених країн західного світу, упродовж останніх десятиліть нова екологічна парадигма виходить далеко за їх межі. Пояснення цього феномену слід шукати не тільки в економічній, а й у соціальній та психологічній сферах, оскільки жодне сучасне суспільство не є носієм лише одного виду цінностей — матеріальних чи постматеріальних.

Таким чином, весь комплекс глобальних проблем сьогодні є провідним імперативом для поведінки людства і формування нового виду людини — гомо глобаліс. У цій ситуації на порядок денний для світового співтовариства висувається завдання не тільки негайного миру, але й союзу всіх сил: правих і лівих, консерваторів і радикалів, науки і релігії, християн і мусульман, білих і чорних і т.п. Повинно бути рішуче засуджено все те, що веде до загострення політичних, національних, релігійних та інших

суперечностей і заважає вирішенню глобальних проблем. Значну роль тут покликано відіграти духовне вдосконалення людей. Йдеться насамперед про ненасильницьке досягнення ідеалів краси і поміркованості у відношенні споживання матеріальних благ при безмежності розвитку людських відносин, інтелектуального і духовного потенціалу людини. Якщо говорити про пріоритети нової цивілізації, то тут переваги набувають ресурсо- та енергозберігаючі технології, нові форми людського співіснування в гармонічній єдності з Природою і Космосом.

Питання для самостійного опрацювання

1. Змістовні особливості понять людина, індивід, індивідуальність, особистість.
2. Розв'язання проблеми життя, смерті і безсмертя в контексті правової культури.
3. Морально-правовий аспект проблеми життя і смерті.
4. Проблема життя, смерті і безсмертя в контексті традицій української духовної культури.
5. Правова основа розв'язання проблеми життя і смерті в сучасній Україні.
6. Філософський аспект аналізу екологічної проблеми в сучасній Україні.
7. Проблема «людина — природа» у філософському розумінні.
8. Особливості взаємовідносини свободи і відповідальності особистості в умовах розбудови правової держави.
9. Людина як найвища цінність суспільства.
10. Проблема співвідношення свободи і права.
11. Суть взаємодії свободи, справедливості, рівності.

Контрольні запитання

1. Чим відрізняється особистість від будь-якої системи у Всесвіті?
2. Якими є основні типи особистості?
3. У чому полягає парадоксальність феномену свободи особистості?
4. Назвіть особливості впливу на розуміння проблеми життя, смерті і безсмертя основних релігій?

5. Що таке евтаназія та в чому полягає її філософський зміст?
6. Як розумілось співвідношення людини і Космосу в історії філософської думки?
7. В чому полягає сутність екологічної проблеми?
8. Охарактеризуйте сутність концепції коеволюції?

Рекомендована література

1. *Бердяев Н. А.* Философия свободного духа / Сост. П. В. Александрова; Вступ. ст. А. Г. Мысливченко; Подгот. текста и примеч. Р. К. Медведевой. — М.: Республика. — 1994. — 480 с.
2. *Біленчук П. Д., Гвоздецький В. Д., Сливка С. С.* Філософія права: Навчальний посібник / П. Д. Біленчук, В. Д. Гвоздецький, С. С. Сливка; За ред. П. Д. Біленчука. — К.: Атіка. — 1999. — С. 107—109.
3. *Быстрицкий Е. К.* Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / АН УССР, Ин-т философии. — К.: Наук. думка, 1991. — 195 с.
4. *Воронкова В. Г.* Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть). — Запоріжжя, 2000. — 176 с.
5. *Воронкова В. Г.* Человек и общество в условиях социальных изменений // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2003. — Вип. 12. — С. 5—24.
6. *Винославська О. В.* Людські стосунки. Навч. пос. — К.: Еспада, 2006. — 144 с.
7. *Гейзінга Й.* Homo Ludens. — К.: Основи, 1994. — 250 с.
8. *Гельвецій К. А.* Про людину, її розумові здібності та її виховання. — К.: Основи, 1994. — 405 с.
9. *Гордієнко А.* Методологічні проблеми осмислення буття людини в західноєвропейських філософських концепціях другої половини ХХ століття // Філософ. і соціол. думка. — 1995. — № 5-6. — С. 244—248.
10. *Жоль К. К.* Философия и социология права. 2-ое изд. Уч. пос. — К.: Кондор, 2005. — 415 с.
11. Зарубіжна філософія ХХ століття. — К., 1993. — С. 228—238.
12. *Канке В. А.* Философия экономической науки. Уч. пос. — М.: Логос, 2007. — 384 с.
13. *Катаєв С.Л.* Сучасне українське суспільство: Навч. пос. — К.: Атіка, 2006. — 200с.
14. *Крилова С.* Безсмертя особистості: етико-екзистенційний аспект // Філософська думка. — 1998. — № 3. — С. 111—118.
15. Людина в світі гуманітарного пізнання / Укл. М. Ю. Зелінський. — К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. — 408 с.
16. *Мунье Э.* Персонализм. — М.: 1992.
17. *Нерсесянц В. С.* Философия права. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА — М. — 1999. — С. 17—32.

18. Проблеми філософії: Респ. міжвід. наук. зб. / КДУ ім. Т. Г. Шевченка. — Вип. 89: Особистість і демократизація. — К.: Либідь, 1991. — 104 с.

19. Релігія і нація в суспільному житті України й світі. зб. ст. — К.: Єспада, 2006. — 286 с.

20. Світ, людина, суспільство: Хрестоматія /Упоряд. І. П. Арцишевська, Р. А. Арцишевський. — К.: К., Ірпінь: Перун, 1997. — 400 с.

21. *Сингх Сант Кирпал*. Секрет смерти. — М.: Русский университет, 1999. — 199 с.

22. *Тарароєв Я.* Людський чинник у сучасній космології // Філософська думка. — 2005. — № 5.

23. *Тейяр де Шарден П.* Феномен людини // Читанка з історії філософії у 6 книгах. — Книга 6. Зарубіжна філософія ХХ століття. — К., 1993. — С. 215—218.

24. *Хамітов Н.* Персоналізм та ідея безсмертя // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 5, 6.

25. *Хамітов Н.* Філософія: Бытие. Человек. Мир. — К.: Кондор, 2005. — 448 с.

26. *Хамітов Н., Гармаш Л.* Історія філософії: Проблема людини. Навч. пос. — К.: Кондор, 2006. — 296 с.

27. *Шелер М.* Положення людини в космосі // Читанка з історії філософії у 6 книгах. — Книга 6. Зарубіжна філософія ХХ століття. — К., 1993. — С. 146—151.

28. *Щедрова Г.* Мета суспільства — людина //Віче. — 1995. — № 3. — С. 22—34.

Тести для самоперевірки знань

I. Поняття «особа» позначає:

1. Неповторне буття людини
2. Спосіб взаємодії природного і соціального
3. Міру індивідуальності
4. Носія соціальних цінностей.

II. Із наведених варіантів оберіть суттєві риси людської особи:

1. Здатність творити
2. Суб'єкт та об'єкт соціальних стосунків
3. Особливе місце в суспільних відносинах
4. Особливий духовний світ
5. Високий рівень інтелекту.

III. Головною ознакою особистості є:

1. Характер, темперамент, психічна рухливість
2. Виконання людиною певних соціальних ролей
3. Наявність внутрішнього духовного стрижня
4. Здатність людини поставати суб'єктом

IV. Слово особистість бере початок від латинського

1. Воїн
2. Громадянин
3. Політична тварина
4. Персона
5. Індивідуум

V. Людина як одиничний представник людського роду, член певної соціальної групи:

1. Індивід
2. Особистість
3. Індивідуальність
4. Соціальний тип
5. Громадянин

VI. Різновид релігійної філософії, який стверджує тезу, що «Жити означає страждати»

1. Християнство
2. Мусульманство
3. Зороастризм
4. Буддизм
5. Єресі

VII. Яке з понять найбільш повно виражає суть свободи?

1. Свобода волі
2. Відчуження
3. Рівність
4. Відповідальність
5. Необхідність

VIII. В чому відмінність між поняттями «індивід» та «особистість»?

1. Це тотожні поняття
2. Індивідом народжуються, а особистістю стають
3. Особистістю народжуються, а індивідом стають
4. Індивід — це пересічна людина, а особистість — видатна.

IX. Вчення, що стверджує абсолютну залежність життя людини від долі:

1. Волонтаризм
2. Фетишизм
3. Анімізм
4. Фаталізм
5. Сенсуалізм

X. Філософське переконання про те, що насолода є вище благо життя і критерій поведінки людини:

1. Аскетизм
2. Гедонізм
3. Утилітаризм
4. Прагматизм
5. Практицизм

КУЛЬТУРА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

План

- 8.1. *Поняття культури.*
- 8.2. *Структура та функції культури.*
- 8.3. *Культура особистості.*

Основні поняття: культура, філософія життя, філософія культури, натуралістична модель культури, класична модель культури, культурологія, некласична (модерністська) модель культури, постмодерністська модель культури, аксіологічний (ціннісний) підхід, діяльнісний підхід, структуралістський підхід, соціологічний підхід, гуманітарний підхід, матеріальна культура, духовна культура, культурні цінності, культура особистості, сутнісні сили людини, традиції, спадкоємність, інноваційність, соціальні функції культури, правова культура.

8.1. ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ

Слово «культура» є одним з найпоширеніших у різноманітних роздумах про вічні проблеми людства. Вивченням культури займається багато наук — історія, археологія, соціологія, етнографія, мистецтвознавство, антропологія, правознавство тощо. Разом з тим немає єдиного погляду на сутність культури. Тому існує багато різних визначень цього поняття, численні підходи до вивчення культури, десятки теоретичних концепцій і моделей, які формуються протягом розвитку світової філософської думки (французький учений А. Моль відзначає, що в літературі їх зустрічається більше 250).

Уперше поняття «культура» з'явилося у Стародавньому Римі. Його ввів Цицерон для визначення філософії як «культури розуму». За тих часів слово «культура» вживалося у значенні «обробіток землі для забезпечення її родючості», а отже, й філософія, на думку мислителя, вважалася культурою тому, що вона обробляла розум для його кращого плодоношення. Тут містилася важ-

лива думка, згідно з якою культура, з одного боку, є діяльністю з перетворення природи на благо людини (землеробство), а з іншого — засобом удосконалення духовних сил людини, її розуму (філософія).

Доцільно підкреслити, що майже одразу поняття культури більшою мірою вказувало на вміння і майстерність, які виявляє людина у своїй діяльності, а також на процес виховання «культури душі».

Однак більш глибоке вивчення культури як специфічного явища людського буття починається значно пізніше. В основі становлення поняття «культура» лежала потреба в теоретичному осмисленні існуючих зрушень у суспільному бутті людини, які почалися у Новий час і викликали глибокі зміни у ставленні людини до природи, суспільства, самої себе. Уперше культура стає предметом філософського дослідження та однією з центральних категорій у просвітницькій «філософії історії» (Вольтер, Тюрго, Кондорсе, Віко, Гердер).

Ідея культури, котра починає осмислюватись як дещо цілісне, виражала рівень розвитку розумного начала людини, її дібностей. Так, Гердер, обґрунтовуючи ідею історичного прогресу людства, пов'язував цей прогрес з розвитком культури, до якої відносив мову, мистецтво, науку, релігію, сімейні стосунки, державне управління, традиції та звичаї. При цьому, на його думку, сприйняття й засвоєння набутої людством культури для кожної людини є необхідною умовою становлення її як людини, так би мовити «другим, соціальним народженням».

З критикою просвітницького раціоналізму, але водночас з обґрунтуванням ідеї про «друге», духовне народження людини виступив в Україні Г. Сковорода. Він вважав, що, крім природного Всесвіту (макрокосму, великого світу) і людини (мікрокосму, малого світу), є ще третій, символічний світ — Біблія (Книги). Для Сковороди це не просто Святе Письмо, а символічне узагальнення всієї духовної культури людства. Лише завдяки вивченню та освоєнню прихованого за символічною формою духовного змісту цього світу людина «народжується у своїй духовній іпостасі».

Протилежних Гердеру поглядів дотримувався і Ж.-Ж. Руссо, який доводив, що людське єство в людині дані їй від природи, а культура так чи інакше збіднює й спотворює це єство. Тому мислитель наголошував на необхідності повернення людини до природи, до природного виховання її почуттів.

Думки Гердера про «друге, соціальне народження» через культуру та в культурі й освіті дістали свій подальший розвиток

у німецькій класичній філософії (І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, й особливо — Г.В.Ф. Гегеля). Гегель аналізує такі прояви культури, як мистецтво, релігія, філософія (наука) як різні форми самопізнання розуму, у вигляді духу народу, що створює історію і формує «типи» культури. У цілому німецька класична філософія розглядає культуру як прогрес моральної (Кант), естетичної (Шіллер), філософської (Гегель) свідомостей. Ця філософія отожднювала культуру з формами духовного та політичного саморозвитку людини й суспільства, виходячи з визнання багатьох типів і форм культури, що розташовуються в певній історичній послідовності і створюють єдину лінію духовної еволюції людини.

Аналогічні погляди наприкінці XIX — у першій половині XX ст. розвивали представники «філософії життя». У *«філософії життя»* дух (як субстанція культури) тлумачився як прояв організації психічного життя, а не розуму, а тому явище культури, з цієї точки зору, вимагало особливого типу осягнення — психологічного розуміння (Дільтей). На цій підставі формується уявлення про культуру як механізм соціального придушення несвідомих психічних процесів (Фрейд), про історичну самотність і локальність культур, кожна з яких володіє особливим менталітетом.

«Філософія культури» (термін започаткував у XIX ст. А. Мюллер) намагалася синтезувати теорії про сутність і значення культури як сфери духовного життя. Основним тут вважалося питання про існування культурних універсалій: 1) загальнозначимі часові цінності — логічні, естетичні, моральні (Віндельбанд, Ріккерт); 2) логічні засади різних сфер культури (Коген, Наторп); 3) розуміння явищ культури як символічних сфер (Кассіреп); 4) універсальні структури ціннісної свідомості (Шелер); 5) уявлення про психобіологічну єдність людства (Юнг); 6) ідеї про осеві начала смислу культури (Ясперс).

В історії філософії відомі декілька моделей культури. *«Натуралістична» модель* зводила культуру до предметно-речовинних форм її прояву, вбачала в культурі людське продовження природи (Вольтер, Руссо, Гольбах). Натуралізм перетворює культуру на один з ланцюгів природної еволюції, що втілює розвиток здібностей «природної людини».

У XIX ст. завершується формування так званої *«класичної» моделі культури*. Вона є результатом звільнення людини від жорсткої залежності від природного і божественного світів. У цій моделі людина — суб'єкт культури — виступає як розумна динамічна істота, яка розвиває свої духовні потенції, як творець культури. Класична модель у філософському відношенні є ідеалі-

стичною. Культура тут виступає суто духовним утворенням, що виникає як акт трансценденції самої свідомості.

Ототожнення культури з духовними утвореннями у класичній моделі в подальшому призвело до критичного ставлення щодо її основних положень. Ця критичність посилилася накопиченням емпіричним матеріалом про різні культури. У результаті виникає *культурологія* як відносно самостійна система знань про культуру.

У марксистській філософії класична модель культури отримала матеріалістичну інтерпретацію: культура трактується не як суто духовна проблема виховання і просвітництва індивіда, а як проблема створення необхідних умов (перш за все матеріальних) для всебічного й цілісного розвитку людини. Тут культура осмислюється не як така, що виникає з самої себе, а через зв'язок із суспільством, працею, не лише як сукупність її результатів, а як і сам процес людської діяльності.

Філософія культури завжди намагалася вирішити проблему, що є культура в цілому. Але у ХХ ст. з'ясувалося, що в межах класичної моделі не можна подолати труднощі раціоналістичного пізнання культури. Це призвело до зростання ірраціоналістичних тенденцій у підходах до дослідження культури. Крім того, криза класичної моделі була пов'язана ще й з домінуванням у ній європоцентризму, згідно з яким неєвропейські форми культури сприймалися як неповноцінні. Бурхливий розвиток контактів з неєвропейськими культурами, як і ряд інших факторів, сприяв появі ідеї рівноцінності всього розмаїття культур, їх локального існування і циклічного часового розвитку (Шпенглер). Виникає концепція «діалогу культур», прихильники якої обстоюють думку про неможливість зрозуміти природу будь-якої культури без її зіставлення з іншими культурами, про важливість взаєморозуміння між представниками різних культур.

Усе це призвело до появи інших моделей культури. *Некласична (модерністська) модель* орієнтується на повсякденне життя людини. Культура особистості, етносу, соціуму розглядаються як елементи культурної реальності, які взаємодіють між собою і сприймаються людиною у процесі переживання, а не раціонального осмислення власного буття. Модерністську модель характеризують песимізм, ідея абсурдності світу, пріоритет особистого над суспільним у житті людини, тенденції небажаності впорядкованого моделювання світу.

Класична та модерністська моделі виходять з признання можливості абсолютним суб'єктом пізнання й відтворення культурної реальності.

Постмодерністська модель таку можливість відкидає. В онтологічному плані ця модель малює світ, який «не бажає» впливу на нього людини. Скептичне відсторонення від установки на перетворення світу тягне за собою відмову від спроб його систематизації: світ не тільки не піддається людським зусиллям, але й не вміщується в жодні теоретичні схеми (Бодрійяр). Розпадається суб'єкт культури як центр системи уявлень про світ, формується новий тип філософського осмислення культури — філософування без суб'єкта.

З огляду навищезазначене, поняття «культура» як дещо загальне не може бути виводитися через будь-яке одне адекватне визначення. Тому таке визначення виступає як її інтерпретація залежно від того чи іншого аспекту розгляду культури. Можна виділити ряд достатньо розроблених у науці підходів щодо осмислення феномена культури.

Аксіологічний (ціннісний) підхід полягає у виділенні тієї сфери буття людини, яку можна назвати світом цінностей. Тут культура виступає результатом всього розмаїття діяльності людини, як сукупність матеріальних і духовних цінностей, складна ієрархія ідеалів і смислів, значимих для конкретного суспільного організму. Згідно з цим підходом, культура є реалізацією ідейно-ціннісних цілей, предметним світом, що розглядається під кутом зору його значення для людини.

У діяльнісному підході культура виступає специфічним способом людської життєдіяльності. Культура розглядається як процес, у якому реалізуються в діалектичній єдності об'єктивні й суб'єктивні моменти, передумови й результати. Змістовне визначення культури зводиться до розуміння її як родового способу буття людини у світі, а саме — людської діяльності як справжньої субстанції природи людини. Тим самим культура розглядається як спосіб регуляції, збереження, відтворення й розвитку суспільства, як «технологія виробництва і відтворення людини в суспільстві», як «ген» життєдіяльності людей, основа творчої активності людини, механізм адаптації й самодетермінації особистості в суспільстві.

При структуралістському підході культура розглядається як сукупність соціальних елементів, «культурних зразків» — носіїв ціннісних відносин, що регулюють людську діяльність (шлюб, сім'я, звичаї, тексти, символи тощо.), але без урахування особистісного фактора.

При «соціологічному» підході культура трактується як соціальний інститут, котрий дає суспільству системну якість і дозво-

ляє розглядати його як сталу цілісність, на відміну від природи. Тут культура розглядається з точки зору її функціонування в конкретній системі суспільних відносин та інститутів, які визначають ролі і норми поведінки людей в суспільстві.

У деяких концепціях підкреслюється роль культури як джерела інформації в єдності з її обробкою, інтерпретацією і трансляцією. Культура розглядається як механізм передачі соціального досвіду, що відрізняється від докультурного (узуального). Існує уявлення про визначальну роль гри як джерела культури (Хейзінга).

При гуманітарному підході робиться акцент на вдосконаленні людини як духовно-морального суб'єкта культури. В неогуманістичних концепціях культура розглядається як процес, що вбирає в себе всі види людської творчості і регулюється людиною як членом колективу.

Отже, культура — явище широкое й багатогранне. У понятті культури фіксуються:

1) загальна відмінність людської життєдіяльності від суто біологічних форм життєдіяльності тварин;

2) сукупність практичних, матеріальних та духовних надбань суспільства, які виражають рівень його історичного розвитку;

3) визначальні принципи певного ставлення до світу;

4) певна система цінностей та норм і механізмів їх реалізації;

5) різні способи смислотворення в індивідуальному та колективному бутті людей;

6) сукупні досягнення в усіх сферах діяльності, які виявляють якісну специфіку історично конкретних форм людської життєдіяльності на різних історичних етапах;

7) особливості життєдіяльності етнічних і національних спільнот;

8) специфіку діяльності, поведінки, мислення, почування людей у різних сферах суспільного життя;

9) характерні риси свого носія — суб'єкта культури.

8.2. СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ КУЛЬТУРИ

Поняття культури відображає всю внутрішню структуру суспільного життя, в якому розрізняють дві головні сфери — матеріальну й духовну. Саме вони в першу чергу, уособлюють основні рівні реального існування культури й наповнюють її конкретним змістом. Тому доречно говорити про матеріальну куль-

туру та духовну культуру як відносно самостійні форми культури, котрі визначають специфіку різних форм осягнення людиною всього зовнішнього і внутрішнього світу свого буття.

Матеріальна культура — це досягнення, які виражають головним чином рівень освоєння людиною сил природи, важливим показником якого є знаряддя праці, продуктивні сили суспільства, що в сучасну епоху стають матеріалізованим втіленням науки. На ступінь розвитку матеріальної культури вказують також навички та знання, що застосовуються в сфері матеріального виробництва. З огляду на це доречно говорити про «культуру землеробства», «культуру виноградарства», «культуру використання корисних копалин» або ширше — «культуру праці», «культуру відтворення населення» тощо, які є різними в різні історичні епохи і в різних народів.

Духовна культура тлумачиться у двох значеннях. По-перше, як синонім духовного життя. Історично виникнення мови, мистецтва, наукових знань тощо стало найважливішим показником розвитку суспільства і знаменувало собою формування духовної культури. Тому в літературі попередніх часів поняття «духовне життя» і «духовна культура» не розрізнялися. Від розуміння духовної культури як синоніма духовного життя відмовитися повністю неможливо і сьогодні. Річ у тому, що ототожнення духовної культури і духовного життя є сталою традицією: воно несе певне смислове навантаження, оскільки вказує на їх тісний генетичний зв'язок.

По-друге, духовна культура розглядається як системна якість духовної сфери. Зрозуміло, що змінюються та вдосконалюються всі галузі духовної сфери. Тому правомірно говорити про культуру духовного виробництва, освіти, виховання, про політичну, естетичну, економічну культуру тощо. Але всі ці характеристики стосуються окремих сторін духовного життя. Духовна ж культура акумулює зміни всіх проявів духовної сфери і виступає якісною характеристикою духовного життя як цілісного утворення. Об'єднуючи окремо взяті якісні характеристики — культуру наукової діяльності, естетичну культуру, моральну культуру тощо, вона виражає загальне — те, що притаманне духовному життю як системі. Тому вона виступає як системна якість. Сутність духовної культури як системної якості знаходить прояв головним чином у її типологічних характеристиках. Звідси можна виділяти національну (українську, німецьку, китайську); регіональну (слов'янську, африканську, азійську) культуру; культуру певних соціальних суб'єктів. Крім того, розрізняють духовну культуру

історичних епох, суспільно-політичних систем, конкретних суспільств. У літературі називають також такі специфічні культурні пласти й культурні підрозділи, як масова, елітарна, молодіжна культура, культура певних соціальних верств чи прошарків, або субкультура, офіційна культура.

Вже виходячи з попереднього матеріалу, можна побачити, що в залежності від філософсько-світоглядних уявлень мислителів, зумовлених історичним часом, специфікою конкретних соціокультурних процесів та особливостями соціального середовища, перевага найчастіше надавалася тій чи іншій сфері як визначальній у розумінні сутності культури, що нерідко призводило до недооцінювання протилежної сфери. Як приклад, теорія і соціальна практика радянських часів, коли саме матеріальна сфера розглядалась як провідна, а духовна як другорядна. Результатом подібної позиції стали серйозні прорахунки в організації суспільного життя, формування диспропорцій в розвитку важливих його елементів. Певною мірою подібна тенденція зберігається і в сучасній Україні, коли недостатньо уваги приділяється духовній культурі суспільства, що негативно впливає й на динаміку розвитку матеріальної сфери як показника його матеріальної культури.

Очевидно, доречно виходити з діалектичної єдності матеріальної та духовної культури в конкретній культурі як певній цілісності. При цьому необхідно враховувати конкретно-історичні соціокультурні обставини функціонування суспільства. Немає жодного сумніву, що матеріальна культура уособлює собою і визначає той рівень оволодіння предметною дійсністю, який складає матеріальний фундамент існування і розвитку будь-якого соціуму. При цьому значення цього фундаменту набуває особливої ролі на ранніх етапах історичного розвитку людства. Як показує історичний досвід, матеріальна культура не може виступати як цілком самодостатньою сутністю: її розвиток нерозривно пов'язаний з рівнем духовно-інтелектуального розвитку людей, а залежність від цього рівня історично постійно зростає. Таким чином, стан матеріальної культури, її абсолютні досягнення стають показником стану і розвитку духовного потенціалу суспільства. Оскільки духовна культура все активніше надає сенсу всім сферам діяльності людини, в тому числі й сфері матеріального виробництва, саме вона в нинішніх умовах розглядається вищим проявом і спрямовуючим фактором у системі цілісної людської культури.

Культура — це складний соціодинамічний процес розвитку й функціонування багатогранних процесів та явищ суспільного

життя, що безпосередньо чи опосередковано впливають на її становлення, функціонування. Соціодинаміка означає перехід від статичного існування до динамічного, а також передбачає її перехід від одномірності до багатомірності, багатогранності, альтернативності. У цьому плані матеріальну й духовну культуру можна розглядати в контексті діалектичної єдності в ній національного та загальнолюдського. Цінності культури безпосередньо пов'язані з національним буттям й існують у національно-специфічних формах. Саме національно-специфічне складає найбільш сталу частину культури, яка однак не може розглядатись як дещо абсолютно незмінне. Адже й національне буття під впливом різноманітних внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних чинників поступово набуває нових рис, що віддзеркалюється в культурі. У той же час кожна культура є відносно відкритою системою, що в ході взаємодії з іншими культурними системами вдосконалюється і збагачується інонаціональними елементами, а також ціннісними елементами, виробленими людством протягом усієї історії. Тому будь-яка культура неможлива як без конкретно-національних, так і без загальнолюдських цінностей.

Одним із основних елементів культури можна вважати *культурні цінності*. Вони виступають соціально значимими орієнтирами діяльності суб'єктів, одним із факторів розгортання політичної історії. Цінності становлять фундамент культури, у свою чергу й культура є тим ґрунтом, на котрому безпосередньо «зростають» цінності. Ці цінності тісно пов'язані між собою: створюючи певну систему, вони визначають сутність культури.

Існування культурних цінностей характеризує саме людський спосіб життя, рівень виділення людини з природи. Їх формування пов'язане з існуванням суспільних потреб, котрий поширюється всі сфери суспільного життя. Таким чином, і світ культурних цінностей охоплює як матеріальне, так і духовне буття.

Культурні цінності — як матеріальні, так і духовні — формуються поступово. Хоча вони і створюють певну цілісність, але мають певні особливості.

Формування духовних цінностей відбувається через вибір певних видів поведінки й досвіду людей. Спочатку вони з'являються як сукупність звичок, прийомів людського побуту, специфічні форми поведінки, що передаються від покоління до покоління. Потім ці прийоми закріплюються у традиціях, обрядах, звичаях, ритуалах. У них кодуються еталони суспільно схваленої поведінки людей. Підсумком і метою тривалого прищеплювання

духовних цінностей є формування суспільної психології, ментальності, способу духовного життя людей у характерному для певного типу суспільства напрямі.

Процес формування матеріальних цінностей пов'язаний з процесом оволодіння людиною силами природи, специфікою та вдосконаленням форм буденного й суспільного буття, розвитком спеціальних знань, технології й виробництва, що фіксується у продуктах різних форм матеріальної діяльності. Однак матеріальні цінності стають цінностями культури лише тоді, коли несуть у собі певні властивості — неповторність, самобутність, унікальність, майстерність тощо.

Таким чином, важливим моментом у розумінні сутності культурної цінності є те, що, хоча вона існує як об'єктивно значиме явище, нею завжди стає лише таке, що усвідомлюється й переживається суб'єктом саме як цінність. Цим пояснюється складна двоїста суб'єкт-об'єктна природа культурних цінностей.

Отже, культурну цінність можна визначити як об'єктивну значимість явищ, ідей, речей, зумовлену потребами та інтересами соціального суб'єкта. Разом із тим такою цінністю є не тільки ставлення суб'єкта до певних речей, а й предмет, що його знаходить потреба для свого задоволення. Звідси випливає, що культурна цінність — це й функція певного предмета задовольняти потреби людей.

Поряд з цінностями в суспільстві існують певні *норми* естетичної, моральної, політичної, правової, релігійної, пізнавальної тощо культури. Ці норми — прихований каркас, котрий надає суспільному організмові цілісності.

Культурні норми виступають як певні зразки, правила поведінки або дії. Вони складаються й утверджуються на рівні буденної свідомості суспільства. На цьому етапі має місце вплив традиційних і підсвідомих моментів. Звичай та способи відтворення складаються протягом тисячоліть передаються від покоління до покоління. У переробленому вигляді культурні норми втілюються в ідеології, етичних ученнях, релігійних концепціях.

Значний вплив на формування норм культури, характерної для певного суспільства, відіграють підтримка або засудження, які переважають у суспільній думці, сила особистого й колективного прикладу, наочні взірці поведінки. Нормативність культури підтримується в ході міжособистісних, масових взаємовідносин людей і в результаті функціонування різних соціальних інститутів. Велика роль у переданні духовного досвіду належить системі освіти. Індивід, що вступає в життя, опановує не тільки знання,

але й принципи, норми поведінки і сприйняття, розуміння і ставлення до навколишньої дійсності.

Норми культури мінливі, а культура має відкритий характер, відображаючи ті трансформації, які відбуваються в суспільстві. Наприклад, у ХХ ст. відбулися фундаментальні зрушення у ставленні людини до сім'ї. Це є надзвичайно важливим фактором, адже саме в родині формується особистість, відбувається освоєння норм культури.

Надзвичайно важливе значення для розуміння внутрішньої сутності культури має така її властивість, як *спадкоємність*. Остання являє собою процес відтворення генераційної цілісності культури, що полягає у творенні, накопиченні, переданні і використанні всіх матеріальних і духовних результатів людської діяльності у вигляді культурних надбань як на рівні окремих індивідів, так і суспільства загалом. Іншими словами, під спадкоємністю розуміється весь процес опредмечення і розпредмечення культури.

Змістом спадкоємності у сфері матеріальної й духовної культури виступає соціальний та історичний досвід. Досвід і культура діалектично пов'язані між собою й не існують одне без одного. Можна відзначити, що досвід співвідноситься з культурою, як слово — з мовою. Без знання слів не може існувати мова. Однак чи весь досвід виступає змістом спадкоємності? Адже відомо, що, незважаючи на відносну стійкість, деякі моменти індивідуального та суспільного досвіду можуть тимчасово або назавжди втрачатися за різними обставинами об'єктивного й суб'єктивного характеру. Таким чином, соціальний та історичний досвід виступає змістом спадкоємності в усій своїй повноті за винятком безповоротно втрачених моментів.

Найбільш поширеними формами спадкоємності є тісно пов'язані між собою традиції, звичаї, інновації, ритуали, стереотипи, закони, мова тощо. Особливе місце серед них належить *традиції*. Поняття «традиція» походить від латинського «tradere», еквівалентного поняттю «передача», це те, що переходить від одного покоління до іншого, те, що «за» (trans); крім того, воно споріднене з поняттями «передача» («transmission»), «перехід» («traslado»), «перенесення» («traspaso»). Традиція забезпечує накопичення й переданням людського досвіду з метою регулювання суспільного життя, являючи собою засіб збереження того, що є. Традиція, маючи властивість зберігати відносну сталість, не є чимось закостенілим: у своєму розвитку вона проходить три етапи: становлення, етап інтенсивного розвитку і занепад.

З часом традиція може втратити здатність адаптуватися до нових умов соціокультурного розвитку і перетворюється на *сте-*

реотип. Стереотип являє собою застиглу традицію, що втратила здатність до саморозвитку (І.Дзюба). Його роль у спадкоємності духовної культури подвійна: з одного боку, він сприяє закріпленню й подальшому поширенню певних духовних цінностей, а з іншого — заважає їх оновленню або формуванню духовних цінностей, більш адекватних новим умовам суспільного життя. Розрізняють стереотипи сприйняття культури і стереотипи самої культури, зумовлені її недостатньою динамічністю.

Наступною формою спадкоємності є *інновація*, що уособлює мінливість культури. Як правило, інновацію розглядають як зміну сталої традиції, творення нових форм духовного оволодіння світу, які згодом усталюються, перетворюючись на нову традицію. Таким чином, інновація являє собою постійний елемент буття традиції. При цьому, якщо розглянути традицію як внутрішню форму спадкоємності, то інновація виступає зовнішньою формою самої традиції.

Єдність традицій та оновлення — універсальна характеристика будь-якої культури. Людина є суб'єктом творчої діяльності в культурі. Відомо, що не кожне новаторство стає фактом культури. Новизна заради новизни не несе в собі творчого змісту. Створення культурних цінностей завжди носить суспільний характер. Наукове відкриття або художній твір повинні розповсюджуватись у суспільстві, отримувати відгук у розумі й серцях людей. Трапляється так, що не завжди нове оцінюється адекватно й відразу ж визнається. Однак історія все розставляє по своїх місцях. Будь-яка новація в культурі, яка має глибокий зміст і цінність, перевіряється часом і заново оцінюється кожним наступним поколінням.

Залежно від співвідношення в культурі традицій і новацій суспільства поділяються на *традиційні і сучасні*. У перших традиція домінує над творчістю. Культурні зразки відтворюються у «першозданному» вигляді. Зміни, що вносяться в межі традиції, мають безсистемний і випадковий характер. Відхилення від норм, як правило, не підтримуються й засуджуються.

У сучасному суспільстві провідною цінністю виступає оновлення, новаторство. Тут діє принцип заборони на плагіат. Будь-яка новація — наукова, художня, технологічна — має свого індивідуального автора. Повтор, копіювання має в суспільстві низьку вартість. Справжній мистець — це завжди творець нового. Кожна культурна цінність має неповторний, унікальний характер, це дає значний ефект. Експериментальна наука за 300 років свого існування у країнах, охоплених НТР, дала можливість підняти рівень життя в 15—20 разів.

Культура розвивається як *суперечливе явище*, сторонами якого виступають прогресивне та регресивне. Так, той тип науково-технічної культури, що склався спочатку в Європі, а потім поширився по всьому світові, активно сприяв розвиткові свободи людини. Разом із тим він мав і свої недоліки. Технологічна цивілізація ґрунтується на такому типі взаємодії людини і природи, який розглядає природу як об'єкт людської діяльності. Тут природа сприймається як дещо невичерпане саме як об'єкт її експлуатації людиною. Розуміння глибини економічної кризи змусило переглянути таке уявлення. Звідси — ідейний і науково-теоретичних рух останніх десятиріч, який поставив за мету створення нової екологічної культури.

Враховуючи те, що запропонований навчальний посібник призначений для курсантів і студентів вузу юридичного профілю, у структурі культури доцільно окремо виділити й розглянути такий її елемент, як правову культуру. Відомо, що правова культура відображає не тільки суб'єктивну сторону правової поведінки особистості, але й матеріалізацію ідей, почуттів, уявлень як усвідомленої необхідності та внутрішньої потреби. У найбільш загальному вигляді правова культура являє собою систему різноманітних правових відносин, а також процес виробництва й відтворення її елементів, оновлюю один одного поколінь людей. Особливість правової культури полягає в тому, що вона являє собою не право або його реалізацію, а комплекс уявлень тієї чи іншої спільності людей про право, його реалізацію, про діяльність державних органів, посадових осіб.

Правова культура передбачає високу якість правотворчого процесу, реалізації права; достатній рівень правового мислення і психологічного сприйняття правової реальності; усвідомлення специфічних засобів правової діяльності правоохоронних органів; результатів реалізації вимог законності у вигляді усталеного і стабільного правопорядку.

Правова культура пов'язана з правосвідомістю, ґрунтується на ній, однак являє собою самостійну категорію, оскільки включає в себе не тільки соціально-психологічні процеси, що фіксуються у відповідних нормах права, але й юридично значиму поведінку людей, правову діяльність у вигляді правотворчості та її результатів. Правова культура включає в себе ті елементи суспільної свідомості, які пов'язані з правовими інститутами й практикою їх функціонування, формуванням певних варіантів правової поведінки людей у суспільстві, в колективі.

Подібно до того, як загальнонаціональна культура надає цілісності та інтегрованості суспільному життю в цілому, правова

культура диктує кожній особистості принципи правової поведінки, а суспільству — систему правових цінностей, ідеали, правові норми, які забезпечують єдність і взаємодію правових інститутів і організацій. Складовими елементами правової культури слід вважати правові переконання, установки, що орієнтують на сприйняття правової системи суспільства.

Правова культура може розглядатися як єднальна ланка між соціально-економічними інтересами й потребами окремих осіб, різних соціальних груп, що відображаються у правових нормах, та їх правовою поведінкою. Іншими словами, вона сприяє формуванню певних типів правової поведінки в цілому, однак дана реальність залежить від багатьох інших факторів (ілюзій, устрою життя, стереотипу поведінки, конкретних обставин та умов тощо). Таким чином, правова культура передбачає певний рівень правового мислення й чуттєвого сприйняття правової дійсності; якісний стан процесів правотворчості й реалізації права; специфічні засоби правової діяльності; результати правової діяльності у вигляді духовних і матеріальних благ, створених людьми (закони, системи законодавства, судова практика тощо).

Культура має ряд *соціальних функцій*. Основними серед них є пізнавальна, прогностична, інтегративна, комунікативна, ціннісно-орієнтаційна, освітньо-виховна, регулятивна, функція соціальної та історичної пам'яті.

Пізнавальна функція полягає в тому, що культура є сферою накопичення, збереження і трансляції знань, які здобуваються у процесі існування й розвитку суспільства. Саме через культуру соціальний суб'єкт реалізує свої пізнавальні інтереси, додаючи до культури елементи всього пізнавального досвіду. Ця функція культури здійснюється здебільшого у двох основних формах: як безпосередній процес осягнення світу шляхом узагальнення та систематизації емпіричного досвіду й емпірично набутого знання і як процес цілеспрямованого, спеціалізованого, професійного здобуття знань, підпорядкованого потребам суспільно-історичної практики й репрезентованого науковим пізнанням.

Прогностична функція пов'язана зі здатністю культури формувати уявлення про майбутнє. Саме залучення до культури дозволяє людині побачити можливі перспективи своєї практичної та культуротворчої діяльності, спрямувати її таким чином, щоб вона відповідала природі, інтересам своєї професійної справи, потребам держави, власного народу.

Інтегративно-комунікативна функція культури полягає в її можливості об'єднувати людей, створювати умови для їх спілку-

вання. Йдеться про те, що культура була й залишається одним із найважливіших факторів соціального об'єднання, оскільки через усвідомлення спільності культурного життя найбільш активно відбувається процес входження людини в певне соціальне коло, самоідентифікація особистості з тим чи іншим соціальним середовищем. Не випадково культура розглядається як один з провідних факторів формування історичних і соціальних спільностей людей, зокрема етносу, нації тощо. Тому можна говорити і про соціотворення, націотворення як специфічну функцію культури, яка стає найбільш актуальною в історичні періоди формування нових обривів суспільства або його національного об'єднання. Крім того саме в культурі людина реалізує свою родову потребу у спілкуванні, яка розглядається як одна з сутнісних ознак людини і в той же час виступає цементуючою основою соціальних зв'язків і відносин.

Оскільки культура включає в себе ціннісно-нормативну систему, вона виконує дуже важливу для існування як соціуму, так і окремої людини *ціннісно-орієнтуючу функцію*. Дійсно, культура завжди викристалізовує й концентрує в собі сукупність норм та цінностей, мотивів та орієнтацій, котрі закріплюються в суспільстві як певні еталони, що добровільно або примусово оволодіваються індивідами. Ця сукупність набуває форми цілісної системи, що зумовлює функціонування відносно сталого механізму регуляції поведінки, стосунків і діяльності соціальних суб'єктів у конкретному суспільстві. Стан системи ціннісних орієнтацій, її структура, динаміка і спрямованість змін визначають рівень життєздатності як усього суспільства, так і окремих його соціальних елементів. Чим більшу частину соціального простору охоплює певна система цінностей, чим більш сталою вона є, тим стабільнішою є й соціальна система. І навпаки, деформація системи ціннісних орієнтацій, властивих певному соціальному суб'єктові, свідчить про його внутрішню нестабільність, що може призвести до руйнування і трансформації в дещо інше.

Освітньо-виховна функція культури проявляється в її спроможності через систему знань активно впливати на процес формування людини. Залучення до культурної спадщини та сучасної культури формує світогляд, естетичні почуття і смаки, професійні орієнтації, моральні і громадянські позиції тощо. Саме культурне середовище, ті чи інші духовні цінності, що домінують у ньому, надають людині сукупності тих специфічних рис, які або піднімають її до висот людяності або перетворюють на бездуховну твариноподібну істоту.

Функція соціальної та історичної пам'яті культури пов'язана з тим, що вона здатна відображати в собі весь соціальний та історичний досвід людства. Особливого значення набуває історична пам'ять, яка дозволяє заглянути в історичний досвід минулих поколінь, збагатити свої уявлення про їх буття, пережити значущі історичні події в житті свого та інших народів. Переосмислення цього досвіду спроможне пов'язати минуле з сучасним, а останнє з майбутнім і виявити певні закономірності в розгортанні історичних процесів. Історична пам'ять відіграє суттєву роль у самосвідомості соціального суб'єкта, надаючи йому можливість зрозуміти своє місце в системі соціальних і етнонаціональних зв'язків. Відтворюючи неповторний колорит народного життя, історична пам'ять сприяє розвиткові поваги й гордості за свій народ, зміцнює патріотичні почуття до своєї Батьківщини, почуття любові та відданості своїй державі.

Механізм реалізації виділених функцій у різноманітних сферах культури в чомусь є спільним, а в чомусь має певні відмінності. Так, мораль орієнтує людину в межах системи цінностей, що концентруються навколо опозиції «добро — зло»; мистецтво забезпечує ціннісну орієнтацію в межах протилежностей «прекрасне — потворне», «трагічне — комічне»; наука вибудовує орієнтації, що ґрунтуються на прагненні до істини, протиставляючи останню заблудженню. Те ж саме стосується *регулятивної функції культури*: мораль і мистецтво апелюють до почуттів, найвищим виявом яких є любов і совість, релігія спирається більше на віру, надію, любов. Наука оперує поняттями, мистецтво — художніми образами, а мораль — нормами.

8.3. КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ

Культура завжди пов'язана з певним живим її носієм — конкретним соціально-історичним суб'єктом, під яким звичайно розуміють ту чи іншу соціальну спільноту, соціальну групу, народ тощо. Однак провідна роль тут належить людині як діяльній істоті і соціальному продукту, що дозволяє виділити в якості визначального елемента культури культуру особистості.

Поняттям «культура особистості», як правило, позначається рівень вихованості та освіченості людини, рівень оволодіння нею тією чи іншою сферою знання або діяльності, тобто фіксується якість людини, спосіб її поведінки, ставлення до інших людей, до професійної та інших форм діяльності.

Культура особистості як цілісне утворення визначається глибиною, широтою й мірою освоєння та засвоєння нею національних та загальнолюдських надбань матеріальної і духовної культури, перетворенням їх на свій внутрішній духовний світ та вмінням застосовувати у процесі життєдіяльності та спілкування з іншими людьми.

Особистість є і творінням культури, і її творцем. Освоюючи світ культури, людина творить себе як особистість, і саме через своє особистісне начало спромагається збагачувати цей світ культури. Через діяльне освоєння культури формуються основні *сутнісні сили людини*: воля, почуття, розум, віра, духовні орієнтації, світогляд. Поняття «сутнісні сили людини» вперше було вжито Л.Фейербахом і ґрунтовно розкрито К.Марксом, котрий під цим поняттям розумів родову сутність людини, особливості її життєдіяльності, виходячи з визначальної ролі суспільно-історичного, практичного фактора людського походження, невід'ємного від трудової діяльності.

У ХХ ст. теза про визначальну роль практики і трудової діяльності у формуванні духовності й сутнісних сил людини зазнала критичного пересмислення. Більшість філософів дійшли висновку, що сутнісні сили людини формуються в результаті діяльного освоєння всієї культури як системи формотворень людського духу.

У зв'язку з цим особлива увага стала приділятися засвоєнню мови. Оскільки культура дається людині насамперед у мові й через мову, то й оволодіння мовою є провідною передумовою формування сутнісних сил особистості.

Не менш важливим елементом сутнісних сил людини виступає *воля*. Ще Аристотель, котрий увів поняття волі в систему категорій науки про душу, намагався пояснити через неї, яким чином поведінка людини реалізується у відповідності до знанням, що саме по собі не має збуджувальної сили. Воля в процесі історичного формування людини стала джерелом долання нею своїх інстинктів, підкорюючи її діяльність суспільним установкам і нормам, сприяючи створенню специфічно людського буття. Воля укріплюється в праці, і разом із тим є її передумовою: завдяки їй визначається мета діяльності як безпосередній засіб задоволення життєво важливих потреб людини. Воля детермінує розвиток свідомості, оскільки передбачає можливість відмови людини від своїх безпосередніх бажань та підкорення їх вищим цілям.

Воля визначає силу людського духу, міру свободи особистості. В українській мові слово «воля» використовується у двох зна-

ченнях: по-перше, як здатність, «сила волі», по-друге — як вільність, свобода. Таке розуміння названого поняття вказує на тісний змістовний зв'язок між силою волі і волею як свободою. А це означає, що наявність у людини сили волі є запорукою її свободи, і навпаки, відсутність чи нерозвиненість сили волі слід розглядати як передумови несвободи, як гальмівний фактор на шляху реалізації закладених у людині творчих здібностей.

Однак не варто розглядати волю як самодостатній складник особистості: вона нерозривно пов'язана з іншими сутнісними силами людини. Здатність волі наповнювати своєю енергією як благі, так і злі дії залежить від рівня розвинутої людських почуттів, що становлять основу духовного життя людини.

Сфера людських почуттів дуже багатогранна. До неї входять почуття моральні, релігійні, громадські, естетичні, патріотичні, родинні тощо. Людські почуття відіграють надзвичайну роль у розвитку творчих потенцій особистості, адже на їх засадах формується здатність сприймати уявне як дійсне, ідеал — як життя, минуле і майбутнє — як сучасне, а також формувати і творити ці ідеали як цінності.

На формування цих здатностей ще на ранньому етапі розвитку особистості як на онтогенетичному, так і на філогенетичному рівнях, — значною мірою впливають *ігри* (насамперед дитячі), *міфи*, *казки*. *Гра*, як історично вироблена форма залучення дітей до діяльності дорослих формує здатність в уяві ставити себе в моральнісні відносини, вживатися в образи та засоби діяльності інших людей, засвоювати кращі загальнолюдські моральні якості: *співчуття*, *любов*, *людяність*. *Казка*, як історично вироблена форма виховання моральних почуттів виступає як спосіб вироблення здатності переживати уявне як дійсне. Вона виступає засобом закріплення людського в людині, формує першопочатки моральності, — власне, те, що зветься *совістю*, *сумлінням*.

Не менш важлива роль у формуванні духовності в цілому і почуттів належить *художній культурі*. Опанування вищими надбаннями літератури, поезії, музики, живопису сприяє розвитку в людині творчої уяви, формує здатність жити повноцінним духовним життям. Крім того, через засвоєння художньої культури особистість входить у світ інших людей, зміцнює свої зв'язки з духовними джерелами національного буття, включає у свій світ життя всього людства, збагачує емоційно, дозволяючи тонко сприймати, переживати й реагувати на різноманітні явища природної та соціальної дійсності.

Формування й розвиток внутрішньої культури особистості неможливі без залучення до науково-гуманітарних, зокрема, історичних *знань*. Вони є основою формування історичної та національної свідомості і самосвідомості особистості, сприяють становленню державницько-патріотичних та національних почуттів. Історичні знання, що здобуваються як через опанування народною творчістю, так і історичною наукою, допомагають людині історично ідентифікувати себе з певним соціальним середовищем, пов'язуючи свій власний розвиток з розвитком свого народу.

У системі сутнісних сил людини особливе місце посідає *розум*. Його основу становить інтелект, але розум не зводиться просто до нього чи домислення. Тут треба розглядати інтелект в єдності з почуттями, волею, світоглядними орієнтаціями, переконаннями, ціннісними установками, які в сукупності спрямовують мисленевий процес людини. Таким чином розум не зводиться до суми знань. Він концентрує в собі весь пізнавальний і практично-культурний досвід людини. З огляду на це у філософії розрізняють розум і *розсудок*. Осмислення різниці між ними пройшло певний історичний шлях.

Розсудком Кант називав таку форму розумової діяльності, за допомогою якої людина формує судження про явища дійсності. Розсудкове мислення неспроможне вийти за межі досвіду, і саме тому воно є обмеженим. Таким чином, розсудкове мислення можна вважати початковим етапом людського інтелекту. Однак думка людини споконвічно прагнула вийти за межі досвіду. Це прагнення складає функцію *чистого розуму* — іншої форми мисленевої діяльності, вищої, ніж розсудок. Розум ставить своїм завданням охопити будь-який можливий досвід, досягнути його абсолютної повноти й цілісності, підвести його «під вищу єдність мислення», знайти його безумовні, абсолютно всезагальні підстави і принципи. Крім теоретичного чистого розуму, за Кантом, є ще й практичний розум, котрий також «сам із себе» народжує моральну ідею — абстрактний ідеал бажаної поведінки людини.

У післякантівській філософії питання про сутність розуму стало пов'язуватися з проблемою раціональності. Неспроможність капіталістичного суспільства на основі розуму подолати свої проблеми підірвала віру в людський розум і посилила вплив ірраціоналістичних установок на розвиток усієї культури, в тому числі й культури особистості. Виходячи з цього, піддалося перегляду розуміння сутності розуму. Якщо класичний ідеал раціональності ототожнював розумність з логічністю, то «нова раціона-

льність» вийшла за межі логіки і знаряддя розуму почала розглядати інтуїтивні здогадки, що не мають логічного обґрунтування.

У сучасних підходах питання про сутність розуму залишається відкритим, а це означає, що сутність людського розуму не є чимось незмінним, вона набуває нових якостей у процесі історичного розвитку людини, її культури та світоглядних уявлень. Тому, усвідомлюючи й узагальнюючи існуючий світовий науковий досвід, можна з упевненістю зазначити, що розум — це така здатність, яка формується на основі всієї культури і передусім *світогляду*. Як форма суспільної самосвідомості та спосіб самовизначення у світі світогляд визначає зміст усіх сутнісних сил людини, цілеспрямовує її діяльність, дає можливість визначити своє місце у світі, свою волю і призначення.

Крім названих факторів, на культуру особистості впливає низка духовних феноменів, що є складовими всіх історичних форм культури: *віра, мрія, надія, сподівання* тощо. Сюди ж можна додати широкий спектр людських *уподобань, предметів духовних почуттів*, які набувають значення вищих цінностей — Вітчизна, рідна домівка, нація, Бог. Ці почуття виражаються здебільшого в символічній формі, котра може переживатися як суб'єктивно-індивідуально, так і набувати реального буття у вигляді ритуалів, обрядів, урочистих символічних діянь тощо, що зазвичай ґрунтуються на національних традиціях.

В умовах формування правового, демократичного, громадянського суспільства в культурі особистості особливої ваги набувають такі риси, як *довіра, толерантність, громадянськість*, що свідчить про необхідність постійного розвитку культури особистості не тільки виходячи з потреби самовдосконалення й саморозвитку сутнісних сил самої людини, а й з урахуванням спрямованості соціальних зрушень і тенденцій в конкретно-історичних умовах.

Питання для самостійного опрацювання

1. Як Ви розумієте поняття «культура юриста»?
2. Яка роль у професійній діяльності правоохоронця належить рівню його культурного розвитку?

3. Чи впливає рівень опанування художньою культурою на розвиток професійних якостей слідчого?

4. Як взаємодіє загальнолюдське та національне на рівні вищих духовних цінностей?

5. Як особиста культура правоохоронця впливає на його професійну діяльність?

6. Які зміни в культурі особистості необхідні в умовах демократизації суспільних процесів?

7. Як співвідносяться між собою поняття «культура» та «цивілізація»?

8. Проблема діалектики національно-специфічного й загальнолюдського в культурі сучасного українського суспільства.

Контрольні запитання

1. Що таке культура?
2. Що вивчає культурологія?
3. Чим відрізняється класична модель культури від некласичної (модерністської)?
4. Визначте сутність постмодерністської моделі культури.
5. Назвіть основні підходи щодо розуміння культури.
6. Що фіксується поняттям «матеріальна культура»?
7. Чим визначається зміст поняття «духовна культура»?
8. Що означає поняття «культура особистості»?
9. Дайте своє розуміння сутнісних сил людини.
10. Яку роль у формуванні культури особистості відіграє мова?
11. Які вищі цінності визначають рівень культури особистості?
12. Що таке культурні норми?
13. Ваше розуміння поняття «культурні цінності».
14. Який характер має співвідношення понять «матеріальна культура» і «духовна культура»?
15. Сформулюйте поняття правової культури?

Рекомендована література

1. Бакрадзе А. Т. Ідеал людяності і цінності людського життя // Філософ. думка. — 1989. — № 2. — С. 17—23.

2. Балабанова Н. В. Суспільство знань та інновацій: шлях до майбутнього України. — К.: АСК, 2005. — 104 с.

3. *Воронкова В. Г.* Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть). — Запоріжжя, 2000. — 176 с.
4. *Гатальська С.* Філософія культури. Підручник. — К.: Кондор, 2005. — 328 с.
5. *Жадько В. А.* Соціально-духовні виміри світоглядної свідомості. — Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 1997. — 166 с.
6. *Злобіна О. Г., Тихонович В. О.* Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / НАН України, Ін-т соціології. — К., 1996. — 100 с.
7. *Золотухина Аболина Е. В.* О специфике высших духовных ценностей // Филос. науки — 1987. — № 1. — С. 11—18.
8. *Ильенков Э.В.* Философия и культура. — М.: Политиздат, 1991. — 464 с.
9. *Ильин Г. Л.* Философия образования: (идея непрерывности). — М.: «Вузовская книга», 2002. — С. 48—59; 146—157.
10. *Киселев Г. С.* Человек, культура, цивилизация на пороге III тысячелетия. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1999. — 87 с.
11. Людство і віра: Навч.-метод. посіб.: [У 3 т.] / Авт. — уклад.: Г. Щербін. — К.: МАУП, 2002. — Т.1. — С. 65—80.
12. Людина і світ: Підручник (Л. В. Губерський, А. О. Приятельчук, В. П. Андрущенко та ін.); За ред.: Л. В. Губерського, А. О. Приятельчука. — К.: Український центр духовної культури, 1999. — С. 412—456.
13. *Малахов В. А.* Цінність як категорія культури // Філософ. думка. — 1982. — № 5. С. 76—85.
14. *Молярчук Е.* Проблеми соціальної реалізації настанов релігійної моралі // Філософська думка. — 2006. — № 1.
15. *Навроцький В.* Колективні ментальні поняття // Філософська думка. — 2007. — № 2. — С. 3—18.
16. Науковий світогляд на зламі століть. Збірник наукових праць. — К.: АСК, 2006. — 286 с.
17. *Немов Р. С.* Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. — 4-е изд. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — Кн. 1: Общие основы психологии. — С. 424—511.
18. *Нестеренко В. Г.* Вступ до філософії: Онтологія людини. — К., 1995.
19. *Петрушенко В. Л.* Філософія знання. Монографія. — К-Львів: Новий світ, 2005. — 320 с.
20. Социальная философия: Словарь / Под общ. ред. В. Е. Кемерова, Т. Х. Керимова. — М.: Академический проспект, 2003. — 560 с.
21. *Суший О.* Культурософські принципи творчої діяльності людини // Філософська думка — 2006. — № 3. — С. 42—56.
22. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. — М.: Республика, 1992. — 511 с.
23. *Храмова В. Л.* Целостность духовной культуры. — К.: Феникс, 1995. — 399 с.
24. *Целік Т. В.* Особисте начало у філософській культурі Київської Русі. — К.: Кондор, 2005. — 312 с.

25. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Монографія. — К.: Дакор, 2004. — 794 с.

26. Юрій М. Ф. Соціологія культури. Навч. пос. — К.: Атіка, 2006. — 304 с.

Тести для самоперевірки знань

I. Культура — це:

1. Продукт людської діяльності
2. Продукт природи
3. Зовнішня, інституалізована форма певного етапу розвитку суспільства
4. Суттєва характеристика людської діяльності
5. Спосіб освоєння людиною світу, що включає природу, суспільство і внутрішній світ самої людини.

II. Співвідношення понять «культура» і «цивілізація» полягає у тому, що:

1. Ці поняття співпадають за своєю суттю
2. Поняття «культура» ширше поняття «цивілізація»
3. Поняття «цивілізація» ширше поняття «культура»
4. Ці поняття несумісні по своїй суті.

III. Культура виконує такі функції у суспільстві:

1. Регулятивну
2. Пізнавальну
3. Нормативну
4. Виховну
5. Трансляції досвіду, знань, опредмечених результатів людської діяльності
6. Ілюзорно-компенсаторну
7. Спосіб вияву, здійснення і творення сенсів.

IV. До базових цінностей культури відносяться:

1. Життя
2. Влада
3. Милосердя
4. Свобода
5. Святість
6. Здоров'я
7. Сумління
8. Совість

9. Благо

10. Мудрість.

A) 1—3; Б) 4—10; В) Всі відповіді правильні

V. Протиставлення «культура-природа» започаткували представники:

1. Філософії Стародавнього Риму
2. Філософії середньовіччя
3. Філософії Просвітництва XVIII ст.
4. Класичної німецької філософії.

VI. З логоцентризмом пов'язані:

1. Доба смислотворення, творчих поривань, ствердження особистості
2. Доба панування техніки, міста, людських мас
3. Період стрімкого розвитку логіки
4. Принцип панування у європейській культурі безумовної орієнтації на мислення, слово, закон.

VII. З чим пов'язана так звана ідея альтернативної цивілізації?

1. З підвищенням ролі релігії в житті суспільства
2. З «антропологічною революцією»
3. З нелінійним мисленням в системі світорозуміння
4. З новою науково-технічною революцією
5. З подоланням логоцентризму
6. З екологізацією людини.

VIII. Слово «культура» в перекладі з латині означає:

1. Чемна поведінка
2. Гарні манери;
3. Обробіток, зрощування;
4. Військове мистецтво.

IX. Назвіть ім'я відомого філософа, який, заперечуючи фактичне існування світової культури, говорив: «Людство як спільність — це пусте слово. Адже у людства немає ніякої мети, ніякої ідеї, ніякого плану, так само, як немає мети у виду метеликів або орхідей»:

1. А. Швейцер
2. Т. де Шарден
3. О. Шпенглер
4. А. Тойнбі
5. Дж. Коллінгвуд.

X. Хто з філософів говорив, що культура є проявом боротьби ентропії (всезагального зрівнювання, Хаос) з екстремією (організація, ускладнення, Логос), тобто смерті з життям:

1. К. Цюлковський
2. В. Соловйов
3. М. Федоров
4. П. Флоренський
5. М. Бердяєв.

XI. Назвіть ім'я філософа, який вважав, що поряд з біосферою виникає сфера культури, розуму — ноосфера:

1. М. Федоров
2. В. Соловйов
3. Т. де Шарден
4. П. Флоренський.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ТЕНДЕНЦІЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СВІТУ

План

- 9.1. Розуміння глобалізації в сучасних науках.
- 9.2. Періодизація глобалізації та теоретичні підходи до її визначення.
- 9.3. Характеристики глобалізації.
- 9.4. Наслідки глобалізації.

Основні поняття: глобалізація, інтеграція, фрагментація світу, глокалізація, світ-система, мондіалізація, світова економіка, Інтернет, інформатизація, світовий порядок, сталий розвиток, глобальні проблеми, протогобалізація, транснаціональні корпорації, модернізація, регіоналізація, взаємозв'язок та взаємозалежність, уніфікація, вестернізація, «макдональдизація».

9.1. РОЗУМІННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ НАУКАХ

Однією з визначальних характеристик сучасності є глобалізація. Глобалізація — це об'єктивний соціальний процес, економічної та політичної взаємозалежності країн та регіонів світу до такого рівня, коли можливим та необхідним стає створення єдиного світового правового поля та світових органів економічного та політичного управління. Глобалізація є об'єктивним процесом, породженим початком інформативної технічної революції, вона стала можливою після подолання бінарного протистояння світової капіталістичної та комуністичної систем.

Поняття «глобалізація» в науковий обіг увів американський вчений-економіст Р. Робертсон у 1985 р., яку він визначив як історичний процес посилення контактів між різними частинами світу, що призводить до зростаючої одноманітності у житті народів планети. Широкого вжитку воно набуло в 90-і роки і походить від англійського слова *Globe*, що означає Земну кулю. Термін вживається не тільки в економіці, але й в політиці і в усьому,

що стосується світових процесів, які поширилися, а в деяких регіонах поширюються і зараз.

Сьогодні попри свою популярність, розуміння цього процесу залишається одним із найдискусійніших у суспільній науці. Глу-мачення цього поняття в словниках та енциклопедіях, як і в інди-відуальних дослідженнях, дуже залежить від специфіки тієї галу-зі знань, у контексті якої його розглядають, коли явище, яке ним позначається, є настільки універсальним, що, вочевидь, вимагає міждисциплінарного підходу.

Почнемо з **культурології**, у рамках якої глобалізацію розумі-ють дуже по-різному:

- як тенденцію до створення свого роду єдиної світової куль-тури/цивілізації;
- як дедалі більшу взаємоспіввіднесеність різноманітних куль-тур, що не породжує нової культури, а призводить до панування однієї з них;
- як складний процес формування спільної свідомості, що включає в себе проєкції глобального світу, продуковану локаль-ними цивілізаціями (М. Кастеллз).

Різним є **розуміння цієї теми і в економічних дисциплінах**. У них «образи» глобалізації теж різноманітні, але спираються на інші засади — на ідеї постіндустріалізму та інформаційного сусп-ільства. При цьому уявлення про інформаційну економіку, ста-новлення якої наче увінчує процес глобалізації, залишається вкрай невизначеним. Цей *тип економічної організації* представ-лений свого роду дематеріалізованою, або віртуальною, економі-кою, яка втілює відрив фінансової сфери від реального виробни-цтва, до того ж у різноманітних трактуваннях: або як подолання вартіснісних стосунків (В. Іноземцев), або як їхня модифікація, породжена сполученням економічних і позаекономічних відно-син (Е. Кочетов).

У сучасних економічних концепціях глобалізація означає ста-новлення відносин відчуженості не від матеріального, матеріалі-зованого багатства, а від інтелектуально-духовного, що докорін-но відрізняє глобальний вид відчуженості від відчуженості капіталістичного типу. По суті, йдеться про *історично новий за-сіб виробництва*, у рамках якого функціонує грошовий або фі-нансовий капітал, тобто капітал поза межами капіталістичного засобу виробництва. У цьому вигляді глобалізація наче симетри-чна процесові перетворення капіталу в капіталістичний засіб ви-робництва, але, так би мовити, з оберненим знаком (О. Бузгалін, А. Колганов).

У **теорії міжнародних відносин** дедалі частіше говорять про необхідність аналізувати не тільки «транс»– і «крос»-феномени, але й світовий соціум. Поруч містяться уявлення про світове, або глобальне, громадянське суспільство.

Тим часом у власне **соціологічних дисциплінах** глобалізацію трактують як:

- багатосторонній процес взаємопов'язування структур, культур і суб'єктів у світовому масштабі (М. Ерчер);

- процес, який розмиває географічні межі соціокультурних нормативів і супроводжується дедалі зростаючим усвідомленням цього (М. Вотерз);

- процес, який означає інтенсифікацію соціальних відносин у світовому масштабі, таким чином, що події в тих або інших віддалених одне від одного місцях виявляються взаємозалежними (Е. Гідденс);

- глобалізація постає як наслідок стискання світу в єдине ціле, ледь не в одну точку, з одночасним усвідомленням цього цілого локальними частинами (Р. Робертсон).

Просторовий і навіть просторово-часовий аспект глобалізації знаходить висвітлення в **географічних дисциплінах**, особливо в їхніх історичних відгалуженнях. У франкомовній літературі «мондіалізацію» (еквівалент «глобалізації») розуміють як трансакційний процес, породжуваний всілякими обмінами між різними частинами земної кулі, або як свого роду загальний обмін у масштабах людства. Цей процес, започаткований у XV столітті, набуває сучасних форм наприкінці XIX століття, створюючи метапростір — водночас і особливу систему, і середовище для різноманітних географічних просторів (О. Дольфюс). Таке зображення глобалізації не обмежене, по суті, рамками однієї дисципліни — географії, оскільки йдеться про метапростір і процес, який втягує в себе людство і всю нашу планету.

В **економічній географії** зосереджують увагу на двох феноменах сучасності: глокалізація (від *glock* — дзвін, йдеться про обмежений простір, де чути удари дзвону) та транснаціоналізація, що розшифровується як створення систем контролю та управління, здатних поєднати централізацію з локальними економічними інтересами, та створення «економічних архіпелагів», а саме, асоціацій найбільших міст-мегаполісів.

Історики настоюють на понятті глобалізації як одного з небгатьох етапів багатовікового розвитку капіталізму.

Нарешті, **філософія** теж не залишилась осторонь, активно обговорюючи питання універсалізації людських якостей та нагаду-

ючи про те, що ще І.Кант висунув ідею вічного миру та утворення єдиного світового уряду. Оскільки єдиного поняття процесу глобалізації не існує, багато дослідників виділяють три виміри цього поняття:

Глобалізація — це історичний процес, який розвивається впродовж багатьох століть.

Глобалізація — це гомогенізація світу, життя за єдиними принципами, відданість єдиним цінностям, дотримання єдиних звичаїв та норм поведінки, прагнення зробити все універсальним.

Глобалізація — це визнання взаємозалежності, головною причиною якої є підрив, розпад національних держав під натиском дій нових акторів загальнопланетарної сцени — глобальних фірм, релігійних угруповань, транснаціональних управлінських структур (мереж), які взаємодіють на рівних умовах не тільки між собою, але й з самими державами — традиційними діючими акторами міжнародних відносин.

9.2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ЇЇ ВИЗНАЧЕННЯ

Сам термін «глобалізація» поступово входить у міжнародний політичний і економічний лексикон в 60-і роки. Початок же історичного процесу, що, безумовно, визначив вигляд нашого світу на початку XXI століття дослідники відносять на кілька століть назад, діапазон строків коливається від 1500 до 1800 року. Хоча остаточної періодизації процесу глобалізації не визначено, найбільш розповсюдженими позиціями щодо основних етапів є такі.

На думку російського дослідника М. Чешкова глобалізація має наступні етапи:

- 1) праісторія глобалізації (протоглобалізація) — від неолітичної революції до Осьового часу;
- 2) передісторія глобалізації (зародження глобальної спільноти) — від Осьового часу до епохи Освіти й першої промислової революції;
- 3) власна історія глобалізації (формування глобальної спільноти) — останні 200 років.

Зазначаючи, що глобальна спільнота як така сформувалася протягом останніх 200 років, вчений усе ж відмічає, що упродовж останніх двох десятиліть глобалізація, особливо економічна, відбувалася надзвичайно інтенсивно. Особливість її останньої хвилі,

що триває приблизно чверть століття, відзначають також інші дослідники. Американський політолог та економіст Р.Робертсон починає історію глобалізації з XV ст. та ділить її на 5 періодів:

- зародкова фаза — XV — середина XVIII ст.;
- первісна фаза — середина XVIII ст. — до 1870 р.;
- фаза пристосування — 70-ті роки XIX — середина 20-х років XX ст.;
- фаза боротьби з гегемонією — середина 20-х років — кінець 60-х років XX ст.;
- фаза невизначеності — 60—90-ті роки XX ст.

Глобалізація, згідно з цим поглядом, фактично охоплює період визрівання і розповсюдження капіталізму в усьому світі, набираючи обертів з технологічним розвитком. Суперечливість її впливу на розвиток людства в останні десятиліття XX ст., наявність негативних наслідків отримали назву «невизначеності», яка виявляється в поступовому зниженні позитивного потенціалу глобалізації (аж до загрози скорочення демократичних прав і свобод у країнах Заходу) і наростання суперечливого розмаїття подальшого розвитку людства. Саме до цього періоду найчастіше й застосовують термін «глобалізація». З кінця 60-х років XX століття глобалізація стає переважаючою тенденцією у світовому розвитку, як відмічають західні філософи «світ вступив у фазу глобальної невизначеності».

У геодисциплінах не досягнуто згоди щодо початку глобалізації, зазвичай його відносять до XV—XVI сторіч, але, буває, відсують у друге, а то й у п'яте тисячоріччя до нашої ери (А. Г. Франк).

Згідно з теорією Т. Фрідмена, людство зараз знаходиться на півшляху до першої декади «Глобалізації 3.0» (Globalization 3.0).

Глобалізація 1.0 стартувала у 1492 р. і була керована завоюваннями та імперіями — своєрідна глобалізація федерацій. Глобалізація 2.0, яка стартувала приблизно у 1800-му, була керована першою індустріальною ерою капіталістичних підприємств, організованих інтернаціонально навколо ринків і робочої сили — глобалізація компаній.

Глобалізація 3.0, яка почалася на зламі тисячоліть, передбачає спрощення глобального ігрового поля і звуження світу робочої сили, ринків та ідей до розмірів «особистість-особистість» — глобалізація індивідуалів та малих груп. Фрідмен зводить атрибути Глобалізації 3.0 до 10 «спрощень» — подій і впливів, які, на його думку, поєднуються (почали діяти) на зламі тисячоліть.

1 «спрощення» — 9 листопада 1989 р. — «падіння» Берлінської стіни. Подія, маркована як різкий перехід від «світу стін до світу мереж». Подія надзвичайно важлива, оскільки дозволила сприймати світ як єдиний простір.

2 «спрощення» — однією з подій, які дали можливість спрощення світу була презентація системи Windows 3.0, глобального комп'ютерного інтерфейсу.

3 «спрощення» — 8 серпня 1995 р. — день, коли мережеве програмне забезпечення стало загальнодоступним, спровокувавши інтернет-бум і перетворивши Інтернет на Всесвітню Мережу (World Wide Web). Винахід технології, яку Фрідмен визначає, як «все програмне та технічне забезпечення, яке з'єднує всі комп'ютери». Таким чином люди зі всіх куточків планети стали ближчими одне до одного — вони можуть обмінюватися текстовими, графічними, звуковими та іншими матеріалами завдяки комп'ютеру.

4 «спрощення» — наслідком попередніх трьох подій стало формування платформи для дешевого всесвітнього співробітництва між людьми. Можливість швидкого обміну інформацією дає можливість, наприклад, перенесення цілого заводу до Китаю, з метою використання дешевої робочої сили. Таким чином, Китай починає впливати на світовий ринок.

5 «спрощення» — відкритий код дає можливість співробітництва та використання вже винайдених платформ (Linux, Windows, Firefox, Explorer).

6 «спрощення» — взаємозв'язок — такі компанії, як UPS, беруть контроль над повною логістичною операцією. Коли Ви передаєте зіпсований ноутбук Toshiba через UPS, він спершу буде доставлений до ремонтного офісу UPS, де буде відремонтований, а згодом — буде доставлений до місця призначення.

7 «спрощення» — ланцюг постачання використовує платформу обміну даних, Інтернет і штрих-коди, щоб забезпечити таку ситуацію, що коли певний предмет зникає з полиць (наприклад, інтернет-магазину у Флориді), це автоматично означає початок виробництва цього предмету (наприклад, у Китаї).

8 «спрощення» — «інформування» — так Фрідмен називає демократичний доступ до персональних знань, що було немислимим всього 10 років тому.

9 «спрощення» — доступність та масовість — можливість для мільйонів людей у всьому світі використовувати надпотужні і безкоштовні пошукові механізми, за допомогою яких вони можуть знайти практично будь-яку інформацію чи товар.

10 «спрощення» — безкабельний доступ і голосовий зв'язок у межах Інтернету — це те, що Фрідмен називає «стероїдами». Стероїди існують для того, щоб набагато посилити всі нові типи співробітництва, з'являється можливість працювати з будь-яким із них, з будь-якої точки, з будь-якого комп'ютера.

Глобалізацію кінця ХХ в. характеризували два переломних періоди:

— розпад СРСР і СФРЮ;

— глобальна фінансова криза 1997 — 1998 років.

Дослідники глобалізації виокремлюють основні теоретичні підходи до глобалізації:

— функціоналістський підхід — акцент робиться на ролі національних держав у справі порятунку національних економік від згубного впливу «гібридної» і «космополітичної» глобалізації;

— апологетичний підхід — підкреслює роль глобальних ринків в інноваційних процесах, відповідно до неоліберальної доктрини прагне максимально обмежити втручання держави в процеси «космополітичної глобалізації»;

— технологічний підхід — основна увага приділяє новітнім «кібернетичним» технологіям як умові вибіркової, «гібридної глобалізації», що дозволяє периферійним країнам інтегруватися в глобальну економіку, зберігши власну регіональну специфіку. Типологію парадигми розуміння цього історичного явища запропонував голландський дослідник Я. Н. Питерс:

— цивілізаційний підхід — «зіткнення цивілізацій» — фрагментація світу неминуча через існуючі цивілізаційні розходження, що кореняться в культурній диференціації, коли національні, культурні, релігійні фактори будуть визначальними;

— «макдональдизація» — гомогенізація культур, здійснювана транснаціональними корпораціями, відбувається під прапором модернізації (вестернізації, європеїзації, американізації). Ресторан «МакДональдс» і більшість його «макдональдизованих» похідних є продуктами американського суспільства, що стали предметами агресивного експорту в інший мир. Наприклад, сьогодні фірма «МакДональдс» відкриває за кордоном нові відділення в набагато більшій кількості, ніж у Сполучених Штатах, і вже біля половини свого прибутку одержує не зі Сполучених Штатів. Крім того, хоча «Мак Дональдс» приймається людьми в усьому світі, одночасно він зустрічає осуд з боку інтелектуалів та суспільних лідерів. «Мак — Дональдс» і багато інших «макдональдизованих» сфер бізнесу поширилися по усьому світі, але продов-

жують зберігати свій американський фундамент і свої американські коріння.

— міжкультурний підхід — «гібридизація» — широкий спектр міжкультурних взаємодій, що ведуть як до взаємозбагачення, так і до виникнення культурних традицій.

9.3. ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Більшість політиків та економістів все ж визнає глобалізацію реальним процесом, який швидко розвивається у всіх галузях суспільного життя, хоча зараз це поняття не таке, яким було 30—40 років тому. Насамперед це пов'язано з розпадом біполярної системи. Внаслідок розпаду СРСР послабилася закритість колишніх соціалістичних країн, що дало можливість ширше розвинутися глобалізаційним процесам. Зараз переважає американоцентричність глобальних процесів.

В цілому ж, говорять про три ракурси в яких відбивається глобалізація як соціальний феномен:

1. соціально-політичний — політична глобалізація визначає роль держави й інших суб'єктів міжнародного життя в світі, що глобалізується, перспективи становлення глобального цивільного суспільства, що має загальні правові принципи й норми;

2. соціально-економічний — економічна глобалізація визначає формування глобальних ринків і стратегії поведінки корпорацій і міжнародних фінансово-економічних інститутів, перспективи формування принципово нових економічних відносин та типів господарства;

3. соціокультурний — культурна глобалізація визначає глибинні зміни в культурних стереотипах у зв'язку з новітніми науково-технічними соціальними нововведеннями, перспективи міжкультурного діалогу.

В останній час намітилися базові мегатенденції глобального цивілізаційного процесу в соціокультурній сфері:

- а) «культурна поляризація»;
- б) «культурна асиміляція»;
- в) «культурна гібридизація»;
- г) «культурна ізоляція».

1. «Культурна поляризація». Саме під знаком цієї мега тенденції пройшла більша частина ХХ століття, протиборства двох таборів, — капіталістичного й соціалістичного. Основний механізм реалізації цієї мегатенденції — поляризація й сегментація полі-

тичної й геоелектронічної карти світу, супроводжувані формуванням стійких військово-політичних і економічних регіональних союзів.

2. «Культурна асиміляція» виходить із того, що «вестернізації» альтернативи немає. Розширюється процес установлення універсальних («загальнолюдських») норм і правил у міжнародних відносинах.

3. «Культурна гібридизація» доповнюється процесами транскультурної конвергенції й формування транслокальних культур — культур діаспори, а не традиційно локалізованих і прагнучих знайти національно-державну ідентичність культур. Мир поступово перетворюється в складну мозаїку транслокальних культур, що утворюють нові культурні регіони. Інтенсифікація комунікацій і міжкультурних взаємодій, розвиток інформаційних технологій сприяють подальшій диверсифікованості різноманітного світу людських культур, а не їхньому поглинанню якоюсь універсальною «глобальною культурою».

4. «Культурна ізоляція». ХХ століття дало численні приклади ізоляції й самоізоляції окремих країн, регіонів, політичних блоків («санітарні кордони» або «залізна завіса»). Джерелами ізоляціоністських тенденцій у сторіччі, що наступило, будуть: культурний і релігійний фундаменталізм; екологічні, націоналістичні й расистські рухи; прихід до влади авторитарних і тоталітарних режимів, які будуть прибігати до таких мір: соціокультурна автаркія, обмеження інформаційних і гуманітарних контактів, волі пересування, жорсткість цензури.

Деякі західні автори підкреслюють, що при всіх напрямках глобалізації (економічних, культурних, політичних і ін.) найбільш «просунутим» є економічний.

Формуванню глобальної економіки сприяла ціла низка факторів:

- інтеграція фінансових ринків;
- телекомунікаційна революція, що створила умови для здійснення корпораціями постійних контактів з усіма країнами світу, укладання угод з партнерами, що перебувають у будь-якому місті земної кулі;
- розширення сфери діяльності транснаціональних корпорацій, що володіють потужними технологічними й фінансовими ресурсами та розміщують по усьому світі виробництво таким чином, щоб домагатися найбільшої ефективності за рахунок використання дешевої робочої сили;
- відмова транснаціональних корпорацій від фордистської системи організації праці й перехід до гнучкої системи викорис-

тання робочої сили, що дає можливість пристосовуватися до постійних змін у світовій економіці з метою втримання своїх позицій та завоювання нових ринків;

— постійне зростання залучення країн третього світу у світову торгівлю, а також у світовий інвестиційний процес й міжнародний поділ праці;

— різке посилення економічної взаємозалежності, між країнами, в цей час жодна з них вже не може залишатися осторонь від світової економіки.

Глобалізація розглядається як домінуючий фактор світового економічного життя, що обумовлює нову якість інтернаціоналізації світового господарства.

Економічна глобалізація змушує:

- пристосовувати свої економічні інститути до нових вимог;
- різко підсилити могутність власників капіталу — інвесторів, багатонаціональних компаній та глобальних фінансових інститутів;
- являє собою незворотній процес, протистояти якому не може жодна держава у світі;
- «стирати» економічні межі між державами;
- формувати нові міжнародні механізми нагромадження й руху капіталів.

На думку Э. Гідденса, глобалізація — це наслідок модерності, а модерність — продукт розвитку Заходу. Під глобалізацією розуміється фундаментальна зміна світового порядку, при якому національні межі втрачають своє значення завдяки розвитку високих технологій масової культури. Глобалізація, думають деякі західні експерти, є найбільш фундаментальним викликом, з яким зіткнулася історія за останнім часом.

Для Е. Гідденса виникнення ознак глобалізації й розвиток цього процесу тісно зв'язані з формуванням сучасного суспільства й моделі націй, що рефлексивно реагують на історичні події. Е. Гідденс розглядає глобалізацію як прямий наслідок модернізації, сутність і прояв якої він досліджував у цілій нізці праць. Якщо модернізація вириває соціальні відносини з контексту й розміщує їх в більш широкі просторово-тимчасові межі, то глобалізація незмірно підсилює цю тенденцію. В останніх роботах Е. Гідденса вона виступає як обумовлений багатьма причинами розгалужений процес, повний умовностей і нез'ясовностей, з непередбаченими наслідками.

Глобалізація не є лінійним процесом. Вона розвивається хвилеподібно і пройшла вже не один етап: від періоду Великих гео-

графічних відкриттів та створення іспанської та португальської колоніальних імперій, від капіталістичної колонізації світу до постсоціалістичного періоду.

Глобалізація — це процес, який розвивається не тільки на державному, але й на наддержавному рівнях. Звідси і така багаточисельність її носіїв: держави, їх коаліції, міжнародні й неурядові організації. Хоча акторів багато, але не настільки, щоб вони взаємодіяли за правилами вільної конкуренції. Навіть на власній території держава у період глобалізації перестає бути єдиним суб'єктом, якому дозволено здійснювати законний примус заради збереження суспільного порядку. Спроби недемократичних режимів нав'язати своїм громадянам єдині та соціальні стандарти шляхом самоізоляції від інших країн йдуть врозріз із процесами глобалізації, гальмують, деформують їх. Проте, це не зупиняє подальшого проникнення певних цінностей у свідомість індів'їдів. Деякі вчені твердять, що універсальність світу можна відновити тільки через загальну злагоду, яку розуміють не тільки як ціннісну норму, скільки, у ширшому значенні, — як суспільну корисність. Ми всі живемо в рухливому, мінливому світі, а не в гето. Тому ми не можемо застосовувати філософію «колючого дроту». Ізолюють тих, хто вважає себе несхожим на інших. Проте логіка глобалізації заперечує таку ідею. В мобільному світі відірваність від загальних політичних процесів ні до чого доброго не призведе. Під натиском глобалізації не встояла навіть така закрита ще до недавнього часу держава як Куба.

Взаємоповага у процесі глобалізації зараз є головною суспільною корисністю, тому що помалу перетворюється в головну умову нового суспільного договору, в головну умову співіснування в цьому світі, підкореному імперативові глобалізації, тобто взаємозалежності.

Для оцінки ступеня входження в процес глобалізації окремих держав кожного року проводиться рейтинг глобалізації держав, котрий публікується в журналі «Foreign Policy».

При складанні рейтингу враховувалися чотири головні параметри:

- економічна інтеграція (об'єм міжнародної торгівлі, інвестицій та різного роду виплат, що здійснюються з перетинанням кордонів);
- персональні контакти (міжнародні поїздки, туризм, об'єм міжнародним телефонних розмов, поштових відправлень та перекладів);
- технологія (кількість користувачів Інтернет, Інтернет-серверів);

➤ включення в міжнародну політику (участь в міжнародних організаціях, кількість посольств).

За останні декілька років перелік найбільш глобалізованих держав світу практично не змінився. Найбільш глобалізованою країною залишається Ірландія, на другому місці — Сінгапур, на третьому — Швейцарія (країна, яка ніколи не випадала з першої «п'ятірки»). Окрім них, в числі 20-ки глобалізованих країн (відповідно до посідаемого місця): Нідерланди, Фінляндія, Канада, США, Нова Зеландія, Австрія, Данія, Швеція, Велика Британія, Австралія, Чехія, Франція, Португалія, Норвегія, Германія, Словенія, Малайзія.

Переважно, коли міркують про глобалізацію, то йдеться лише про її економічний та політичний аспекти. Однак, вона набагато глибша і може змінити не тільки всі інші сторони людського життя, але й саму людину. І тут повинно йтися про масову свідомість епохи глобалізації.

Дійсно, глобалістська свідомість як особлива форма світової суспільної свідомості виробила упродовж останніх 20 років стійкі стереотипи, які разом утворили те, що можна назвати **глобалістською мітологією**.

Це сукупність суперечливих і навіть взаємовиключних стереотипів, породжених як панівними (*mainstream*), так і різноманітними опозиційними й альтернативними формами свідомості та суспільними рухами, які заявили про себе на початку 90-х років. До речі, російська суспільна свідомість, хоча і дуже неоднорідна, явно тяжіє до опозиційного полюсу, тим більше, що в сучасній Росії, дедалі відчутніший «вітер відособлення». Зіткнення двох полюсів глобалістської мітології вилилося в гостру міжнародну дискусію (так званий *global talk*), у процесі якої на з'ясувалися всі основні постулати панівної мітології. Згідно з ними, глобалізація — це процес, який:

- неминучий, фатальний;
- універсалізує або нівелює всі відмінності — від економічних до культурних;
- тотожний вестернізації або американізації;
- односпрямований, тобто безальтернативний;
- стирає не лише відмінності, але й нерівності та усуває суверенну «територіальну» державу.

В останні 10—15 років виникла «нова філософія глобалізації», основні ідеї якої можна підсумувати в такий спосіб:

1. Глобалізація збігається з модернізацією за часом і, отже, триває з XVI в. Вона включає процеси економічної систематиза-

ції, встановлення й розвитку міждержавних відносин, виникнення глобальної культури або глобальної свідомості. Згодом цей процес укорінився й зараз проходить найбільш стрімку фазу свого розвитку.

2. Глобалізація включає систематичне взаємопроникнення всіх індивідуальних соціальних зв'язків, що встановилися на планеті. У контексті повної глобалізації ніякий окремий зв'язок або комплекс зв'язків не можуть залишатися ізольованими, тому що кожна з них систематично випробовує вплив інших. Це особливо вірно в територіальному змісті (тобто географічні кордони в епоху глобалізації втрачають своє значення). Глобалізація підсилює уніфікацію людського суспільства.

3. Глобалізація включає феномен «стискання». Хоча часто говорять, що «планета стискується», а «відстань зникає»; це варто розуміти саме феноменологічному сенсі, а не буквально. Глобалізація має на увазі феноменологічне елімінування простору й генералізацію часу.

4. Феноменологія глобалізації рефлексивна. Мешканці планети свідомо орієнтують себе стосовно світу в цілому.

5. Глобалізація означає кінець універсалізму й партикуляризму. Більше рання фаза (неприскореної глобалізації) характеризувалася розходженнями між одними сферами, де використалися загальні раціональні норми, та іншими, де головну роль грала специфіка міжособистісних взаємодій та індивідуальні якості особистості. Глобалізація «стискає» простір і час, воно як би зникає: кожна людина в будь-яких своїх зовнішніх зв'язках презентує одночасно себе й весь людський рід.

9.4. Наслідки глобалізації

Цей складний та багатоаспектний процес — глобалізація — в світі **сприймають двояко: позитивно та негативно**. Більшість противників глобалізації вважають потворою, що проникає всюди, захоплюючи у свої тенета все навколо. Вона порушує певний культурний баланс, який складався в деяких народів століттями, сприяє проникненню чужих ідей, думок, інтересів, що відштовхують на маргінес інтереси держави, індивіда, що призводить врешті-решт до розчинення народів, націй, їхньої культури та свідомості особи. Остання перетворюється на космополіта, і їй все важче ототожнювати себе з тією чи іншою нацією. Відчуваючи чужий економічний, інформаційний, політичний

тиск, особа прагне опиратися йому, але, на жаль, усі її зусилля марні. Це призводить до кризи особистості, особливо в суспільствах, які були закриті протягом довгого часу та не були втягнуті у світові процеси. Тепер вони намагаються застрибнути на підніжку потягу, який вже набрав ходи, але не всім це вдається безболісно. Такі держави не мають вибору. Вони мусять дивитись вперед, не оглядаючись назад, не роздумуючи довго над тим, як це все відбувається і до чого це призведе. Головне — їхати в цьому потязі, бо це престижно, якою б болісною ця поїздка не була.

Дослідники констатують, що в період глобалізації збільшується залежність держави від капіталу, збільшується розрив між багатими та бідними — між людьми, між суспільствами, між державами. Ця нерівність у сучасному світі стабілізується. В усіх країнах, в т. ч. і у високорозвинених, спостерігається поступовий занепад середнього класу. Вільна конкуренція зміцнила нерівність на внутрішньо- та міждержавному рівні, хоча вважалось, що саме вона є стартовим пунктом подальшого розвитку капіталу. Виявилось, що глобалізація не враховувала колективних й індивідуальних інтересів. Збереження миру не відбулося і в наш час. Те саме можна сказати і про загальні принципи справедливості, права народів і людини, захист довкілля.

Глобалізація розвивається та має певні мережі: телекомунікації, транспорт, фінанси. Разом із корпоративними мережами існують діаспорні, релігійні, мафіозні. Добре, якщо ці мережі впорядковані та контрольовані. Якщо ж такий канал контролюється недостатньо — виникає таке негативне явище глобалізації як наркобізнес, що об'єднує виробництво, продаж наркотиків у всьому світі. Наркобізнес набув глобального масштабу, він не знає ані кордонів, ані національності.

Сучасні аналітики зазначають, що процес глобалізації не тільки породжує одноманітні структури в економіці та політиці різних країн світу, але й призводить до «глобалізації» — адаптації елементів сучасної західної культури до локальних умов і місцевих традицій. Нормою стає не однорідність, а гетерогенність регіональних форм життєдіяльності людини. На такій основі можливе не лише збереження, але й відродження, розвиток місцевих культурних традицій, локальних цивілізацій. Глобалізація, за сучасних уявлень, потребує від місцевих культур не підпорядкування, а селективного, вибіркового сприйняття і засвоєння нового досвіду. При цьому значна частина дослідників вважає основною тенденцією суспільного прогресу в сучасному світі глобалізацію.

Розвинені країни намагаються використати об'єктивний процес глобалізації, що передбачає взаємозалежність економік різних держав, необхідність спільного вирішення важливих планетарних проблем (таких як забруднення навколишнього середовища, забезпечення продовольчими ресурсами постійно зростаючого населення планети тощо) у своїх інтересах, надаючи йому свідомо спрямований характер. Як результат, — між державами прискорено укорінюється не взаємодія, а залежність однієї групи держав від іншої, а точніше, прискорене підкорення бідних країн багатими.

У цьому проєкті глобалізації лідером виступає Захід, з провідною роллю США, з його рецептами уніфікації світу та бажанням нав'язати свою волю всім незахідним цивілізаціям. Десятки країн, що розвиваються, і ті, що потрапили в групу «наздоганяючих країн» з перехідною економікою, знаходяться у залежності від Заходу, та в умовах жорсткого контролю з боку міжнародних фінансових організацій — МВФ, СБ, регіональних банків розвитку та ін.

Не менш ефективно Захід використовує інтелектуальні ресурси національних держав. Інтелект не виживає в злиднях і безвісті. Тому відтік інтелектуальних ресурсів, від яких залежить успіх у глобальній конкуренції будь-якої країни, носить масовий, помітний та односпрямований характер. Втрата інтелектуального потенціалу будь-якої держави вкрай небезпечна.

В основу процесу глобалізації закладено інтеграцію світової економіки та вироблення її інтеграційних механізмів, що визначає напрями та пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарської діяльності багатьох регіонів і держав світу, суттєво впливаючи на їх стратегічні інтереси. Економічна інтеграція є наслідком закономірного розвитку науково-технічного прогресу, тенденцій демографічного процесу, різкого скорочення простору за рахунок поширення транспортно-комунікаційних мереж, ринкової «уніфікації». І головне, — вона зумовлена наявністю і необхідністю розв'язання глобальних проблем (енергетичної, продовольчої, проблем використання світового океану та космосу, економічного зростання та зростання народонаселення, економічної безпеки, роззброєння та посилення боротьби з міжнародним тероризмом). Але зазначимо, що глобальний характер економічної інтеграції не притаманний усім країнам світу, а лише найбільш розвинутим, які входять у так званий «золотий мільярд» планети. Це дає підстави стверджувати, що глобалізація становить нову фазу в розвитку монополістичного капіталізму, яка

призвела, особливо після розвалу СРСР, до глобального капіталізму.

Стратегія глобального капіталізму спрямована на створення єдиного глобального ринку, до якого увійдуть розвинуті держави та колишні колоніальні і соціалістичні країни. Основними рушіями глобального капіталізму, сучасної світової економіки, її господарськими суб'єктами є транснаціональні корпорації. Це вони є повноправними учасниками світового ринку з багатомільярдними оборотами. Це з їх появою став поширюватися процес глобалізації економіки. Саме вони мають основні прибутки від глобалізації.

Як правило, ТНК поширюють свою міжнародну діяльність шляхом придбання чи створення нових компаній, організацій, спільних підприємств, а найчастіше шляхом різного роду злиття та поглинання. Цей процес набрав такого прискорення, що став основною формою конкуренції. Щодо таких міжнародних організацій як, ВБ, МВФ, ВТО, то вони виконують волю ТНК на придушення їх конкурентів. Отже, глобалізація є нічим іншим, як процесом подальшої монополізації капіталізму, переходом капіталізму до нової фази розвитку.

Таким чином, становлення «глобалізаційного світу» викликає нові протиріччя між країнами та регіонами і не тільки між ними. Сюди втягуються цілі соціальні групи та окремі індивіди. Іншими словами, справжня глобалізація не закінчується винаходом глобальної технології або появою глобальних корпорацій. Це процес, здоровий розвиток якого обумовлює проходження його нормативних засад та цінностей через суспільну свідомість, через глобальні процеси у громадянському суспільстві. Від цього залежатиме, яких рис набере глобалізація в цих країнах або регіонах: *позитивних чи негативних.*

Проте, є й інша сторона медалі. Насамперед це стосується:

- а) інтернаціоналізації економіки;
- б) розвитку єдиної системи світового зв'язку;
- в) активізації діяльності транснаціональних компаній;
- г) заповнення інформаційного вакууму, який дозволяє індивідові легше орієнтуватися в сучасному світі, а головне — отримувати вчасно необхідну інформацію.

Глобалізація, яка побудована на демократичних, рівних для всіх принципах, може дати людям світу великі переваги. І це підтверджують аналітичні дослідження, що проведені міжнародними організаціями. Вони показали, що процес глобалізації відкриває широкі перспективи для мільйонів людей в усьому світі.

До позитивних її аспектів дослідники відносять, зокрема, зростання товарообігу, поява та розширення нових технологій, іноземні інвестиції, розвиток інформаційних мереж та Internet стимулюють нарощення потенціалу економічного зростання у всіх країнах світу, щораз більший доступ до інформації та демократичних інституцій, стрімке зростання рівня й культури співпраці, що відповідає розширенню зайнятості, зниження рівня бідності й росту добробуту, а в цілому — прогресу людства, які створюють могутній потенціал розвитку в у нинішньому столітті. У цілому можна відзначити, що внаслідок змін у глобальній економіці в останній чверті минулого століття реальний валовий світовий продукт, що визначає сукупний обсяг економічної діяльності всіх людей у всіх країнах, більш ніж подвоївся. При цьому якість життя більшої частини населення покращилася внаслідок зростання доходів на душу населення, збільшення тривалості життя і підвищення рівня освіти. Глобальні ринки, глобальні технології, глобальні ідеї і глобальна солідарність можуть збагатити життя людей у всіх країнах і значно розширити можливості вибору. Зростання взаємозалежності між людьми стимулює формування загальних цінностей і загальної схильності до розвитку в глобальному масштабі.

Безпрецедентна експансія інвестицій і торгівлі, відкриття для міжнародної торгівлі найбільш населених регіонів світу і можливостей для більшості країн, що розвиваються, підвищити рівень життя, все більше і більше поширення інформації і технологічних інновацій, а також прискорене збільшення робочих місць для кваліфікованих спеціалістів. Ці характерні риси глобалізації призвели до значного поширення багатства і процвітання у світі. Принципи глобального співробітництва звучать оптимістично і подають людству надію на підвищення рівня і якості життя.

Феномен глобалізації являє собою дуже складне явище, до якого не можна ставитися однозначно. Бо як і в кожному явищі, цей процес містить як позитивні, так і негативні аспекти. Глобалізація полягає не тільки у створенні єдиного світового ринку типу капіталістичного. Вона також являє собою широкомасштабну гру інтересів, гру ризиковану і конфліктогенну. Деякі народи і країни можуть мати більші вигоди з цієї гри, деякі — менші, а деякі — і зовсім програти у великих перетвореннях на зламі тисячоліть. Адже справа полягає в тому, що якщо не пощастить поєднати гарне «місце під сонцем» у тих єдиних у своєму роді змаганнях і співробітництві, то треба принаймні не дозволити відтіснити себе на периферію і не потрапити в глухий кут на околиці глобального містечка.

Новітні дослідження схиляються до збалансованого трактування суті глобалізації, демонструючи її нові можливості, переваги, з одного боку, а також *викликали й загрози* — з другого. Автори, що схильні до крайнього позитивістського визнання сутності глобалізації, говорять про глобалізацію як про «найяскравіший вияв прогресу, який несе в собі невичерпні економічні та соціальні новації. Новації ці багато в чому є обнадійливими, причому не тільки за критерієм достатку невідомих раніше благ та послуг, а й з погляду дедалі виразливіших рис нового обличчя людства.

Глобалізація криє у собі чимало загроз, але разом з тим і надій. Рікардо Діас Гохляйтер, президент «Римського клубу» визначив такі головні напрямки, у яких мають розвиватися глобалізаційні процеси:

- по-перше, добиватися екологічної рівноваги,
- по-друге, розвивати господарську конкурентоспроможність,
- по-третє, добиватися соціальної справедливості,
- по-четверте, підтримувати правову державу та демократію.

Часто ці цілі заперечують одна одну, однак елімінувати жодну з них неможливо, оскільки це одразу робить недосяжними всі інші. Завдання полягає в їх балансуванні.

Питання для самостійного опрацювання

1. Методологічні принципи світ-системного аналізу сучасності.
2. В чому полягає застереження С. Гантінгтона щодо «цивілізаційних розломів» в ХХІ сторіччі?
3. Особливості суб'єктивної та об'єктивної глобалізації.
4. Світ сучасних цивілізацій в теоретичних моделях.
5. Проблема гуманізації глобального розвитку
6. Методи та засоби агресивної культурної глобалізації
7. Трансформація полярності світо системи.
8. Суспільний рух антиглобалістів як спосіб протистояти глобалізації.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняттю «глобалізація».
2. Яке значення вкладають в це поняття такі дисципліни як економіка, соціологія, історія, культурологія та соціальна філософія?

3. Який процес є визначальним в глобалізації?
4. Що явилось передумовою глобалізації світу?
5. Що розуміється під процесом глобалізації економіки?
6. Якою є періодизація глобалізації за М. Чешковим?
7. Періодизація глобалізації за Р. Робертсоном.
8. Назвіть основні наукові підходи до глобалізації. В чому сутність кожного з них?
9. Назвіть три основні ракурси глобалізації в яких вона відбувається.
10. Основні мегатенденції глобалізації в соціокультурній сфері.
11. В чому полягають позитивні наслідки глобалізації?
12. В чому полягають негативні наслідки глобалізації?

Рекомендована література

1. *Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю.* Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз) / Укр. тов-во сприяння соц. інноваціям, Від. Інф.-бібл. Забезпечення Апарату Верховної Ради України. — К.: Видавець ПАРАПАН, 2003. — 352 с.
2. *Білорус О.* Глобалізація. Прийняти виклик часу // Віче. — 2000. — № 12. — С. 131—147.
3. *Возняк Т.* Глобалізація як виклик людству // Глобалізація, Європейський Союз та Україна. Незалежний культурологічний часопис. Число 19 / Ред. Возняк Т. — Жовква, 2000. — С. 27—47.
4. *Воронкова В. Г.* Соціально-економічне прогнозування: Навчальний посібник. — К.: ВД «Професіонал», 2004.
5. *Галлер Дітер.* Амортизатор на шляху глобалізації // Глобалізація, Європейський Союз та Україна. Незалежний культурологічний часопис. Число 19 / Ред. Возняк Т. — Жовква, 2000. — С. 90—96.
6. Глобалізація: контури ХХІ века: Ред. сб. / Ред.. Ю. И. Грицкий. — М.: ИНИОН, 2002 — Ч. 1, Ч. 2, Ч. 3.
7. *Головатий М.* Обережно — глобалізація // Урядовий кур'єр. — 2003. — 25 вересня. — № 176. — С. 11.
8. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. — К.: Видавничий центр «Академія», 1999. — 240 с.
9. Грани глобалізації: Трудные вопросы современного развития. — М.: Горбачев-фонд, 2003.
10. *Загорова Е.* Про глобалізацію, ТНК, національну державу і перспективи України у сучасному світі // Актуальні проблеми економіки. — 2002. — № 5. — С. 11—21.
11. *Колодко Г., Жегож В.* Глобалізація і перспективи розвитку пост-соціалістичних країн. — К.: Основні цінності, 2002. — 248 с. — (Сер. «Сучасна думка»)

12. *Круглий стіл «Особистість у контексті глобалізації»* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 5—72.

13. *Марінцова С.* Глобальні тенденції як виклик гуманітарному виміру буття // Глобалізація, Європейський Союз та Україна. Незалежний культурологічний часопис. Число 19/Ред. Возняк Т. — Жовква, 2000. — С. 195—206.

14. *Малюк А.* Дискурс глобалізації з точки зору світ-системного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг — 2005. — № 2.

15. *Пантин В. И.* Циклы и волны глобальной истории. Глобализация в историческом измерении. — М.: БИНТИ, 2003.

16. *Паращевін М.* Соціокультурні зміни в контексті глобальних процесів очима населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг — 2005. — № 3.

17. *Сарапін В.* Стратегія українських реформ: ідея сталого людського розвитку // Стратегія українського державотворення. Філософсько-політологічний та економічний аналіз (Філософія. Економіка. Політика. освіта) — Київ-Полтава: «АСМІ», 2000. — 198 с. — С. 46—55.

18. *Соколенко С.* Глобальные рынки XXI столетия: Перспективы для Украины. — К.: «Логос», 1998.

19. *Соколенко С. I.* Глобалізація і економіка України. — К.: «Логос», 2000.

20. *Степаненко В.* Глобальне громадянське суспільство: концептуалізація та посткомуністичні варіації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг — 2005. — № 2.

21. *Тоффлер Е.* Третя Хвиля / З англ. пер. А.Євса. — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. — 480 с.

22. *Удовик С. Л.* Глобализация: семиоматические подходы. — М.: «Рефл-бук», К.: Маклер, 2002.

23. *Уткин А. И.* Глобализация: процесс и осмысление. — М.: Мысль, 2001.

Тести для самоперевірки знань

І. Глобалізація це ...

1. трансакційний процес, породжуваний всілякими обмінами між різними частинами земної кулі, або як свого роду загальний обмін у масштабах людства;

2. складна взаємодія поведінки соціальних спільнот в економічній сфері, що впливає на соціальне положення цих груп та соціальних інститутів в суспільстві;

3. це гомогенізація світу, життя за єдиними принципами, відданість єдиним цінностям, дотримання єдиних звичаїв та норм поведінки, прагнення зробити все універсальним.

II. Хто з вчених першим вводить в науковий обіг термін «глобалізація»?

1. І. Кант;
2. М. Чешков;
3. Р. Робертсон.

III. Яка світова подія прискорила процес глобалізації?

1. Друга світова війна;
2. інформаційна революція;
3. відкриття Америки.

IV. Яка із сфер глобалізації є провідною?

1. політична;
2. економічна;
3. культурна.

V. Яку назву має глобальна масова свідомість?

1. глобалістська мітологія;
2. глобалістська метафізика;
3. глобалістська мітологія.

VI. Що означає апологетичний підхід до визначення глобалізації?

1. акцент робиться на ролі національних держав у справі порятунку національних економік від згубного впливу «космополітичної» глобалізації;
2. підкреслюється роль глобальних ринків в інноваційних процесах, відповідно до неоліберальної доктрини;
3. основна увага приділяється новітнім «кібернетичним» технологіям як умові вибіркової, «гібридної глобалізації».

VI I. В чому виявляється «гібридизація глобалізації»?

1. у фрагментації світу неминуча через існуючі цивілізаційні розходження, що кореняться в культурній диференціації;
2. у гомогенізації культур, що здійснюють транснаціональні корпорації;
3. у широкому спектрі міжкультурних взаємодій, що ведуть як до взаємозбагачення, так і до виникнення нових культурних традицій.

VIII. Як називають епат глобалізації який розпочався з 60-х років XX століття?

1. етап диференціації;
2. етап адаптації;
3. етап невизначеності.

IX. Хто в першу чергу виграє від глобалізації?

1. країни «третього світу»;
2. країни Євросоюзу;
3. транснаціональні корпорації.

X. Чи є процес глобалізації незворотнім?

1. цей процес неминучий;
2. цей процес є зворотнім;
3. цей процес є незворотнім.

Висновки

Перегляд найважливіших проблем соціальної філософії та історії їх осмислення в історії філософської думки, проведений у даному посібнику навіть у такому скороченому варіанті, засвідчує, що вони мають важливе значення як в житті кожної окремої людини, так і суспільства в цілому.

Безумовно, майбутнє цивілізації неминуче пов'язане з процесом вирішення тих глобальних проблем людства, висвітленню яких в межах даного посібника було приділено достатню увагу. Проте автори переслідували мету не тільки показати дані проблеми та альтернативні шляхи їх вирішення, але й зробили спробу пробудити інтерес студентів та курсантів — майбутніх правознавців, до соціально — філософської тематики.

Незаперечним висновком соціально-філософського аналізу суспільної історії є твердження про те, що найбільш сприятливими умовами розвитку українського суспільства постають демократичний лад суспільного життя та політика лібералізму з боку владних інституцій.

Важливим уроком узагальнення суспільних проблем є визнання важливості в демократичному житті українського суспільства вимоги дотримання свободи думки, слова та інформації. Тільки за таких умов майбутнє українське суспільство, до розбудови якого незабаром долучаться сьогоднішні студенти та курсанти, можна буде характеризувати як відкрите і демократичне. Важливою запорукою успішного розвитку української демократії є створення також таких суспільно-політичних умов, за яких можливе повноцінне філософствування. Адже, як висловився колись один філософ, чим краще живе народ, тим більше в ньому філософствують.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Суспільство	5
1.1. Поняття суспільства	5
1.2. Суспільство як саморозвинута система	14
1.3. Розвиток суспільства в просторово-часовому вимірі	22
1.4. Закони історії	25
1.5. Єдність і багатоманітність суспільно-історичного процесу	28
Розділ 2. Основні сфери суспільного життя. Матеріально-економічна сфера	41
2.1. Теоретичні проблеми структури суспільства	41
2.2. Матеріальне виробництво: поняття і основні елементи	43
2.3. Продуктивні сили та виробничі відносини	45
2.4. Техніка і науково-технічний прогрес	49
Розділ 3. Основні сфери суспільного життя. Соціальна сфера життя суспільства	57
3.1. Поняття соціальної сфери суспільного життя	57
3.2. Провідні аспекти аналізу соціальної структури	58
3.3. Основні елементи соціальної структури суспільства	62
3.4. Типи соціальних структур суспільства	64
3.5. Кровоно-родинні спільноти	65
3.6. Соціальні верстви (страти)	69
3.7. Соціально-етнічні спільноти	79
Розділ 4. Основні сфери суспільного життя. Політична сфера	90
4.1. Політика як форма соціальної діяльності	90
4.2. Політична система: сутність, структура і функції	93
4.3. Держава як базовий елемент політичної системи	94
4.4. Політична культура	109

Розділ 5. Основні сфери суспільного життя. Духовна сфера життя суспільства	115
5.1. Сутність духовного життя суспільства	115
5.2. Суспільна свідомість та її структура	116
5.2.1. Сутність поняття «суспільна свідомість»	116
5.2.2. Рівні суспільної свідомості	118
5.2.3. Форми суспільної свідомості	125
Розділ 6. Проблема людини в філософії	161
6.1. Філософський підхід щодо пізнання людини	161
6.2. Сутність людини	165
6.2.1. Одухотвореність	165
6.2.2. Діяльність	170
6.2.3. Соціальність	176
6.3. Проблема співвідношення біологічного і соціального в людині	179
Розділ 7. Людина в системі суспільних відносин	186
7.1. Поняття особистості	186
7.2. Свобода особистості і відповідальність	194
7.3. Проблема життя і смерті в духовному досвіді людини	199
7.4. Людина і Космос	208
Розділ 8. Культура як предмет філософського аналізу	221
8.1. Поняття культури	221
8.2. Структура та функції культури	226
8.3. Культура особистості	236
Розділ 9. Глобалізація як тенденція сучасного розвитку суспільства	246
9.1. Розуміння глобалізації в сучасних науках	246
9.2. Періодизація глобалізації та теоретичні підходи до її вивчення	249
9.3. Характеристика глобалізації	253
9.4. Наслідки глобалізації	258
Висновки	268

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ТАРАН Володимир Олександрович
ЗОТОВ Валерій Миколайович
РЄЗАНОВА Наталія Олександрівна

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проєктів – *Б. А. Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки – *О. С. Молчанова*

Підписано до друку 25.07.2008. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 15,3.
Наклад 1000 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006